

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXXVII

Бр. 3-4/2014.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић од 2009. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXXVII

3-4

ПОДГОРИЦА
2014

Р е д а к ц и ј а:

Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Костантин Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Драгана Кујовић, Момчило Д. Пејовић, Звездан Фолић, Сенка Распоповић, Вукајло Глушчевић, Иван Лаковић и Радослав Распоповић

Главни и одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар редакције
Миљан Гогић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко међународних база података CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL) EBSCO - Historical abstracts with full text

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXXVII

3-4

PODGORICA
2014

R e d a c t i o n:

Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy),
Kostantin Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković
(Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia),
Dragana Kujović, Momčilo D. Pejović, Zvezdan Folić, Senka Raspopović,
Vukajlo Gluščević, Ivan Laković and Radoslav Raspopović

Rédacteur responsable
Radoslav Raspopović

Sekrétaire de la rédaction
Miljan Gogić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscripts doivent être ad-
ressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Mon-
ténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com,
téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est
de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu
en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de
l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Hutorique du Monténégro;
Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commerciolle Montenegro à Pod-
gorica.

ЈУБИЛЕЈИ

Сто година од почетка првог свјетског рата

Радослав РАСПОПОВИЋ*

ПРВИ СВЈЕТСКИ РАТ У ИСТОРИЈСКОЈ НАУЦИ НА КРАЈУ XX И ПОЧЕТКОМ XXI ВИЈЕКА

О појавама ревизија историје или погледима на прошлост
из „нове историјске перспективе“

ABSTRACT: This paper is related to the outbreak of World War I, causes that led to it and the main responsibility. Given that the question of responsibility for the beginning of the war and its catastrophic consequences has been discussed with a great interest and interpreted in a “new” historiographical way in the last decades, the author sought to answer the question of looking at the past “from a new perspective” with whether it is about “scientific modernity” or whether the attempts of new historical perception of the Great War should be understood as a classic attempt to revise history.

KEY WORDS: World War I, assassination in Sarajevo, Great War, responsibility for the war, casus belli, Germany, Austria-Hungary, Serbia, Franc Ferdinand...

У радовима у европској историографији, насталим у посљедњим деценијама, углавном се могу наћи оцјене да се прекретница у историји Европе десила неочекивано у јулу 1914. у вријеме када се, с обзиром на степен разарања и могућност трагичних посљедица, свјетских размјера, такав развој догађаја није очекивао. Да би се илустровало у којој мјери се то косило са самопоуздањем и економским напретком, као и оствареним резултатима током друге индустријске револуције, у литератури се истиче податак да је: Европа (је) крај деветнаестог и почетак двадесетог вијека сачекала заборавивши шта рат заправо значи.¹

* Аутор је научни савјетник у Историјском институту Црне Горе.

¹ Др Војислав Павловић, *Први свјетски рат: одговорност и дуго трајање*, поговор у књизи Анике Момбауер: *Узроци првог светског рата*, Београд 2013, 211.

Под плаштом таквих оцјена, дијалог о узроцима, кривици и кривцима за Први свјетски рат, у сусрет стотој годишњици од његовог почетка, наставља се са новим интензитетом али и другачијим интерпретацијама, или „модерношћу у читању“ углавном познате фактографије. Сви су изгледи да ће се одавно започети дијалог о узроцима, последицама и кривици за Први свјетски рат, и поред више десетина хиљада написаних књига и стотине хиљада страница публикованог текста, кроз нова издања, проширити из XX и на наредне деценије XXI вијека.² При томе доста од онога што је већ написано у XXI често се означава покушајем ревизије историје о Првом свјетском рату, која се са битним елементима који је чине, претворила у расправу о посматрању појава „из нове историјске перспективе“ тј. о питањима која се током ранијих дијалога о узроцима и кривици за Велики рат, у основи нијесу ни постављала. Тада су, у бројним радовима, најважније историографске анализе извршене, и главне, рекли бисмо врло утемељене, оцјене дате. То је урађено уз превасходно уважавање историјске фактографије која је обимно публикована, нарочито серије званичних докумената, у земљама побједницама али и у Њемачкој и у Аустрији, тако да је и тада постојала могућност погледа на рат уз уважавање различитих политичких перспектива³.

² Кристифор Кларк, у књизи: *Mesečari, kako je Evropa krenula u rat 1914.* наводи да је прије двадесет година било 25.000 књига и и чланака посвећених Великом рату. За потврду ове тврдње наводи оцјене Johana W. Logdona у књизи: *July 1914: The Long debate, 1918* (tri тома, Oksford, 1953). Сам аутор корисним за ову дебату на страни 485 своје књиге навео је следеће ауторе и радове: John A. Moses, *The Politics of Illusion: The Fischer Controversy in German Historiography* (London, 1975); Anika Mombauer, *Uzroci Prvog svjetskog rata: sporenja i saglasnosti, prevod s engleskog Ksenija Todorović* (Klio, Beograd, 2013); W. Jäger, *Historische Forschung und politische Kultur in Deutschland. Die Debatte um den Ausbruch des Ersten Weltkriegs 1914-1980* (Göttingen, 1984), str. 63-86; James Joll, „The 1914 Debate Continues: Fritz Fischer and His Critics“, *Past & Present*, 34/1 (1966), str. 100-113 i odgovor u: P.H.S. Hatton, „Britain and Germany in 1914: The July Crisis and War Aims“, *Past & Present*, 36/1 (1967), str. 138-143; Konrad H. Jarausch, „Revising German History. Bethmann Hollweg Revisited“, *Central European History*, 21/3 (1988), str. 224-243; Samuel R. Williamson i Ernest R. May, „An Identity of Opinion. Historians and July 1914“, *Journal of Modern History*, 79/2 (jun 2007), str. 335-387; Jay Winter i Antoine Prost, *The Great War in History. Debates and Controversies, 1914 to the Present* (Kemberidž, 2005). Видјети: Кристифор Кларк : *Mesečari, kako je Evropa krenula u rat 1914*, Smederevo 2014, XXII

³ У Њемачкој је у 58 томова објављено 15.889 званичних докумената у публикацији: *Die Grosse Politik.* Иако циљеви издања нису били научни, већ политички, да се „оповргне теза о ратној кривици“ оно је свакако користан извор података и за савремене упоредне анализе. Сличног значаја и карактера је и осмотомна збирка *Öngarns Aussempolitik, publikovana 1926.* са званичним документима аустријске владе. Велика Британија је почела објављивање своје документације о узроцима рата у едицији: *British Documents on the Origins of the War.* Званичне збирке докумената објављене су

I

У савременој историјској науци тенденције су да се садржај многих раније изречених судова покушава да другачије протумачи. Таква појава упућује на крупан разлог због кога све примјере ревизије историје, као и разлоге због којих се дешавају и модернитете којим се правдају, треба научно изучити. Кроз овај текст чини се скромни покушај у том правцу, а таквих је, на много озбиљнијем нивоу, у радовима већег обима било током посљедње двије деценије

У историографској литератури сусрећемо бројне оцјене, по којима се „савремена историја (се) већ дуже вријеме налази под ударом ревизионистичке историографије која под утицајем политике и њених потреба поништава постојеће знање о прошлости“⁴. Саопштавају се критички интонирани ставови да се сви случајеви промјене ранијег знања, у виду прилагођавања закључака захтјевима политике, због „промијењене историјске перспективе“, врше сходно редукованом циљу, што подразумијева „анализу суженог броја историјских извора“, тј. оних који пожељна тумачења чине увјерљивијим.

Зависно од степена коришћења претходног методолошког приступа, свакако су тачне и оцјене, кад је о нашој теми ријеч, да се, без стварног основа понекад⁵ може говорити, заиста, и о „гушењу гласа историча-

у Совјетском Савезу, Француској, Италији. Публиковане серије архивске грађе пратили су и мемоари познатих личности: Vetman Holvega, Д. С. Дазонова, а посебно обимно је било деветотомно издање мемоара француског председника Рејмона Поенкареа. Видјети: Кристифор Кларк: *Mesečari, Kako je Evropa krenula u rat 1914*, XXI.

⁴ Мира Радојевић, Љубодраг Димић, Србија у великом рату 1914-1918, Београд, 2014, 5.

⁵ Кажемо понекад јер су и у XXI вијеку писани радови, који по саопштеним ставовима обесмишљавају сваки покушај ревизије. Тако на примјер: Livija Kardum пише: „Smrću Franje Ferdinanda i supruge stvorena je više nego delokatna situacija, jer se radilo o ubistvu austrougarskog prestolonasljednika, dakle zločinu koji se nikako nije smio ignorirati, a zapravo u samoj Dvojnoj monarhiji bilo je više onih koji su njegovu smrt primili s olakšanjem nego s iskrenim žaljenjem i tugom. Nisu tugovali ni Nijemci, a posebno Mađari, koji su svo vrijeme strahovali od njegovih unutarnjih organizacijskih namjera (uvođenje trijalizma ili federalizma), koje su mogle ugroziti vladajući položaj Nijemaca i Mađara nad ostalim narodima Austro-Ugarske. Sam car Franjo Josip, ipak, ipak se nije nikada mogao pomiriti s morganatskim brakom svoga nećaka i nasljednika. (**Morganatski brak** je brak između osoba nejednakog društvenog ranga- прим R.R.). Titule i povlastice koje muž ima ne mogu se prenositi na ženu i djecu rođenu u ovom braku. Ovakav brak je takođe poznat i kao „ljevoruki brak“ jer na ceremoniji vjenčanja mladoženja drži svojom lijevom rukom desnu ruku mlade, umjesto desnom rukom lijevu ruku mlade, kako je to običaj), dok je u militantnim krugovima na čelu sa šefom generalštaba Conradom ubojstvo Franje Ferdinanda bila dobra pogodba da se uz pomoć Njemačke jednom za uvijek obračuna sa Srbijom“. Livija Kardum, *Europska diplomacija i Prvi svjetski rat*, Zagreb, 2006, 55

ра“, односно историјске науке. Тачно је, такође, да оно може бити узроковано једино „политичким интересима центара моћи за промјеном историографске слике, у конкретном случају о Првом свјетском рату“. ⁶ С друге стране, о степену „научности“ таквих анализа, говори и познати став да свако преиспитивање појава из прошлости треба посматрати у складу с „потребом критичке анализе историјских извора“, методама историјске науке, кроз визуру историјског времена, односно, у овом случају, у оквиру епохе Великог рата. То даје много јаснији, а свакако и тачан, приказ онога „шта се заиста десило“. ⁷ Свакако да сви други приступи, који имају за циљ: да „прилагоде закључке“ жељеним оцјенама, представљају „радикални обрт у истраживању прошлости“ и могу се сматрати „нападом на научни метод“ али и облик обесмишљавања „друштвеног сјећања“ који „доводи у питање сврсисходност историјске науке“. ⁸

Свакако да су крупне друштвене промјене које су започеле крајем ХХ вијека утицале на стварање простора за „аргументе“ о новом „истраживачком сензибилитету“ савремених историчара и „новим погледима“ на догађаје који се се десили крајем ХИХ и почетком ХХ вијека. Али, и у настојањима да, у најбољој намјери, разумијемо појаву „нових погледа“ на познате чињенице, није научно прихватити да се прошлост може мијењити, или „иновирати“. Самим тим ни стварни узроци и бројни разлози којима су до сада објашњавани почетак и катастрофалне посљедице Великог рата не могу се без нових „архивских открића“ и ваљаних аргумената и њихове анализе, методама историјске науке, поништити.

То, опет, не значи да су нелегитимни покушаји савремених изучавалаца нових или мање или више познатих артефаката основног чињеничног стања, и да се они не могу, с вишег степена достигнутих ширих научних знања, коришћењем научних метода, анализирати и евентуал-

⁶ Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914-1915*.

⁷ Аргументација коју у том смислу износи Ливија Кардум битно се не разликује од навода Сава Живанова. Он пише: „Главни носиоци ратне политике против Србије у Бечу и пре атентата били су начелник Генералштаба Конрад и генерали Кробатин (војни министар) и Поћорек (шеф земљске владе у Босни и Херцеговини), а њима се после атентата прикључио и министар спољних послова Берхтолд. Остарели цар Фрањо Јосиф био је у прво време неодлучан. Да би атентат претворили у *casus belli* настојали су да докажу да је за атентат крива влада Србије.... За рат против Србије била им је потребна подршка Немачке, чак је и Хенцендорф сматрао да би ризично било поћи у рат без њемачке сагласности и подршке, јер би Аустро-Угарској - руке биле везане“. Након ових оцјена Живанов експлицитно закључује: „Судбина рата или мира решавала се у Берлину, иако је иницијатива за рат потекла из Беча“. Сава Живанов, *Европа пред прв светски рат, корени, узроци и поводи Великог рата*, Београд 2014, 255.

⁸ Исто, 6.

но правити помаци у сагледавању појава. Дакле, једино уз употребу научне методологије могу се потврдити или оспорити, са вишег сазнајног нивоа, или другачије разумјети, релевантне историјске чињенице о узроцима и стварној кривизи за до тада највећу катастрофу у историји човјечанства. Такав карактер свакако немају радови који представљају „ревизионистички удар“, у којима се историјске чињенице оспоравају односно мијењају под утицајем политичких потреба. Настанком радова из тзв. ревизионистичке историографије, заправо, исказује се намјера да се, као и у неким другим случајевима, са „промијењеном перспективом“ или „модерним начином тумачења“ догађаја започетих у јуну 1914. и појава с њима везаним, већ саопштени чињенични судови промијене, односно другачије протумаче.

У мелтинг поту савремених ставова о Великом рату, измијешана су класична знања с новим интерпретацијама његове суштине. Свакако је неспорно то што у својим радовима потцртавају савремени историчари, да је, обухватајући све слојеве друштва, Први свјетски рат довео до тада „незамисливе катастрофе у историји Европе“. Он је показао „мрачну страну економске, научне и географске експанзије друге половине деветнаестог и почетка двадесетог века“.⁹ Истина је, такође, да је он значио велику историјску преломницу, али да то не чини сувишним постављање питања о стварним карактеристикама времена које је претходило Првом свјетском рату, и улози међународних субјеката у њему, као и сличних питања за вријеме које је у поратним годинама слиједило.

Тако можемо покушати да разумијемо зашто се, на примјер, период до 1914. „у француској историографији“ назива *La belle époque* или *лијено доба* европске историје, али и да се запитамо да ли је оно заиста, у свој својој пуноћи, таквим било.

Лијено доба европске историје, у темпоралном смислу, у историографији не само Француске, одређује се временом од окончања борби за уједињење италијанског и њемачког народа и пропасти Париске комуне, до средине 1914. Самим тим логично је запитати се шта је чинило љепоту тог времена, и да ли се година у којој се збио атентат у Сарајеву 1914. заиста може узети за „Посљедње љето Европе“, односно као крај епохе њеног мирног просперитета.¹⁰ Ако се главним критеријумима „лијеног доба“ могу сматрати одсуство великих ратних сукоба и међународних криза, уз непромјенљивост граница на геополитичкој карти Европе, гдје онда у оквиру његових наведених хронолошких и квалитативних граница можемо смјестити Велику источну кризу, Бер-

⁹ Dr Vojislav Pavlović, *Prvi svjetski rat: odgovornost i dugo trajanje*, pogovor u knjizi Anike Mombauer, 212.

¹⁰ Дејвид Фромкин, *Посљедње љето Европе*, Ко је започео велики рат, Београд 2006.

лински конгрес и његове геополитичке резултате,¹¹ Анексиону кризу из 1908. или Балканске ратове 1912-1913. Све су то догађаји из времена *La bela Eroquia*, и десили су се прије: „*Последњег љета Европе 1914*“.

Са истом аргументацијом можемо поставити и питање на чему се темеље закључци да је Европа „испуњена позитивистичким самопоуздањем“, кога је несумњиво било: „крај деветнаестог и почетак двадесетог вијека“ сачекала „заборавивши шта заправо рат значи“ и да ли је заборав таквих размјера у Европи уопште био могућ. Ако јесте, треба да се запитамо како „последње љето Европе“, као лијепо уобличена синтаagma за крај мирног, „безбрижног“ и просперитетног живота Европљана друге половине XIX и почетка XX вијека, може да обухвати и такве догађаје, тј. оне које смо већ поменули (Велику источну кризу, Анексиону кризу 1908...) али такође и догађаје који су се одиграли при његовом крају, у виду ратног сукоба балканских држава.

Штавише, да ли је могуће да се услед „заборава на рат“ избришу из сјећања десетине хиљада „скорих“ жртава тј. погинулих и рањених 1912-1913, а да се „љепота епохе“ не наруши.¹²

Имамо у виду резултате ратовања најприје у Првом балканском рату, балканских држава, савезница - против Османског царства, којим је ријешено Источно питање, а онда и у Другом, између тих истих држава, али тада међусобно посвађаних бивших ратних савезника, око подјеле територија некадашње Османске царевине у Европи. Нијесу ли у оба та сукоба биле инволвиране и европске велике силе, барем политички ако не и војно. На крају, да ли се, управо зато, може казати да се, сходно претходно реченом одређењу, једно од можда *последњих* љета Европе десило раније, током сурових балканских ратова, са десетинама хиљада погинулих Европљана, или, се можда зачело и много прије, када се кренуло са формирањем, а затим у све отворенију подјелу, још не конфротацију, европских сила сврстаних у посебне коалиције.¹³

¹¹ У свом капиталном двотомном дјелу: „Стварање Југославије 1790-1918, у другој књизи проф. Др Милорад Екмечић је негативно оцијенио значај Берлинског конгреса не само за југословенско уједињење и добијање заједничке границе Србије и Црне Горе, већ је изрекао и много ширу оцјену о његовој историјској улози написавши да је: „Берлински конгрес био (је) први отворени ударац који је намачки империјализам у походу ка светској моћи задао балканским народима“. Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ.2, Београд 1989, 324-326.

¹² Проф. др Бошко Бојовић, *Велике силе и балкански ратови као предигра Великог рата*, Сто година од почетка Првог свјетског рата, Београд 2014, 109-113.

¹³ Како је текао процес политичког груписања а затим све израженијег конфротирања европских сила сликовито говоре редови који слиједу, исписаном руком znalца, познатог историчара професора Београдског универзитета Андреја Митровића: „Двојни а онда Тројни савез представљали су прво модерно груписање сила. Током деценија с краја 19. и почетка 20. века показало се да Намачка тај блок држава покушава да искористи за своје јачање и ширење. Управо због те немачке тежње, почело је добрим

А Балкан би и у једном и у другом случају требало сматрати Европом. Не само географски, већ и зато што су у рјешавање његове судбине, у двије различите фазе међусобних односа балканских држава, на различит начин биле укључене поједине не само велике европске силе, већ и блоковске структуре којима су припадале. То што, у ратне сукобе у оба случаја, експлицитно нису били укључени већ војно уобличени коалициони блокови, директно се конфротирајући, не значи да се имплицитно у њима нису политички ангажовали и да то нису били ратови у којима оне нису имале своје крупне интересе.

И у једном и у другом балканском рату, током „лијепог доба“ Европе, владе европских великих сила водиле су политички рат, и разрађивале војне и политичке планове настојећи да своје коалиционе структуре учврсте баканским државама у којима су дуго имале политички утицај. Балкански ратови били су у извјесном смислу и провјера политичке и војне моћи, односно утицаја, блокова великих сила на Балкан, којим на крају нису биле задовољне ни Аустроугарска ни Њемачка. За централне силе: „политичка ситуација није била добра ни споља ни унутра. Аустроугарска је била у очигледној кризи, Румунија је клизила ка Антанти, Италија се руководила само својим најужим интересима.“¹⁴ Сем тога: „унутар Тројног савеза Аустроугарска је западала у све оштрије сукобе са Италијом и Румунијом“, а у „политици привлачења Грчке и Србије ништа се није постигло“. То је значило да су: „њемачки и аустроугарски простор на Балкану и њемачки балкански излаз на Блиски исток постајали све ужи“.¹⁵ Француски и британски капитал је све више продирао у „простор дотадашње њемачке доминације, у Румунију, Аустро-Угарску и прије свега у Турско царство“.¹⁶

У Њемачкој су били свјесни те опасности. Не случајно, тих година Вилхем II ја направио „маргиналију“ на једном службеном акту: „да Гали помогнути Британцима хоће да нас избаце из седла на Истоку“, али да ће пошто су у питању „животни интереси: „Рајх ићи на све или

делом и груписање осталих сила у други, супарнички блок, најпре француско-руским зближавањем почетком 90-их година 19. века, затим француско-британским „срданним споразумом“ из 1904. и, најзад британско-руским споразумом 1907. Тако је настао блок Антанте и Тројног споразума. Само име показивало је да у питању није био никакав савез него споразум којим су чланице блока отклањале своје неспоразуме и на тај начин омогућавале заједничко иступање у међународним односима. Унутар ове коалиције, међутим, Француска и Русија су биле везане одбрамбеним савезом којим су се обавезале да једна другој гарантују територијални интегритет и да војно помогну у случају да једна од њих буде без своје кривице војно нападнута“. Андреј Митровић, *Продор на Балкан и Србија 1908-1918*, Београд 1981.

¹⁴ Андреј Митровић, *Продор на Балкан и Србија 1908-1918*, 172

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

ништа“. Ширило се расположење да Њемачка „потегне свој оштри мач“ уколико не жели да напусти позиције на Истоку.

Такво расположење „било је веома распрострањено и све јаче што се приближавало лето 1914“. Потребан је био неки повод: „који би био погодан за мобилизацију у земљи, за пропагандни рад у иностранству и за дипломатске манипулације“. Професор Андреј Митровић сем тога наводи да је „генерал фон Молотке-Млађи генералу Конраду писао још 10. фебруара 1913. да је потребно имати неку добру паролу уколико рат изазове аустријска страна“¹⁷. Припреме за рат су дакле извршене много прије атентата у Сарајеву. И не без разлога цар Вилхелм II је записао 8. јуна 1914: „ускоро ће почети треће поглавље балканског рата, у коме ћемо сви учествовати“¹⁸.

А то се заиста и десило. Али, рат није био само балкански. И зар тај посредовани утицај у оквиру својих сфера интереса у Првом и Другом балканском рату, и његово *треће поглавље* са прављеним ратним плановима, није увлачио балкански простор у европске токове. Због чега би се иначе исказивала нескривена потреба да се одржи примат једног или другог савеза држава на просторима међусобно подијелених сфера утицаја на Балкану. Није ли „дивилизована“ Европа тим путем усисавала Балкан у европске политичке пројекције. Њемачко ширење на југоисток угрожавало је Србију, Бугарску, Грчку Турску, а аустроугарско: Србију, Црну Гору, Бугарску и Албанију.

У тим плановима атентат у Сарајеву је заиста био само повод. Александар фон Хојс је 1922. у својим успоменама записао: „Ја никада нисам веровао да је убиство Франца Фердинанда било припремљено у Београду и Петрограду“¹⁹. И то је заиста тачно, а то се превиђа у покушајима ревизије историје о Првом свјетском рату.

II

О свим овим питањима писали су и бројни аутори, користећи се сличном аргументацијом. Да поменемо најприје Фрица Фишера, који се шездесетих година XX вијека огласио незаобилазном студијом о узроцима Првог свјетског рата.²⁰ У њој је темељно анализирао шта је претходило рату, и све остало што је сматрао важним за разумијевање његове суштине. Са оцјенама сличним петходним, фокусирао је пажњу на

¹⁷ Исто 174.

¹⁸ Исто

¹⁹ Исто 178.

²⁰ Видјети: Fischer, Fritz, *World Power or Decline: The Controversy over Germany's Aims in the First World War*, New York 1974. Deutschland im Ersten Weltkrieg, Frankfurt 1965.

улогу Њемачке, јер архивска грађа је то наметала, и степен њеног утицаја на избијање и ток рата.

С друге страна, др Ситон Ватсон објашњавајући суштину Берхтолдовог експозеа у коме су наведени ставови: „да – Аустро-Угарска мора убудуће рачунати са тврдоглавим и непомирљивим, и насртљивим, непријатељством Србије“.²¹ Аутор додаје да су га у том мишљењу „већ одавно“... „подржавали његови стални доглавници, поименице гроф Форгач, и барон Макијо, и његов шеф кабинета гроф Хојош“.²² Даље констатује да: „на Двору и у званичним круговима није било нарочитог жаљења за сарајевским жртвама; штавише, осјећало се као да је њиховим нестанком решен многи незгодан проблем, док је уједно створен веома погодан повод за драстичну акцију.“²³ Из Берхтолдовог политичког експозеа произилази: „да су Министарство иностраних дјела и Министарство војно били од самог почетка једнодушно за непосредан нападај на Србију“. При томе је шеф генералштаба барон Конрад пожуривао на рат, „доказујући да – као толико пута за живота Надвојводе – да је свака изгубљена прилика обрачуна са Србијом, редом у годинама 1909, 1912. и 1913, стављала Монархију у мање повољан положај, и да би поновно попуштање могло имати кобних посљедица за њен углед и њену сигурност“.²⁴ У извјештају грофу Берхтолду од 2. јула 1914, Конрад је увјеравао да је акција постала: „још хитније потребна усљед отуђења Румуније и утицаја који је тиме изазван у општој војној ситуацији...“.²⁵

Аустроугарски амбасадор у Берлину Сегени, 12. јула 1914. писао је аустроугарском министру Берхтолду да: „као и император Вилхелм, тако и сви други овдашњи компетентни фактори не само да су потпуно ријешени да подрже Монархију у својству вјерног савезника, него чак изражавају и одлучну ријешеност да нас подстакну да не пропустимо садашњи тренутак да ступимо на најенергичнији начин против Србије, и једном заувјек ликвидирамо то револуционарно гнијездо, остављајући нам пуну слободу избора“.²⁶

III

Тако су на узроке и кривце за рат гледали писци историје Великог рата и његови актери. Али у савременим приступима жеља да се њихови

²¹ Ситон – Ватсон, *Сарајево, студија о узроцима светског рата*, Загреб 1926, 114

²² Исто.

²³ Исто.

²⁴ Исто.

²⁵ Исто.114-115

²⁶ Вячеслав Шацилло, *Первая мировая война 1914-1918, факти, документи*, Москва 2003, 52

ставови аргументовано оповргну у оквиру *нових погледа* на Први свјетски рат, није видљив на бази факата, већ у контексту „нових виђења“ односно „нове перспективе на Велики рат“. То се чини и тако што се у оквиру назначених анализа извлаче вишезначне синтагме којима се релативизују до сада саопштавани аргументи и на њима засноване оцјене и неспорна фактографија. Тиме се укупан приступ своди на настојање да се поглед на прошлост уклопи у „нову историјску перспективу“.

Такав примјер представља, рецимо, из контекста извучену мисао Франца Фишера, и њено истицање у први план, да је 1914. било „најљетније лето Европе“. Читаоцима се на тај начин кроз сегмент Фишеровог дјела, у духу „модернитета“ и „промијење перспективе“, нуди представа о цјелини садржаја његове књиге, осјенчана бојама које у контексту сличних синтагми савременог читаоца остављају у недоумици шта се заправо том истргнутом кованицом и њеним цитирањем жели да каже о погледима Франца Фишера на Први свјетски рат и његове узроке. На такав начин се ФишEROVA реторичка мисао о *најљетнијем лѐту Европе*, доводи у раван европског *лијеног доба* или *Посљедњег лѐта Европе 1914.* што, уз *промјену перспективе*, такође представља пут ка ревизији историје о Великом рату.

Оно што би се прије могло заључити везано за овакве, у основи површне анализе почетка Великог рата, јесте да оне нуде одговоре који се задржавају на дешавањима у Сарајеву у јуну 1914. И да се не иде даље у расправу о плановима за припрему за рат о којима је претходно било ријечи. За испаљене хице припадника револуционарне организације „Млада Босна“ везује се и трагедија почетка Великог рата, а сам рат, свјетских размјера, и његови узроци и посљедице се потискују у други план, и прави искорак скретањем пажње на „већу несрећу“, чињеницу да је тиме окончана епоха *лијеног доба* Европе.

Хици у Сарајеву у оваквом представљању *посљедњег лѐта Европе*, означавају носталгичан жал за цијелом једном епохом европске историје, што у себи, на први поглед, носи више трагике од оне коју је додио сам рат. Прије него што је рат и почео, испаљеним хицима, срушен је један свијет. Европу је задесило дефинитивно уништење њене *лијене цивилизацијске бајке*. За то су били криви атентатори али у знатно већој мјери, Србија, земља која је иза њих стајала.

Осуда криваца и кривице, у овако саопштеном исказу, била је оптужујућа, до размјера кривице за рушење једне цивилизације. Путем ка ревизији историје, у којој сам рат није заузимао примарно мјесто у односу на крај *лијеног доба Европе*, иде се ка замјени теза. Коришћењем веома уопштених синтагми, готово литерарног исказа, без удубљивања у суштину, мисао се усмјерава на ревизију памћења, заборав главних

актера и процеса, а истицањем других вриједносних садржаја пошлости уз жаљење због уништавања цивилизацијских слојева прошлих епоха, закључци другачије представљају или окрећу ка другачијем вриједносном суду.

А да се Србији никаквом „ревизијом историје“ не може приписати кривица за рат види се из извјештаја мађарског министра-председника грофа Тисе императору аустроугарске Францу Јосифу од 1. јула 1914. У њему је речено: „Као прво, ми до сада немамо никаквог основа по коме би могли сматрати Србију одговорном, и започети рат са том државом, без обзира на добронамјерне изјаве њене владе.“²⁷ Он даље додаје: „Ми бисмо се нашли у крајње непријатном положају, нашли би се пред цијелим свијетом у улози рушиоца мира и започели би велики рат у најнеповољнијим условима“.²⁸

Но, иако су рационалне дилеме о започињању рата постојале, ипак је превладала ратна опција. У писму министра иностраних дјела Њемачке фон Јагова - њемачком посланику у Лондону К. М. Линовском, од 15. јула 1914. Јагов преноси оцјену Министарства да „је ствар сада о високом политичком питању, може бити о последњој могућности да се нанесе великосрпском покрету смртоносни ударац при релативно повољним условима“.²⁹ Оцјењивано је, ако Аустрија пропусти ту прилику, „да ће изгубити сваки престиж и постати у нашем (Тројном, прим Р.Р.) савезу још слабијим фактором...“.³⁰ У наставку је речено да је Њемачка заинтересована да: „њен аустријски савезник сачува своју светску позицију“.³¹

При томе се очигледно рачунало на ограничени рат. Због тога је за Јагова била веома значајна позиција Велике Британије, јер се према ранијем писму које је Сегени упутио Берхтолду, 12. јула 1914. процјењивало да Британија не би учествовала у рату због неке балканске земље. Оцјењивано је, чак и када би дошло до рата с Русијом, да се у њега не би укључила и Француска. За Русију се, пак, сматрало да се не спрема да ратује, или тачније да још увијек није војно спремна за рат.

И како се онда, ако се вратимо мало уназад, на историјски контекст о коме смо већ говорили, као логично може поставити питање: како је то Европа током свог *лијепог доба*, до Сарајева 1914. заиста била „заборавила на рат“? Претходно цитираним документом то се оповргава и у извјесној мјери објашњава зашто су разарања: материјалног, мо-

²⁷ Исто 27.

²⁸ Исто.

²⁹ Исто 52.

³⁰ Исто

³¹ Исто.

ралног, духовног, са огромним бројем људских жртава и несагледивим страдањима, и материјалним разарањима, уопше била таквих размјера. Она се свакако нису десила случајно, без политичке испланираности, дијелом и почетно и погрешне, и одлучности да до рата, неизвјесно каквих размјера, ипак дође.

У супротном, да је „заборав на рата“ заиста постојао, он би за резултат имао неспремност свих учесника за негово вођење, а то би значило да ни степен разарања ни број жртава не би могли да буду велики. То што, ипак, није било тако говори о супротном. Очигледно је да су детаљно разрађени ратни планови били сачињени и у оквиру једног и другог блока држава, много раније него што су се десили пуцњи у Сарајеву, и прије него што је сам рат почео, и да су садржали новине које ранији војни планери нијесу користили као рационалне методе у могућим глобалним сукобима. Обје коалиционе стране сада су предвиђале тотални рат, што је значило да су за такав карактер рата морале бити осмишљене и одговарајуће војне припреме, које су, кад је до рата дошло, морале, за резултат имати и веће трагичне посљедице и такве размјере какве Европа до тада није видјела.

Шта се све на плану ратних стратегија и тактика у оквиру спроведеног коалиционог груписања главних европских држава, уз развој њихове војне индустрије и милитаризације практично свих сфера друштвеног живота у њима, „током европске *La bela Epoua*“, дешавало одвећ је познато. Но умјесто да подсјећамо на све примјере *заборавности* и дешавања током стварања војних блокова, као највидљиви начин припремања за рат, који тада није експлицитно најављиван, указаћемо на озбиљност припрема ради обезбјеђења потребне спремности ако до њега дође.

IV

За разумијевање укупног политичког асположења будућих ратних противника вриједно је скренути пажњу на новину у теорији ратовања које су њихове војне припреме донијеле. Више *casus belli* није био први испаљен хитац, него су већи значај имале објаве о мобилизацији. Оне су сада биле *casus belli*.

Сликајући *лијено доба* у „новом читању историје“ свјесно се заборавља, или можда узгред помиње да су најмање биле спремне за рат, и да га отуда нису ни жељеле Србија, Црна Гора а послвије пораза 1905. и рата са Јапаном њега није хтјела ни Русија. Иако је кораке различитог значаја укључујући и стварање „неприродних војних савеза“ које је предузимала Русија, свакако у склопу припрема за рат, истовремено је

правила ратне планове по истом сценарију по коме је то чинио Шлифен, начелник њемачког генералштаба. На таквом послу на руској страни је био ангажован руски генерал Обручев. Ни на једној ни на другој страни, свакако због различитих разлога, при томе се није размишљало о ограниченом, већ једино о тоталном рату.

Умјесто тих добро познатих политичких чињеница, управо се неке од држава које 1914. нијесу биле спремне за рат, све чешће током посљедњих деценија, окривљују за његово избијање. Тако се сусрећемо са књигама: „које крајње релативизирају досадашња тумачења Првог свјетског рата, стављајући у центар тих нових тумачења Србију, а иза ње Русију, као главне узрочнике његовог избијања“.³²

Обраћање пажње истраживача и читалаца, на пуцње у Сарајеву на Видовдан 1914. као на крај *последњег љета Европе* или на крај *лијеног доба* европске историје, у новом читању историје о Великом рату, као *casus belli* су отвореније истицани пуцњи у Сарајеву, него оно што га је стварно произвело. Ишло се путем „носталгичне осуде“ збивања која су до Великог рата довела, и истовремено, у изрицању оцјена о кривици за рат, у комплексу бројних других разлога, посебно мјесто је давано активностима Младе Босне. Био је то најлакши и најпоједностављенији пут за разумијевање узрока окончања једног *лијеног доба*.

Као примјер тако уобличеног мисаоног концепта, међу дјелима насталим током последњих година, свакако предњачи Кристифор Кларк са својом књигом „Месечари“. Плаштом „носталгичног жала“ заогрнуто је вријеме окончања пуцњима *мјесечара* који су се догађајем у Сарајеву 28. јуна 1914. ушетали у европску историју „уснуло“ рушећи њено вишевијековно вријеме просперитета. Тим путем се феномен Првог свјетског рата почиње посматрати са становишта његових трагичних посљедица по европску и свјетску цивилизацију у дужем временском периоду, од од оних које су настале током самог трајања рата, а у други план се ставља све оно што је био стварни узрок његовог избијања, укључујући и актере.

Тако се из угла јасно саопштених разлога: „промијењене перспективе из које посматрамо догађаје“ која се разликује од оне „из времена шездесетих па све до осамдесетих година прошлог вијека“ дају и нове оцјене. По Кристифору Кларку, на промјену визуре је утицало окончање хладног рата тако што су: „промјене у нашем свијету условиле (су) и промјене перспективе из које посматрамо догађаје“,³³ укључујући и Први свјетски рат. А значај нове перспективе по Кларку је јако вели-

³² Миле Бјелајац, *1914-2014. Зашто ревизија, старе и нове контроверзе о узроцима Првог свјетског рата*, Броград 2014, 234.

³³ Kristifor Klark, *Mesečari*...xxv

ки, јер из ње све догађаје, па и Први свјетски рат, другачије видимо „и на други начин о њему судимо“.³⁴

Сем тога, та „суро̀ва модерност“ по којој је јулска криза започела „са групом бомбаша самоубица и свечаном поворком аутомобила“ помјера „клатно одговорности“ у супротну страну од оне на којој је било. На тај начин промјена перспективе, виђења и разумијевање појава из прошлости кроз призму „сурове модерности“, више личи на њено осавременавање несвојствене појму научности и методима историјске науке. Тим путем се слика прошлих догађаја измјешта из контекста властитог историјског времена, у оквиру којих су се било који историјски догађај или појава десили, и у оквиру којих се, заиста, једино могу и разумјети.

Да ли само због тога, у неким публикацијама објављеним током посљедње деценије често смо могли да наиђемо на резултате истраживања који су насловно или садржински упућивали на размјере трагедије и далекосежност посљедица Великог рата, па тек онда на запитаност ко је стварно крив што је човјечанство искусило све његове ужасе. И какав циљ су таквом трагичном политичком и војном стратегијом његови актери жељели да постигну.

Жаљењем због понашања „мјесечара“ који су европску историју извели из периода „лијепе епохе“ и увели у вријеме које ништа добро није донијело, постепено се зачео нови поглед на европску прошлост. У њему се значај ратне кривице, барем оне о којој говори чл. 231 Версајског мировног уговора, губио, пред размјерама трагедије које је рат донио.

Идући даље тим путем, од посљедица ка узроку, морало се стићи до логичног закључка да је за катастрофу таквих размјера каква се десила у Првом свјетском рату морало постојати више криваца, а не само Њемачка. На тај начин, односно са „промјеном перспективе“ тј. посматрањем Великог рата кроз размјере несреће и катастрофе коју је човјечанству донио, мијењао се смисао ранијег политичког контекста о кривици главних одлучилаца за његово избијање. Измијењеним начином посматрања промијењен је садржај значаја одговорности за рат Њемачке, која је првобитно означавана за главног ратног криваца.

Суштину тог новог концепта најбоље је формулисао сам Кларк, устврдивши да: „најважније питање у његовој књизи није: зашто се збио рат, нити ко га је изазвао, него како су се створиле околности у којима је настао...“. Одговор који је понудио на самопостављено питање гласио је да је „одговорност за њега (*рат*, прим. Р. Р.) прилично по-

³⁴ Исто.

дијељена“ и идући даље закључио је да би „требало да обуставимо потрагу за једним кривцем зликовцем и прихватимо да је ово била истински европска катастрофа“.³⁵

Тако се међу главним кривцима нашла и Србија. Разлог је најзглед био веома убједљив. Њене везе са организацијом Млада Босна, која је стајала иза убиства у Сарајеву. Сем тога „из новог угла“ и са нове временске дистанце: „након Сребренице и опсаде Сарајева“, према Кларку: „тешко је помислити на Србију као на пуки субјекат или жртву политике великих сила, а лакше предочити српски национализам као живу историјску силу“³⁶. С друге стране и поред позитивних оцјена које даје: „у објављеном одличном приказу о избијању рата 1914“, у коме „аутори изјављују како сама убиства у [Сарајеву] нису била узрок ничему“ и да је „корист која је у томе виђена“ довела (је) до тога да државе крену у рат“, Кларк је ипак, закључио да је „маргинализација српске а тиме и веће балканске димензије сукоба почела (је) још за вријеме Јулске кризе која је и настала као реакција на убиства у Сарајеву, али потом је промијенила карактер и ушла у геополитичку фазу у којој је Србији и њеним акцијама припало подређено мјесто“.³⁷

Сходно властитом „моралном компасу“ и другом правцу гледања на Јулску кризу и догађаје које је изазвала, у првом издању књиге „Месечари“ Кларк је користио ријеч терористи³⁸, када је говорио о „Гаврилу Принцу и његовим сарајевским саучесницима“.³⁹ Објашњавајући да тај термин „заиста може бити проблематичан“ јер, с чиме се и он слаже: „Принцип и његови другови нису били терористи у том смислу (тј. убилачки настројени зилоти спремни да побију цивиле на најгнуснији начин“, прим Р. Р.) него млади идеалисти и борци за слободу“, он је „замолио британског и њемачког издавача да замијене ријеч терориста ријечју атентатор на неколико мјеста у књизи“.⁴⁰

Но и поред исказане спремности да неке од употребљених појмова рedefинише, то није могла допринијети да укупна промјена правца гледања остане без одјека. Кларков „модернизам“ у приступу и посматрање из савремене перспективе догађаја из прошлости, једнако као његово помињање Сребренице, уз негативан утисак са уношењем појма

³⁵ Исто, xviii.

³⁶ Исто, xxv

³⁷ Миле Бјелајац, *1914-2014: Зашто ревизија, старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд 2014, 233

³⁸ Видјети: Проф. др Драган Симеуновић, *Гаврило Принцип херој или терориста?*, Сто година од почетка Првог светског рата, историјске и правне студије, Београд 2014, 249-257.

³⁹ К. Кларк : *Месечари, како је Европа кренула у рат 1914*, xxiv-xxv.

⁴⁰ Исто.

тероризма у феномен Првог свјетског рата, није могао да избјегне реакције посебно историчара из Србије. Указивано је на парадокс нове „историјске перспективе“ по којој је лакше било доказати да су „Француска и Велика Британија навели рат Немачкој, а не обрнуто“.⁴¹ Вршена су подсећања на апсурдност „аргумента“ да је „Русија починила злочин против мира јер нија пустила Србију низ воду“.⁴² Тражен је одговор на питање да ли је толико „Версајски мир био „неправедан“, посебно у члану 231, јер је створио „неприродне државе, као што су Југославија и Чехословачка“.⁴³

Посебно су противни свијести о прошлости, научној и народној, везаној за Велики рат били покушаји осавремењавања пучњева у Сарајеву, појмом „тероризам“ и поређења облика: „дјеловања(е) омладинских организација на тлу Аустро-Угарске, са директном асоцијацијом на Ал-Каиду, моћан симбол данашњице, свеобјашњавајући појам за терор, суровост и експортовање цихадиста“.⁴⁴

Асоцијације на сличну лепену вербализама о врло озбиљним питањима, које су се из прошлости преносиле у сферу савремених међународних односа и закашњело „праведно“ суђење, *српском национализму као живој историјској сили*, сукобиле су се са старим али и новим историјским аргументима. Тако су текстови Мирослава Перишића и Мирослава Јовановића са објављеним писмима „гувернера Босне и Херцеговине генерала Оскара Поћорекa министру Билонском, 28. маја 1913, у коме се сугерише да не би требало пропустити прилику да се среде рачуни са Србијом“, мијењајући суштину о валидности оцјена о *српском национализму као живој историјској сили*, и разлогу за рат, изазвали снажна реаговања, „посебно у медијима Аустрије и Немачке“.⁴⁵

Мада тај, као и десетине других докумената, доказују да је али не у Србији: „рат био жељен и да су га пропагирани као најкорисније решење“.⁴⁶ Демантујући напоре ради ревизије историје такви документи показују разлоге због којих је Аустро-Угарска жељела рат против Србије: „да поврати свој нарушени статус велике силе, да себе докаже као савезника Немачкој, те да реши питање јужнословенских народа у тој монархији за шта је Србију доживљавала као реметилачки фактор“.⁴⁷

⁴¹ Миле Бјелајац, *1914-2014: Зашто ревизија, старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, 233.

⁴² Исто 232.

⁴³ Исто 233.

⁴⁴ Исто 233.

⁴⁵ Исто 234.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Исто.

И уз „промијењену перспективу“, Дејвид Форман, у књизи „Последње лето Европе, ко је започео Велики рат 1914?“, и поред у наслову исказане запитаности, са сличним ставовима као и београдски историчари, закључује да је Велики рат био заправо „њемачки рат“⁴⁸. Односно да су „Берхтолд (нарочито током јула) и Конрад, „посебно током августа били активни играчи у навођењу Аустрије у рат против Србије“.⁴⁹ Свој став поткрепљује тврдњом да су то: „чинили уз пуну подршку кабинета и министарстава иностраних послова Двојне монархије и, у најмању руку, уз одобравање остарјелог Цара“. Експлицитан је у ставу да „нема никакве сумње да су то били они - и учинили су то с предумишљајем“.⁵⁰

Бавећи се личношћу Берхтолда и његовом улогом у започињању рата Момбауер констатује да је он био „представник пруске јункерске официрске касте која је милитаризацијом немачког живота довела до рата“.⁵¹ Позивајући се на пуковника Едварда Хауса, секретара председника Вилсона за европску политику за вријеме Првог свјетског рата и на Париској мировној конференцији, наводи и његов став да је он био „један од оних који су 1914. године узрок предстојећег рата пронашли у немачкој милитаристичкој култури“.⁵²

Већ спомињана Аника Момбауер покушава да измири крајности у оцјенама о кривици за рат. Она констатује да: „текући консензус говори да је Њемачка у највећој мјери одговорна за рат, односно да сноси велики дио кривице, али да политике осталих европских влада такође треба узети у обзир приликом коначног суда“.⁵³ У контексту наше теме, свакако би се могли сложити с оцјеном да „све док узроци, природа и вођење Првог свјетског рат окупирају историчаре и док се књиге о рату појављују у несмањеном броју, могуће је да ће данашња сагласност прерасти у спорно питање“.⁵⁴

Жан-Пол Блед, бавећи се овом темом осим вриједне пажње монографске студије о Францу Фердинанду, бави се и хипотетичким питањима, попут оног да ли би, да није убијен “Франц Фердинанд спасио монархију“.⁵⁵ Историја владавине Франца Јозефа је показала да је

⁴⁸ Дејвид Фромкин, *Последње лето Европе, ко је започео Велики рат 1914?*, Београд 2006, 274-276.

⁴⁹ Исто 274.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто 275.

⁵² Исто.

⁵³ Аника Момбауер, *Узроци првог светског рата*, 193

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Жан-Пол Блед, *Франц фердинанд*, Београда 2014, 316-317. Мисли се на његове концепције преуређењу Монархије. Види фусноту:

наћи „решење“ лако, односно да је лако смислити безброј планова по којима би народи Монархије живели у економским условима и подношљивом националном положају⁵⁶. Ален Ц.П. Тејлор, међутим констатује да је „проблем био у томе да неко од тих „решења“ буде прихваћено. А тек после тога се појављивао прави проблем: може ли Хабзбуршка монархија да избегне да постане инструмент немачке доминације у Европи“⁵⁷. Он сматра да за тај проблем није било ријешења и да је: „судбина Хабзбуршке монархије (је) одлучена у рату 1866“. Своју независност је после тога дуговала: „Бизмарковој милисти и могла је да је изгуби чим чи Бизмаркови наследници одустану од његове умјерене линије“, Тејлор закључује да се положај Монархије могао промјенити промјеном њене унутрашње структуре а: „у стварности би до промјене њене унутрашње структуре могло да дође само после промене, или боље рећи после катастрофалне промене њеног положаја у Европи“⁵⁸.

И мада је јасно да 1914. није била „најљетније љето“ а такође ни метафорично ни стварно ни „последње љето Европе“, свакако да је с 1914. једно вријеме заувјек окончано, можда по свом карактеру нешто мање тешко, мање зло, вријеме у коме скоро пола вијека није било ни крупних ратних катастрофа, на супрот времену какво је са Великим ратом и након њега дошло и донијело „катастрофалне промене“.

Ипак, и при таквим гледањима на промјене које је у европској историји рат донио, остаје утисак о *савременој потреби* да се Први свјетски рат „сужено посматра“, и просторно и суштински издвојено од историјских процеса који су до њега довели. И да се при томе појмовно поједностављује. Ако се фокусирамо на питање „како је рат започео“, остаје утисак да се објашњења крећу у оквиру „скраћивања историјског времена“ и занемаривања значаја главних актера ратних збивања. А да ли је то резултат нове перспективе, или свјесне другачије намјере посматрања прошлости, показатељ вријеме.

То да су аутори пишући о феномену Првог свјетског рата, у сусет обилежавању стоте годишњице од његовог почетка, попут Анике Момбауер, са извјесном дозом осуде гледали на чињеницу да је до избијања рата дошло, ипак значи да се у довољној мјери није задовољила ни поништавала потреба за утврђивањем његових узрока и тражења одговора на питања **како** и **зашто** се то десило.

Ово посебно истичемо јер се одговори **како** и **зашто** се десило „последње љето Европе“, не могу дати без оцјене догађаја који су не-

⁵⁶ Ален Ц.П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, Београд 2001, 254.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Исто.

сумњиво били пролог Великом рату, а који су природно, хронолошки били смјештени напосредно или у временски нешто даљу прошлост од атентата у Сарајеву. Видљив је заборав да су претходни догађаји у Европи и током “La bela ерoнquae” европске историје, били дио мотивације или разлога за тада вршене припреме за Велики рат. Умјесто тога 1914. се своди на вододјелницу епоха, а да се при томе не нуде комплекснија објашњења генезе раздвајања европских политичких водотока, ван познатих, међусобно супротстављених политичких и националних стереотипа.

Свакако да нова историјска перспектива, уколико није синоним за ревизију историје, одговоре на питања зашто и како се десио велики рат, не може тражити у „српском национализму као живој историјској сили“, већ је нужно отићи корак даље у покушају да се понуди одговор на сигурно најсложеније питање, које сублимира и одговоре на прузрок свих неријешених питања, из ближе и даље перспективе европске историје. Такав приступ разлoзима ратних разарања која су се током трајања Великог рата десила не могу се везивати за револверске хице једног припадника националноослободилачке организације „Млада Босна“, или за нови створени политички стереотип о „српском национализму као живој историјској сили“.

Чињеница је, ипак, да си пучњи на крају „последњег лета Европе“, и каснији почетак Великог рата 1914. означили пад дотадашње увјерености у властите вриједности европског просперитета, чију је духовну и моралну прогресивност замијенила, не само реторички, милитаризација свих слојева европског друштва. Истовремено су на површину испливале много реалније слике стварних темеља дотадашњег европског просперитета, које су била далеко мање осјенчене моралним сјајем којим их је освјетљавао најистакнутији дио естаблишмента европских политичких елита. Тековине које је баштинила грађанска Европа друге половине XIX вијека, лако су се урушиле.

Са окончањем Великог рата, над увјереношћу у супериорност европске цивилизације надвиле су се сјенке које су постављале питање одговорности за рат, за масакре, разарања, велике људске и материјалне жртве те цивилизацијски и морални пад у коме су учествовали милиони Европљана.

Оцјене о кривици за рат, најприје поједностављене, а касније са изразитијом тежњом за објективношћу, и ширењем одговорности на већи број учесника, данас су посебно добиле на замаху. Но оне и након окончања хладноратовске подјеле свијета, из нове перспективе, ма колико утемељене на реалном сагледавању питања: **како** и **зашто**, Великог рата, ипак не могу да пољуљају научну утемељеност онога што је

о њему већ казано, нити да пониште дјелом цитирану историјску фактографију, нити да избришу на нивоу народног памћења створене представе о њему. При том можемо рећи: „да се сарајевски атентат догодио у зениту политике равнотеже снага, када је супарничким странама - баш због учесталих политичких криза – понестало манипулацијског простора за безболно узмицање, што је значило да је за избијање ратног сукоба био потребан још само повод“.⁵⁹

А то је био атентат у Сарајеву. Њемачка је у Версају осуђена као „главни и искључиви кривац за рат. Али, како каже Сава Живанов: „пошто силни владају светом – и то не само војно, економски и духовно - Велика Немачка није више хтела да носи белег кривице за Први светски рат, него га је преносила на друге“.⁶⁰ И сасвим сигурно је да се „на почетку њене обновљене моћи, кривица (се) делила на све ратне силе.“⁶¹ Вјероватно ту је био почетак пута за промјену дотадашњих оцјена о томе **како** и **зашто** је до Првог свјетског рата дошло. Времено се у ревизији настављала добијајући на замаху са тенденцијом да се из *нове перспективе*: „кривица пребаци на мање, пре свега балканске народе“.⁶²

Најмање историјских разлога има за то да се у осудама за избијање рата кривица усмјери ка Србији. Али, у томе је и суштина ревизије, барем једног, веома важног дијела историје о Великом рату.⁶³

Велики рат је окончан на начин на који је и почео. Резултатима које је мало ко очекивао. Нестала су аустроугарско, руско, османско, њемачко царство, формирано низ нових мањих држава. Међу земљама којих више није било на геополитичкој карти Европе у својству посебног субјекта биле су Аустро-Угарска, Србија, Црна Гора.

Нова геополитичка слика Европе била је почетак времена које је и даље за основ имало питања због којих је, у суштини, Велики рат и почео. Његовим дешавањем она не само да нијесу окончана, већ напротив, додатно су учињена сложенијим, и све теже рјешивим, са ништа мање могућих посљедица, у сложеном времену које је наилазило. Не без разлога, да би јасније истакао његове посљедице, Дејвид Фромкин цитира истакнутог америчког историчара и дипломате Џорџа Кенана из 1979. године „да је дошао до сазнања да је она основна и праузроч-

⁵⁹ Livia Kardum, *Европска дипломатија и први свјетски рат*, 50

⁶⁰ Сава Живанов, *Европа пред први свјетски рат, корени узроци и поводи Великог рата*, Београд 2014, 7.

⁶¹ Исто.

⁶² Исто.

⁶³ Видјети: Ивана Крстић Мистрицеловић, др Татјана Шурлан, *Рајсов извјештај о злочинима аустроугарске војске у Србији у Првом свјетском рату*, Сто година од почетка Првог свјетског рат, историјске и правне студије, 473-489.

на катастрофа овога века“.⁶⁴ Фриц Фишер пак пише о првој катастрофи двадесетог вијека, Великом рату, „из које су проистекле све друге катастрофе“.⁶⁵

Radoslav RASPOVIĆ

THE WORLD WAR I IN HISTORICAL SCIENCE AT THE END
OF 20TH AND THE BEGINNING OF 21ST CENTURY

About the appearances of revisions or the view on the past from
“new historical perspective”

Summary

In the paper entitled: “World War I in the science of history at the beginning of 21 century”, the author seeks to, by analyzing several new monographic papers which discuss this question from different scientific perspectives in the form of experiment on the entitled topic, answer to scientific foundation of the difference in opinions about the basic question which has been asked in contemporary discussions on World War I and the responsibility for its outbreak. It could be reduced to finding answers to: Are different approaches to interpreting the Great War revision of history or “a look at the past from new historical perspective”? Considering different aspects of mutually opposing points of view, the author seeks to explain their historical background and, using the results of modern historiography, to answer the question whether the assessment of the Great War, given in the 20 century, should be revised, that is – whether this assessment can be matched with “observing the events from new historical perspective”. The author gives priority to actual historical framework which confronts the unscientific modernization of the past, trying at the same time to explain the causes which led to new tendencies in the science of history

⁶⁴ Дејвид Фромкин, *Последње лето Европе, Ко је започео велики рат 1914?*, 13

⁶⁵ Исто.

Владимир Я. ГРОСУЛ*

ПРИБЛИЖЕНИЕ БОЛЬШОЙ ВОЙНЫ В ОБЩЕСТВЕННОМ МНЕНИИ РОССИИ КОНЦА XIX В.

ABSTRACT: This paper discusses the relationship of Russian public opinion towards the most important European events from the period after the Paris Peace in 1856. Emphasis is placed on the question of the unification of Italy and Germany and the danger for Russia to be drawn into these events. Subsequent relations with Germany, becoming close with France, the events in the Balkans were worthy of the attention of the Russian public. The paper discusses some aspects of Russian foreign policy related to commercial interests, seen through the eyes of the public, where public opinion was divided in the view of contemporary political visions. Throughout the public opinion was of the inevitability of war.

KEY WORDS: *Russia, World War I, public opinion, press*

Разговоры о новой войне в России начались сразу после заключения Парижского мира 1856 г. Правда, не было ясно кто будет очередным противником и каждый раз назывались разные зарубежные государства. Поначалу основное недовольство выражалось не участниками Крымской войны, а Габсбургской монархией, которую прямо обвиняли в коварстве и неблагодарности¹. Так, в июне 1859 г. начальник Бессарабского жандармского управления, полковник Ермолин сообщал о том, „что в Бессарабской области в настоящее время все заняты политическими событиями в Италии”. Он же писал о сочувствии, которое высказывает местное общество к успехам французских и сардинских войск, и негативном отношении к австрийскому правительству².

* Автор је доктор историјских наука у Институту за руску историју РАН у Санкт Петербургу.

¹ Виноградов В.Н. *Балканская эпопея князя А.М. Горчакова*. М., 2005, с. 30 – 31.

² ГАРФ, ф. 109, 1 эксп., оп. 32 (1857 г.), д. 321, ч. 3, л. 2 – 3.

Через месяц, из той же Бессарабии доносили о распространившихся там слухах, будто после прекращения военных действий в Италии правительство Придунайских княжеств, а также Черногории и Сербии деятельно занялось усилением своих войск, и это предвещает новую войну на Востоке. Через год, в июне 1860 г. из Бессарабии сообщали о сочувствии ее жителей к положению христиан в Турции, надевшихся на защиту России и, более того, отмечались слухи о намерении России объявить войну Турции с целью покровительства тамошним христианам³.

Бессарабия не представляла исключения. В июне 1859 г. и в отстоящей от нее на довольно значительном расстоянии Гродненской губернии предметом разговоров в местном обществе также были военные действия в Италии. И там общее сочувствие было на стороне союзников, то есть в пользу итальянского освобождения⁴. В соседней Ковенской губернии местное общество также желало поражения Австрии, но опасалось общей европейской войны⁵. В еще более северной – Олонецкой губернии еще в декабре 1857 г. были отмечены разговоры о возможности новой войны, которая может нагрянуть столь же неожиданно, как и предыдущая, то есть Крымская война. Вместе с тем, как отмечалось в соответствующем донесении, не видно, чтобы правительство предпринимало нужные меры и было готово отразить врага. Таким образом, выражалось недоверие правительству и заявлялось неверие в прочный мир, бросался упрек Франции, Англии и Австрии. Из той же Олонецкой губернии также сообщали о распространении на рынках, в кабаках, в передних и вообще везде слухов о войне, тогда как „Россия усыплена, и притом, вдруг нагрянет весь запад делить Росси”⁶.

В обзоре столичной – Петербургской губернии проблемы внешнеполитического характера было отчетливо поставлены на второе место после крестьянского вопроса. Там прежде всего распространялись слухи о переворотах и движениях на Западе, в связи с чем высказывались опасения по поводу возможной потери польских губерний и по поводу усиливавшегося влияния Наполеона III на политику Европы⁷. Несколько иные слухи носились по торговой Одессе. В марте 1858 г. оттуда сообщалось об опасениях местного купечества, ведшего обширную торговлю с Англией, поскольку оно предполагало разрыв между этим государством и Францией и, естественно, торговых потерь, могущих

³ Там же, л. 5 – 9 об.

⁴ Там же, ч. 8, л. 8.

⁵ Там же, ч. 11, л. 15 – 17.

⁶ Там же, ч. 17, л. 4 – 4 об.

⁷ Там же, ч. 23, л. 12 – 13, 15.

после этого последовать. В феврале 1859 г. из Одессы также поступали сведения о разговорах среди простого народа, в массе которого ходили слухи о новой войне и о скором сборе бессрочно отпусковых⁸.

Разговоры о возможной новой войне были отмечены и в некоторых центральных губерниях. В декабре 1857 г. сообщались слухи из Владимирской губернии, в соответствии с которыми российские войска перемещались к западным границам в связи с якобы ожидавшимся разрывом отношений с Австрией и Англией и, наоборот, союзом с Францией⁹. Через полтора года, в мае 1859 г. среди так называвшегося благородного общества Воронежской губернии самыми главными предметами разговора являлись темы о возможности участия России в западной войне и крестьянский вопрос¹⁰. Эти настроения на местах в целом соответствовали общему положению того времени. Как писал Д.А. Милютин, все государства находились в каком – то тревожном ожидании, и несмотря на существовавшие, по – видимому, дружественные отношения между всеми большими державами, везде велись с напряженной поспешностью военные приготовления так, как будто Европа была накануне большой войны¹¹.

После Крымской войны в России появилась возможность открыто высказываться о внешнеполитических делах¹², в том числе и в периодической печати. Число подобных публикаций, как и тем, по которым общество прямо высказывало свое мнение, заметно возросло. При этом распространенные в обществе взгляды не всегда совпадали с реальной политикой правительства, – различные подходы выявились, например, по событиям в Италии. Правительство и новый министр иностранных дел А.М. Горчаков не поддержали поначалу итальянское национально – освободительное движение, в то время как заметная часть русского общества проявляла к нему сочувствие¹³, а некоторые молодые люди вступали в отряды Дж. Гарибальди или оказывали ему другие формы поддержки¹⁴. В литературе также отмечают формирование общенационального общественного мнения по поводу критского восстания 1860 – х гг¹⁵.

⁸ Там же, ч. 31, л. 7, 18 об.

⁹ ГАРФ, ф.109, 4 эксп., оп. 197 (1857 г.), д. 199, ч. 5, л. 2 об.

¹⁰ Там же, ч. 8, л. 35

¹¹ Милютин Д.А. *Воспоминания 1860 – 1862*. М., 1999, с. 214.

¹² См.: Оболенская С.В. Франко - прусская война и общественное мнение Германии и России. М., 1977.

¹³ См.: *Объединение Италии в оценке русских современников в оценке русских современников. К 100 – летию объединения Италии*. М., 1961; Берти Дж. *Россия и итальянские государства в период Риссорджименто*. М., 1959.

¹⁴ Гросул В.Я. *Загадка Ивана Прянишникова* // История и обществознание для школьников. М., 2010, № 2, с. 19 – 26.

¹⁵ Виноградов В.Н. *Указ. соч.*, с. 157 – 158.

Русское общество также не осталось равнодушным и по отношению к войне Севера и Юга в США, но по этому вопросу между обществом и правительством не было серьезных разногласий. И те, и другие поддерживали северян¹⁶. В этой связи, как отмечал Д.А. Милютин, „Россия приобрела в заатлантической республике большое сочувствие, в противоположность тому раздражению, которое возбудил единый образ действий Англии и Франции”¹⁷.

Неослабное внимание русского общества вызвали события на Балканах в период 70 – х гг., когда был период самостоятельной поддержки движения балканских народов, а затем, особенно во время русско – турецкой войны 1877 – 1878 гг., большинство общества и правительства действовали воедино. Правда, П.А. Валуев не без иронии в августе 1876 г. подчеркивал: „Все бредят „южными славянами”, не разбирая и даже, не ведая, кто они”¹⁸.

Как и прежде, заметны региональные различия по части интерпретации международных событий, что в первую очередь касалось пограничных губерний. В марте 1862 г. из Ковенской губернии доносили о сохранявшихся среди местных поляков надеждах на новую европейскую войну в связи с итальянскими и австрийскими событиями. О надеждах поляков на заступничество Европы сообщалось и в донесении от 30 мая того же года¹⁹.

О возможной войне, но уже с Францией доносили 31 марта 1863 г. из Перми, где всеобщее внимание было приковано к восстанию в Польше²⁰. Польское восстание увязывали с международными событиями и в некоторых других губерниях. Как известно, после начала восстания Наполеон III выступил с проектом создания независимой Польши, что привело к охлаждению русско – французских отношений и сближению России с Пруссией. Уже 27 января 1863 г. была заключена пруско – российская конвенция о сотрудничестве в подавлении восстания²¹.

В свою очередь, Франция объединилась по этому вопросу с Англией и Австрией, и они все вместе послали России ноту от 5 апреля 1863 г. с предложением прекратить кровопролитие. 17 июня коллективный демарш этих трех стран в защиту поляков был повторен, но Россия оставалась непреклонной, представляя польский вопрос как свое внутреннее дело²².

¹⁶ См.: Иванов Р.Ф. *Гражданская война в США (1861 – 1865)*. М., 1960.

¹⁷ Милютин Д.А. *Указ. соч.*, с. 242.

¹⁸ *Дневник П.А. Валуева министра внутренних дел в двух томах. Т. II. 1865 – 1876 гг.* М., 1961, с. 381.

¹⁹ *ГАРФ, ф. 109, 1 экзп., оп. 32 (1857 г.)*, д. 321, ч. 11, л. 101 – 102.

²⁰ *Там же*, 20, л. 27.

²¹ *История внешней политики России. Вторая половина XIX века*. М., 1997, с. 68 – 69.

²² *Там же*, с. 69 – 70.

Если объединение Италии в целом почти полностью поддерживалось русским общественным мнением, то по отношению к объединению Германии ситуация не была столь однозначной. В литературе отражены явные профранцузские симпатии в русском обществе, хотя одновременно отмечены и те органы российской прессы, которые с пониманием относились к объединению Германии²³. По свидетельству К. Головина, „добрые люди в огромном большинстве праздновали прусские победы, как свои собственные. Это являлось зарей ложного национального чувства, самым точным выражением которого была знаменитая фраза „шапками закидаем”²⁴. Правда, несколько позднее он явно противоречит себе, когда пишет о российской публике, как державшей сторону Франции. При этом добавляет: „Нежностью к этой болтливой и хвастливой нации мы всегда страдали, воображая себя очень похожими на французов, хотя никакого сходства, строго говоря, нет”²⁵.

По воспоминаниям С.Д. Урусова, в его семье больше сочувствовали французам, чем немцам²⁶, и таких семей в России было немало. Будущий генерал Н.А. Епанчин вспоминал о германском шовинизме, обывавших немцев – гимназистов Петербурга, и о тех дискуссиях, которые шли в кругах тогдашней молодежи в связи с войной Пруссии и Франции²⁷. Не скрывал своих антигерманских настроений великий князь Константин Николаевич. П.А. Валуев в своем дневнике за 26 января 1876 г. сделал запись о заседании Комитета финансов у великого князя, который, среди прочего, сказал: „Нам Берлин все пакостит”²⁸. В западных губерниях среди польского населения профранцузские настроения проявились особенно отчетливо, поскольку с победой Франции связывалось возрождение польской государственности. Поражение Франции приписывалось бездарности и беспечности императора Наполеона III и даже его измене нации²⁹.

Уже в начале 80 – х гг. народовольческая печать неоднократно указывала на возможность нападения Германии на Россию³⁰. Можно заметить, что подобный сюжет фигурирует и в других источниках. Например, 30 июня П.А. Валуев записывал в дневник: „Множатся злове-

²³ Оболенская С.В. *Указ. соч.*, с. 212 – 223.

²⁴ Головин К. *Мои воспоминания. Т.1 (до 1881 г.)*. СПб. – М. [1910], с. 175 – 176.

²⁵ Там же, с. 204.

²⁶ Урусов С.Д. *Записки. Три года государственной службы*. М., 2009, с. 44.

²⁷ Епанчин Н.А. *На службе трех императоров*. М., 1996, с. 56.

²⁸ *Дневник П.А. Валуева*, с. 333.

²⁹ *ГАРФ, ф. 109, 3 эксп., оп. 156 (1871 г.)*, д. 90, л. 1 об. – 2 об.

³⁰ Хевролина В.М. *Революционно – демократическая мысль о внешней политике России и международных отношениях. Конец 60 – х – начало 80 – х годов XIX в.* М., 1986, с. 211.

щие признаки. Ген. Скобелев говорит о необходимости войны с Германией. Одно средство, по его мнению, поправить наше экономическое и политическое положение³¹. Кроме того, об этом писали многие (не одни лишь революционные) газеты, и вообще возможность такой войны активно обсуждалась, - в частности, в русской Польше³². Более того, в начале 80-х гг. имела место так называемая газетная война между Россией и Германией, не в последнюю очередь предназначенная для формирования общественного мнения каждой из этих стран в соответствующем духе. Департамент полиции также сигнализировал о работе из Германии неких обществ для формирования антирусских настроений - на национальных окраинах России, в частности, в литовских, то есть бывших польских землях³³.

Но 1-ое марта, то есть убийство российского императора, наложило свой отпечаток и на международные отношения. Влиятельный М.Н. Катков в „Московских ведомостях” за март - апрель 1881 г. склоняется к сближению трех императоров - российского, германского и австро-венгерского, проповедуя при этом укрепление устоев консерватизма³⁴. И, действительно, 6 (18) июня 1881 г. подписан был договор о возобновлении „Союза трех императоров”³⁵, но он оказался недолговечным. А.А. Половцев сообщил в своем дневнике о секретнейшем заседании у императора весной 1882 г., где обсуждался план оборонительной кампании в случае войны с Пруссией и Австрией³⁶. Весна 1882 г.!

Во второй половине 80-х гг. начались поиски новых союзников, и общественное мнение, и его выразитель - российская периодическая печать все более стали склоняться к союзу с Францией. Как отмечается в литературе, первыми на нее указали „Биржевые ведомости”. Это стремление отметил в мае 1886 г. редактор - издатель „Гражданина” В.П. Мещерский, а затем такие же идеи, хоть и в осторожной форме начал проповедывать и М.Н. Катков³⁷. Характерно и появление соответствующих сил, выступавших за сближение с Россией, и в самой Франции, в том числе и среди французских публицистов, к которым прежде всего можно отнести А. Леруа - Болье, автора трудов по истории России, из которых особенно выделяется его трехтомник „История царей и

³¹ Дневник П.А. Валуева 1877 - 1884, с. 170.

³² ГАРФ, ф. 102, 3 дел., оп. 77 (1881 г.), д. 1019, л. 5 - 6, 12 - 15, 45, 115 об., 210.

³³ ГАРФ, ф. 102, 3 дел., оп. 78 (1882 г.), д. 368, л. 1 - 2 об.

³⁴ Россия в революционной ситуации на рубеже 1870 - 1880-х годов. М., 1983, с. 477, 490.

³⁵ История внешней политики России, с. 227

³⁶ Дневник государственного секретаря А.А. Половцева в двух томах. Том I. 1883 - 1883 гг. М., 1966, с. 39.

³⁷ История внешней политики России, с. 261 - 262.

русские³⁸. Хотя, конечно, и раньше были во Франции отдельные авторы, стремившиеся к сближению с Россией³⁹.

Осенью 1886 г. специально для императора Александра III был составлен „Исторический обзор”, подготовленный по поручению министра иностранных дел Н.К. Гирса его ближайшим помощником В.Н. Ламсдорфом. В разгар кампании в прессе он был представлен Александру III, который, будучи убежден имевшейся там аргументацией, предложил опубликовать его с целью корректировки общественного мнения. Но Гирс убедил царя этого не делать, поскольку Союз трех императоров считался секретным, и Россия имела по нему четкие обязательства. Обзор был литографирован лишь для сведения послов в Берлине и Вене.⁴⁰ Но интересен сам факт желания императора оказать влияние на общественное мнение в таком важном вопросе, как внешнеполитическая ориентация. В целом российская пресса 80 – х гг. сыграла свою роль в переориентации внешней политики империи с центральных держав на Францию, что соответствовало тогдашнему общественному мнению.

Много внимания в печати уделялось англо – российским противоречиям, в частности, в Средней Азии, и вообще политике России в этом азиатском регионе. Российские авторы отмечали беспокойство Англии и английского общественного мнения в связи с продвижением российских войск в глубину Азии, видя в этом не столько угрозу Индии, сколько источник для разветывания национально – освободительного движения в Индии и Афганистане⁴¹. Поступали сведения и о настроениях в Китае, на его границах с Средней Азией. В январе 1883 г. были отмечены слухи на китайской территории „о крайне враждебном настроении против русских большинства местных китайских военачальников” в связи с несоблюдением российской стороной российско – китайских договоренностей⁴².

Российская революционная печать рассматривала среднеазиатскую политику как антинародную. По ее мнению, завоевания осуществлялись в интересах правящих кругов. В октябре 1881 г. в „Народной воле” делалось следующее заключение: „Таким образом Россия от всяких таких завоеваний скорее проигрывает, чем выигрывает”⁴³. В частных разговорах нередко говорилось о слабости России, о невозможности добиться новых внешнеполитических успехов. Так, А.В. Богдано-

³⁸ Цыкова К.А. *Россия второй половины XIX – начала XX в. в трудах Анатоля Леруа – Болье*. Автореф. дис. канд. ист. наук. М., 2005, с. 13.

³⁹ См.: Cadot M. *La Russie dans la vie intellectuelle française 1839 – 1856*. Paris, 1967.

⁴⁰ *История внешней политики России. Вторая половина XIX века*, с. 259, 262.

⁴¹ Хевролина В.М. *Указ. соч.*, с. 223.

⁴² *ГАРФ, ф. 102, оп. 255, д. 4 (1883 г.)*, л. 12 об.

⁴³ Цит. по *:История внешней политики России*, с. 340, 377.

вич в своем дневнике за 18 января 1888 г. сообщила о беседе с генералом М.Г. Черняевым, обрисовавшим мрачными красками состояние российской армии того времени и положение России в целом. Генерал заявил, что „война неудачная может повести далеко, что может явиться династический вопрос, а что война будет несчастная – в этом он не сомневается”⁴⁴.

Постоянно обращалась русская печать и к ситуации в Австро – Венгрии, как и взаимоотношениям с ней России. Ситуация в этой империи неоднократно становилась предметом обсуждения в различных общественных кругах. 22 сентября 1882 г. генерал Бутурлин доносил из Варшавы о реакции на события в Пресбурге в связи с разразившимися там антиеврейскими беспорядками, превратившимися в погромы. По словам генерала, „здешние жители не столько поражены широким размером пресбургских беспорядков, перед которыми бледнеют аналогичные происшествия в Киеве, Балте, Кишиневе, Одессе и Варшаве, сколько настоящим характером их”. В этом характере он усматривал несомненные признаки подпольной социалистической и даже нигилистической деятельности⁴⁵.

В современной литературе уже обстоятельно изучено отражение проблем внешней политики и общественной мысли страны. Отмечены внешнеполитические концепции российского консерватизма, идеи в области внешней политики российского либерализма и либерального народничества, а также позиции по этим вопросам революционной демократии⁴⁶. В этой литературе не без основания подчеркивается, что вторая половина XIX в. характеризуется резким усилением внимания общественности к вопросам внешней политики и международных отношений⁴⁷. Вместе с тем, как подчеркивается в специальной литературе по истории внешней политики России, „правительство в то время не расценивало общественное мнение как серьезную силу, могущую оказать действительное влияние на внешнюю политику, хотя и вынуждено было учитывать в некоторых вопросах позицию влиятельных политических группировок”⁴⁸.

В 90 – гг, как и в 80 – весьма актуальным был вопрос „поиска союзников”⁴⁹. Он был достаточно острым и для российской дипломатии, и вообще для политики правительства, но он находил и довольно

⁴⁴ Богданович А. *Три последних самодержца*. М., 1990, с.79 – 80.

⁴⁵ ГАРФ, ф. 102, 3 дел., оп. 77 (1881 г.), д. 1019, л. 198 – 199.

⁴⁶ *История внешней политики России*, с. 302 – 343.

⁴⁷ Там же, с. 342.

⁴⁸ Там же, с. 343.

⁴⁹ Киняпина Н.С. *Внешняя политика России второй половины XIX в.* М., 1974, с. 195 – 196.

основательное отражение в печати и будоражил различные слои общества. В частности, особенно активно дебатировался тогда вопрос, кому отдать предпочтение – Германии или Франции?⁵⁰

Интересно, что в 1888 г. группа известных московских аристократов – князь Н.Ф. Мещерский, князь А.А. Щербатов и Д.Ф. Самарин – попытались оказать прямое воздействие на внешнеполитический курс правительства. При встрече с губернским предводителем дворянства графом С.Д. Шереметевым, с целью привлечь его на свою сторону, они выражали сожаление по поводу кончины М. Каткова и И. Аксакова и напомнили ему „о значении дворянства в роли выразителя общественного мнения”. При этом они предложили Шереметеву обратиться к Александру III с составленным ими адресом от лица московского дворянства. В этом адресе его авторы предлагали усилить антигерманский уклон российской внешней политики, вразрез с более сбалансированной, „миротворческой” политикой Александра III. Однако эта инициатива была пресечена Шереметевым, доложившим царю, что „московское дворянство тут не при чем”⁵¹.

В литературе отражена довольно своеобразная реакция на этот адрес со стороны самого императора. Он будто бы произнес следующие слова: „Эти скоты вмешиваются не в свое дело”⁵². Соответствуют ли эти слова реальному отклику императора на обращение довольно авторитетных лиц, сказать трудно, но негативное отношение Александра III к инициативам общественности хорошо известно, тем более, что на сей раз речь шла о проведении тщательно продуманной линии в области внешней политики, где ошибки могли иметь серьезные негативные последствия. При этом нельзя не отметить, что „скоты” все – таки предвосхитили реальную политическую стратегию, которой будет следовать Россия, взяв курс на сближение с Францией. Этот курс получил одобрение российской общественности и был с восторгом воспринят в самой Франции⁵³, где с большим воодушевлением восприняли визит Николая II с супругой⁵⁴.

Серьезный отпечаток на проблемы внешней политики накладывали внешнеторговые отношения, также ставшие источником дебатов

⁵⁰ Хевролина В.М. *Власть и общество. 1878 – 1894 гг. Борьба в России по вопросам внешней политики*. М. 1999, с. 106 – 120.

⁵¹ Розенталь И.С. „И вот общественное мнение!” *Клубы в истории российской общественности. Конец XVIII – начало XX вв.* М., 2007, с. 187.

⁵² Шацилло К.Ф. *Русский либерализм накануне революции 1905 – 1907 гг. Организация. Программы. Тактика*. М., 1985, с. 135.

⁵³ Рыбачонок И. С. *Союз с Францией во внешней политике России в конце XIX в.* М., 1993, с. 5.

⁵⁴ Витте С.Ю. *Воспоминания. I том*. Москва – Минск. 2002, с. 156 – 157.

в различных общественных кругах. Все 90 – е гг. Германия прочно занимала первое место как по импорту в Россию, так и по российскому экспорту. Интересы коммерции требовали сохранения тесных отношений с этой страной, но свою роль играли и другие факторы. Россия должна была укреплять собственную индустрию, и это требовало проведения особой политики. В 1891 г. при министре финансов И.А. Вышнеградском вводится новый внешнеторговый тариф, отличавшийся чрезвычайно высокими таможенными требованиями. Он носил ярко выраженный протекционистский характер и был направлен на укрепление собственной промышленности. Этот тариф был по – разному встречен российскими общественными кругами. Резкое недовольство он вызвал со стороны помещиков и других крупных экспортеров сельскохозяйственной продукции. Органы печати, связанные с этими кругами повели атаку на этот тариф. Свое отражение в прессе получила и так называемая малая таможенная война с Германией, разразившаяся в 1896 г.⁵⁵

Приближение большой войны чувствовалось все больше. В.Н. Ламсдорф, который станет министром иностранных дел в 1900 г., в своем дневнике за январь 1892 г. пишет о слухах о войне, о тревожных чувствах, которые находили проявление не только в России, но и в Германии и Австро - Венгрии, да и вообще повсеместно. Он выступал за налаживание хороших отношений с Германией⁵⁶. Но верх брала другая линия, что находило заметное отражение в прессе. Не случайно, несколько лет, в феврале 1894 г., тот же Ламсдорф заносит в свой дневник следующие слова: „Наша пресса достойна ненависти”⁵⁷. Такая реакция была вызвана статьей в „Новом времени”, где содержалась угроза в адрес Германии. Статья, естественно, вызвала негативную реакцию германского правительства, как и антигерманские выпады, нашедшие в газете националистического направления „Свет”⁵⁸. О настроениях населения Петербургской губернии той поры свидетельствуют слухи, зародившиеся в г. Нарве и Ямбургском уезде о том, что холера была запущена в Россию германским императором Вильгельмом с воздушных шаров, и что полицейские власти не принимали необходимых мер поскольку были подкуплены этим императором⁵⁹.

⁵⁵ См.: Покровский С.А. *Внешняя торговля и внешняя торговая политика России*. М., 1947; о последующем временном потеплении русско – германских отношений см.: Игнатъев А.В. *Внешняя политика России в конце XIX – начале XX века (Россия перед вызовами новой эпохи)*. М., 2011, с. 62.

⁵⁶ Ламсдорф В.Н. *Дневник. 1891 – 1892*. М., 1934, с. 315 – 316, 327 – 328.

⁵⁷ Ламсдорф В.Н. *Дневник. 1894 – 1896*. М., 1991, с. 35.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ ГАРФ, ф. 102, 3 дел., оп. 91 (1893 г.), д. 152, ч. 39, л. 4 об.

При Александре III издания националистического консервативного характера существенно усилились. Заметны стремления укрепить свои позиции в славянском мире, но как раз в 80 – е - начале 90 – х гг. резко ослабляется влияние России на Балканах. По меткому выражению С.Д. Сказкина Россия „ушла с Балкан”. Эта ситуация получила заметное отражение в российской печати разных направлений. Тем не менее, именно за рубежом усиленно раскручивается тезис о российском панславизме, который объявляется официальной доктриной царизма. Ф. Энгельс, например, писал о ярко выраженном панславистском характере общественного мнения в России⁶⁰.

В обществе, конечно, были сильны прославянские настроения, но во внешней политике ни о каком панславизме, естественно, не могло быть и речи. Консервативная печать в целом все – таки поддерживала политику правительства, и курс на сближение с Францией одобрялся большинством органов консервативной печати. Среди правых, однако, было много сторонников прогерманского курса, то есть противников конфронтации с Германией⁶¹. Вместе с тем, в консервативных кругах критиковался состав российского МИДа, о чем писал, например, В.А. Друцкой – Соколинский, пропитанный, по его словам, европейским западничеством в ущерб национальным чувствам и идеалам. По его же мнению, „не зная России и русского народа, наши дипломаты служили стране и нации не из – за теплых национальных чувств, не из – за идеи национально – государственной, но лишь по побуждениям эгоистическим и личной материальной заинтересованности”⁶².

Либеральная общественность также не была однородной. Один из важнейших органов русского либерализма – „Вестник Европы” выступал против каких – либо территориальных захватов и поддерживал осторожную политику А.М. Горчакова, а затем и Н.К. Гирса, одобряя их желание избежать втягивания России в общеевропейскую войну. Он был противником воинственных требований ура – патриотов и шовинистов⁶³. Либералы понимали национальную политику иначе, чем консерваторы. По их мнению, национальная политика „соответствует желаниям народа или является верным выражением реальных потребностей нации”⁶⁴. Либералы все – таки старались выражать взгляды, отличные

⁶⁰ Маркс К., Энгельс Ф. *Сочинения*. Т. 17, с. 295.

⁶¹ *История внешней политики...*, с. 319; *История внешней политики России. Конец XIX - начало XX века*. М., 1997, с. 400.

⁶² Друцкой – Соколинский В.А. *Да благословенна память. Записки русского дворянина (1880 – 1914 гг.)*. Орел, 1996, с. 152.

⁶³ *История внешней политики России. Вторая половина XIX века*, с. 320.

⁶⁴ Там же, с. 321.

от официального курса и, в противовес консерваторам, вели борьбу против славянофильских и панславистских взглядов.

Что касается либеральных народников, которые занимали промежуточное положение между традиционным русским либерализмом и радикализмом, то они, в основном, были нацелены на занятие внутренними проблемами. Тем не менее, за опубликование в мартовском номере за 1899 г. статьи „Финляндские дела” в „Хронике внутренней жизни” журнал „Русское богатство” был приостановлен на три месяца. Культивируя взгляды об особом русском пути, о некапиталистическом развитии России, народники нередко противопоставляли Россию и Запад, отдавая при этом предпочтение России. Довольно прохладно относился к загранице один из лидеров легального народничества Н.К. Михайловский.

Молодые социал – демократы заявили себя как принципиальные противники внешней политики царизма, по их словам игнорировавшей интересы широких народных масс и проводившейся в угоду привилегированным классам⁶⁵. Резко критиковала официальные российские круги российская революционная эмиграция, среди видных публицистов которых в то время выделялись С. Кравчинский, П. Кропоткин, Г. Плеханов. В 1880 – 1890- х гг. они неоднократно трактовали русско – болгарские отношения, подавая их как образец коренных пороков внешней политики самодержавия. Проводом для высказывания недовольства служило и продвижение России в Средней Азии, вообще, поведение царизма на международной арене обычно характеризовалось как агрессивное⁶⁶.

В числе важных внешнеполитических вопросов, получивших резонанс в обществе, была политика России в Средней Азии, на Балканах и на Дальнем Востоке. В конце XIX в. довольно распространенной была дискуссия о „желтой” опасности. Первоначально в качестве главной угрозы подавался Китай, но затем, после победы Японии в японо – китайской войне 1894 – 1895 гг. все более стала осознаваться японская опасность, которая получила довольно подробное отражение на страницах либерального „Вестника Европы”, в рубрике „Иностранное обозрение” или в специальных статьях, посвященных Японии за 1894 – 1895 гг.⁶⁷ В 90 – х гг. и в правящих верхах, и на страницах газет имела место довольно острая полемика по поводу задач России на Дальнем Востоке⁶⁸.

Долговременному обсуждению подвергался и сам принцип, характер международных отношений. Так, Б.Н. Чичерин выдвинул

⁶⁵ Там же, с. 405.

⁶⁶ Там же, с. 339 – 341.

⁶⁷ Хевролина В.М. *Власть и общество*, с. 302 – 304, 308.

⁶⁸ Рыбаченок И.С. *Закат великой державы. Внешняя политика России на рубеже XIX – XX вв.: цели, задачи и методы*. М., 2012, с. 33.

идею нравственной внешней политики, которая должна основываться как на свободе одного человека, так и отдельных народов. Для славянофилов нравственным было то, что совершалось в интересах своего народа. А М.М. Ковалевский напрямую связывал демократическую форму правления с внешней политикой, утверждая, что демократия в большей степени является гарантией мира, чем аристократия или цезаризм⁶⁹.

Вместе с тем, общество весьма прохладно оценило предложение царского правительства 12 (24) августа 1898 г. собрать конференцию для обсуждения вопроса о предотвращении войны и гонки вооружений. Такая конференция была проведена в мае – июне 1899 г. в Гааге, чем правительство очень гордилось⁷⁰. Дело было не в том, что общество было болотом, как говорил о нем нем А.П. Чехов, а имело место нежелание видеть у самодержавия что – либо позитивное. С.С. Ольденбург в этой связи писал: „Русское общественное мнение в течение всего времени от ноты 12 августа до окончания Гаагской конференции проявляло довольно слабый интерес к этому вопросу”⁷¹.

При этом интерес к проблемам международных отношений в то время был довольно значительным, и в обществе об этом шли постоянные разговоры и даже споры. Не была обойдена вниманием, например, англо – бурская война, причем до такой степени, что группа русских офицеров решила направиться в Южную Африку на помощь буррам⁷². Общество, вообще общественное мнение страны, действительно было на их стороне⁷³. И это в условиях, когда официальные власти старались занимать сдержанную позицию по этому вопросу.

Вообще, хотя шел процесс определенного англо – русского сближения на правительственном уровне, который приведет в будущем к созданию Антанты, антианглийские настроения были довольно сильны и в самом конце столетия, охватив даже определенные слои крестьянства. В апреле 1900 г. в Киевской губернии распространились толки среди крестьян о неизбежности в недалеком будущем войны России с Англией. Распространителями этих слухов были коробейники, по своему толковавшие содержание одной из литографий, где был изображен Николай II , призывавший к миру и согласию⁷⁴.

⁶⁹ Хевролина В.М. *Указ. соч.*, с. 203 – 205.

⁷⁰ Подробнее см. : Рыбаченок И.С. *Россия и первая конференция мира 1899 года в Гааге.* М., 2005.

⁷¹ Ольденбург С.С. *Царствование Николая II.* М., 1992, с. 101.

⁷² ГАРФ, ф. 102, 3 дел., оп. 98 (1900 г.), д. 1, ч. 1, лит. Б, л. 34 – 35.

⁷³ *Англо – бурская война 1899 – 1902 гг.: По архивным материалам и воспоминаниям очевидцев.* М., 2001; Рыбаченок И.С. *Закат великой державы*, с. 323 – 343.

⁷⁴ ГАРФ, ф. 102, 3 дел., оп. 98 (1900 г.), д. 1, ч. 30, лит. Б, л. 26 – 26 об.

В целом, по вопросам внешней политики имелись весьма серьезные разногласия между тремя основными общественно – политическими течениями - при всем том, что каждое из них не только по своему понимало потребности дальнейшего развития страны, но и желало представить себя в качестве подлинного радетеля за ее интересы. Однако, все они, в той или иной степени, передавали дыхание приближавшейся большой войны.

Vladimir Ya. GROSUL

THE NEARING OF GREAT WAR IN THE PUBLIC OPINION OF RUSSIA AT THE END OF 19TH CENTURY

Summary

In the period after the Paris Peace (1856), the Russian public has demonstrated its attitude toward the events that followed (the unification of Italy, Germany, The Civil War in the United States, the uprising in Poland in 1863). Analyzing these events the public amounted assumptions about Russia's participation in these events. For each of these events were administered the assessment and analysis. The reunification of Germany was not unanimously accepted in Russia. Already from the beginning of the 80s the press begins to mention the possibility of an attack of Germany on Russia. Getting close to France was positively accepted by the contemporary Russian press. Particular attention is drawn to the Russo-British antagonism in Central Asia. The situation in Austria-Hungary and the Balkans were also the subject of attention of Russian newspapers.

Special topics in the Russian public and the press of that period was the Russian foreign policy, as the public opinion was formed around not just one but more concepts (conservative, liberal and revolutionary). Regarding foreign policy the issue of public ally was raised, should it be Germany or France. The public opinion associated Germany with some commercial centers, and representing their interests, so they were more pro-German oriented. The public opinion have occasionally appeared texts that openly expressed antagonism toward Germany which caused the reaction of her government. By the end of the century, this hostility was growing. The general conclusion would be that the Russian public created an atmosphere of the imminent war.

Елена И. САМАРЦЕВА*

ВОЕННЫЙ 1914-Й ГОД В КОНТЕКСТЕ ПОЭТИЧЕСКИХ СТРОК РОССИЙСКОГО ЖУРНАЛА „НИВА”

ABSTRACT: The article describes some of the poems on the events of World War I and published in the Russian magazine „Niva” in 1914. The author also pays attention to the fate of the authors of „Niva”.

KEYWORDS: 1914, World War I, the magazine „Niva”, poets and poems.

В не самом спокойном для планеты 2014-м году весь мир вспоминает о печальном юбилее: 100 лет со дня начала Первой мировой войны. В разных странах мира выходят академические издания, энциклопедии, проводятся конференции, посвящённые событиям 1914 – 1918(19) гг. При изучении любого масштабного общественного явления со временем становится понятно, что право на существование имеют не только классические монографии, но и те статьи-зарисовки, что определяют исторические штрихи, повседневность ушедших лет. В данном случае речь пойдёт о небольшом „поэтическом” сегменте темы.

Как писал ровно столетие назад Сергей Михеев¹:

*Пройдут года – и всё, что было ныне,
В тетради занесут историка персты,
И будут новые народные святыни –
И эти братские могилы среди пустыни
И эти серые сосновые кресты!²*

* Автор - доктор исторических наук, профессор, зав. кафедрой истории Тульского Государственного Университета

¹ Михеев Сергей Владимирович (1893, Боброво, Воронежская губ. - 26 января 1919, Екатеринодар) – поэт, беллетрист (См.: <http://www.ostrogozhsk.ru/history/index.php?id=44>; дата просмотра: 25.10. 2013).

² *Нива*. 1914. №37 (13 сентября). С. 720.

В 1914-ом году самым популярным изданием в России считался „иллюстрированный журнал литературы, политики и современной жизни” - „Нива”. Основанный почти 45 лет назад Адольфом Фёдоровичем Марксом, журнал получил широкое распространение во всех российских губерниях и во всех слоях общества. К 1914-му году первого издателя уже не было в живых, но заложенные им традиции в достаточной мере поддерживались и творчески развивались.

Поэтические строки в контексте военных событий 1914-го года будут превалирующей темой настоящей статьи.

Итак, 4 января 1914 года вышел в свет первый, новогодний номер. В отличие от предыдущих праздничных номеров его стихотворная составляющая тревожна:

*„Он пришёл... он стоит на пороге.
Поклонитесь ему: это – Рок!
Он пришёл вам напомнить о Боге,
Как закон, непреклонен и строг.
Не смягчат его пышные встречи,
Не задобряют ни тосты, ни речи,
Это – Рок: он бесстрастно жесток.
Не встречайте его: это – Время;
Это смерти стоит часовой,
Он не властен снять с плеч ваших бремя,
Ни закон изменить мировой...”³.*

Это строки Александры Дмитриевны Львовой⁴.

Литературоведческий анализ не является задачей данного изложения, поэтому продолжим, лишь дополнив, что в последующие месяцы 1914 года военно-политические ракурсы находят отражение в разных статьях „Нивы”.

Вот и тревожный 26-ой номер (от 28 июня 1914 г.). Политическое обозрение этого выпуска закономерно названо „Сараевская драма”: „...наследник престола эрцгерцог Франц-Фердинанд и его супруга были убиты в столице аннексированной Австрией Боснии юным фанатиком-гимназистом из боснийских сербов”⁵.

2 августа 1914 г. „Нива” практически все свои страницы предоставила теме начавшейся войны с Германией. Изобилуют фотографии (К. Буллы), сделанные 20 июля – в день объявления Высочайшего

³ *Нива*. 1914. №1 (4 января). С. 11.

⁴ Скорее всего, автор – Александра Дмитриевна Львова (Шидловская), (1849-1932) (См.: http://www.rusarchives.ru/guide/lf_ussr/lug_ljasch.shtml; http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/74702/Львова - дата просмотра: 17.10.2013).

⁵ *Нива*. 1914. №26 (28 июня). С. 519.

Манифеста – у Зимнего Дворца. Напечатана подробная карта военных действий. Политическое обозрение на сей раз было озаглавлено: „Последняя война в истории Европы”⁶.

В рассматриваемом номере обращает на себя внимание объёмный очерк Н.С. Павловского „Полное затмение солнца”, который *предваряет* материал о начале войны: „8 августа текущего года произойдёт полное солнечное затмение, которое будет видимо почти исключительно в пределах Европейской России, почему за границей оно получило название „русского затмения”⁷.

А где же поэтические строки? Основная тема не забыта. Очерк Н.С. Павловского и рубрику: „Война” - разделяют куплеты Н. Агнивцева⁸ „Из песен войны”:

*„...Поэты, встаньте в общем кличе!
Довольно петь о Беатриче,-
Уже в полях свистит картечь
И реют ядра!.. – О, поэты,
Пора звенящие сонеты
Перековать на звонкий меч!.. ”*⁹

Постепенно сюжетный выбор „Нивы” всё больше обращается к разноплановой военной тематике; не забыты и фотографии, например:

Сербского королевича Георгия, раненого в голову при бомбардировке Белграда австрийскими войсками; „конная фотография” Черногорского короля Николая (*окончание как в оригинале – Е.С.*); отряды сестёр милосердия; молебны ...

Один за другим выпуска „Нивы” публикуют стихотворения:

Поэтесса Наталья Глушко вспоминает о своём прадеде: „...*Атаман был в Сечи и на врагов летал орлом*”. Сергей Городецкий¹⁰ в „Подвиге войны” выражает твёрдую веру в несокрушимую мощь русских людей.

Стихотворные строки Сергея Михеева из большого цикла „Силуэты войны” соответствуют уже иной тональности изложения:

Итак, „Братская могила”:
„Покорные Верховной Воле,

⁶ *Нива*. 1914. №31 (2 августа). С. 620б.

⁷ *Нива*. 1914. №31 (2 августа). С. 613.

⁸ Агнивцев Николай Яковлевич (8 (20) апреля 1888, Москва — 29 октября 1932, там же) — русский поэт Серебряного века и драматург (См.: http://ru.wikipedia.org/wiki/%C0%E3%ED%E8%E2%F6%E5%E2_%CD%E8%EA%EE%EB%E0%E9_%DF%EA%EE%E2%EB%E5%E2%E8%F7; дата просмотра: 18.10. 2013).

⁹ *Нива*. 1914. №31 (2 августа). С. 616.

¹⁰ Городецкий Сергей Митрофанович (5 (17) января 1884, С.-Петербург – 7 июня 1967, Обнинск)– поэт, прозаик, драматург, художник (См.: <http://gorodetsky.ouc.ru>; дата просмотра: 22.10. 2013)

Со светлым Именем Христа,
 Они легли в изрытом поле
 Под серым деревом креста...
 Осенний день и даль без линий...
 Иду один издалека,
 И перед новою святыней
 Любовно крестит лоб рука...¹¹.

В 1914 году „Нива” неоднократно обращалась к поэзии Сергея Михеева.

Журнальный выпуск от 13 сентября закономерно ориентирован на хронику военных действий: „Великая Европейская война” (здесь обе буквы – заглавные – Е.С.); включает - фотографии, рельефные карты, тематическую публицистику. Из этого сентябрьского номера, разглядывая портрет знаменитого П.Н. Нестерова, теперь уже каждый читатель узнал печальную новость. Под портретом указано: „Известный авиатор штабс-капитан П.Н. Нестеров, погибший геройской смертью в воздушном бою с австрийским авиатором при подходе наших войск к гор. Львову. Прах героя торжественно погребён 31 августа в Киеве, на Аскольдовой могиле”¹².

Другие статьи рассказывали о том, как погиб Пётр Николаевич Нестеров, впервые в практике воздушного боя, применив таран, а поэт Вл. Черевков отозвался на гибель героя „Песней о Нестерове”. Её завершающие строки таковы:

„...Пощады не знает стихия. Победа наградой...
 И пали противники грузной и страшной громадой...
 В безбрежности неба, в бескрайности ясной пустыни
 Лишь птицы сражались и гибли лишь птицы доньше”¹³.

Военно-историческая насыщенность последующих номеров впечатляет. Но не забыта и поэзия.

Своё стихотворение Георгий Иванов¹⁴ назвал „Вандалам”¹⁵, возмущаясь развалинами „Лувена и Шантильи”. Мотивы печали и веры в

¹¹ Нива. 1914. №36 (6 сентября). С. 710.

¹² Нива. 1914. №37 (13 сентября). С. 716.

¹³ Нива. 1914. №37 (13 сентября). С. 716.

¹⁴ Иванов Георгий Владимирович (29 октября (10 ноября) 1894, имение Пуки Сядской волости Тельшевского уезда Ковенской губернии, ныне Тельшяйский уезд, Литва — 26 августа 1958, Йер-ле-Пальме, департамент Вар, Франция) — русский поэт, переводчик; после 1922 г. - один из крупнейших поэтов русской эмиграции. (См.: http://ru.wikipedia.org/wiki/%C8%E2%E0%ED%EE%E2_%C3%E5%EE%F0%E3%E8%E9_%C2%EB%E0%E4%E8%EC%E8%F0%EE%E2%E8%F7; дата просмотра: 3.11. 2013).

¹⁵ Из поясняющего теста под одним из снимков: „Вандализм германцев. Оставление

победу над врагом переплелись в большом стихотворении Елены Федотовой¹⁶ „Письмо”. Текст изложен от лица умирающего в лазарете воина, наполнен словами утешения к родным и уверенностью в силе русского оружия.

„Поэты, вам ли теперь молчать?” - вопрошает княгиня Мария Трубецкая¹⁷ и поэтически поясняет:

*„Нет, пойте, пойте! Но лишь отныне
Забудьте грёзу и счастья пир;
Пусть служат только одной святыне
Язык созвучий и струны лир...”*¹⁸.

В том же номере „Нивы” призыв княгини подхватывает уже упоминаемый Сергей Михеев. В стихотворении „Накануне” поэт утверждает:

*„Уж близок, близок час зарницы,
Когда историк в книге Царств
Заполнит новые страницы,
Стирая старые границы
На карте „бывших” государств...
... Затихнет шум великой битвы,
Но не замолкнут никогда
О павших воинах молитвы
И слава ратного труда...”*¹⁹.

Значительная часть „Нивы” от 4 октября посвящена обильно проиллюстрированной теме бомбардировки Реймского собора. На нескольких страницах представлена поэма Б. Никонова²⁰ „Лебединая песнь старого собора”. Произведение изложено величавой прозой, а каждая строка „плачет” о ранах собора.

бельгийскими войсками Лувена, сожжённого дотла германскими войсками. В Лувене наряду с ценными памятниками старины уничтожено германцами одно из крупнейших в мире книгохранилищ” (*Нива*. 1914. №38 (20 сентября). С. 733).

¹⁶ Возможно, автор – Нечаева Елена Николаевна (с 1919 г. – официально Федотова) (См.: http://www.nlr.ru/nlr_history/persons/info.php?id=665; дата просмотра: 3.11.2013).

¹⁷ Трубецкая (Лопухина) Мария Сергеевна (25 августа 1886 (Тула) – 27 июня 1976 (Шелль, под Парижем), поэт, переводчик (См.: <http://www.vekperevod.com/1855/trubetskaya.htm>; <http://www.artz.ru/places/1804660654/1805167421.html>; дата просмотра: 3.11.2013).

¹⁸ *Нива*. 1914. №39 (27 сентября). С. 757.

¹⁹ *Нива*. 1914. №39 (27 сентября). С. 760.

²⁰ Скорее всего, автор – Никонов Борис Павлович (См.: http://ru.wikipedia.org/wiki/Никонов,_Владимир_Борисович; дата просмотра: 3.11.2013); не исключено соавторство (См.: <http://yandex.ru/yandsearch?lr=15&oprnd=5085126521&text=Арденнин+И.+поэт+1914+Нива>; дата просмотра: 3.11.2013).

Рядом с фотографией разрушенного портала Реймского собора опубликовано стихотворение И. Арденина²¹ „Помни Реймс”.

Одна из статей номера 41 (11 октября) называется „Антверпена не стало”:

„Более трёх четвертей Бельгии занято беспощадным врагом, около полумиллиона бельгийцев бежало со своей родины, а оставшееся под властью немцев население влачит жалкое существование, впроголодь, ежеминутно опасаясь за свою жизнь. Богатейшая в мире страна превращена в пустыню”²².

Здесь же - портрет „Храбрейшего из храбрых. Бельгийского короля Альберта I” и строки Георгия Иванова:

*„Уносит всё поток времён и смерти,
Но не исчезнет память на земле
О маленьком народе и Альберте,
Геройского народа короле” ...*²³.

В номере 42-ом (от 18 октября) наряду с фронтовыми известиями и фотографиями („Франция. Улица в г. Суассон после германской бомбардировки”, „Франция. Город Сенлис, разрушенный германцами” и др.) находим стихотворение Вл. Краковецкого „Мир павшим...”:

*„Луна восходила над полем битвы,
Туманы никли к сырой земле,
И Ангел Смерти творил молитвы,
И плакал кто-то в осенней мгле. ...”*²⁴.

Не осталось без внимания читателей большое сочинение Аполлона Коринфского²⁵ „Воскресшие богатыри”; стихотворение Вл. Краковецкого „Над Вислой”; небольшое стихотворение О. Мандельштама²⁶ „Поляки!”, завершающееся словами:

²¹ Скорее всего, автор – Спивак Иероним Евсеевич (См.: <http://www.biblionne.ru/goods.php?id=3780>; дата просмотра: 3.11.2013).

²² *Нива*. 1914. №41 (11 октября). С. 783-784.

²³ *Нива*. 1914. №41 (11 октября). С. 783.

²⁴ *Нива*. 1914. №42 (18 октября). С. 796.

²⁵ Коринфский Аполлон Аполлонович (29 августа 1868, Симбирск — 12 января 1937, Калинин (Тверь)) — русский поэт, журналист, писатель, переводчик; (См.: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%ED%F4%F1%EA%E8%E9_%C0%EF%EE%EB%EE%ED_%C0%EF%EE%EB%EE%ED%EE%E2%E8%F7; дата просмотра: 9.11.2013).

²⁶ Мандельштам Осип Эмильевич (3 (15) января 1891, Варшава — 27 декабря 1938, лагерный пункт Вторая речка во Владивостоке) - поэт, прозаик, переводчик, критик; (См.: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%ED%F4%F1%EA%E8%E9_%C0%EF%EE%EB%EE%ED_%C0%EF%EE%EB%EE%ED%EE%E2%E8%F7; дата просмотра: 10.11.2013).

*„И ты, славянская комета,
В своём блужданье вековом
Рассыпалась чужим огнём,
Сообщница чужого света!”²⁷*

... 44-й номер „Нивы” (от 1 ноября) начинался сразу со стихотворения Н. Тэффи²⁸ „Белая одежда”. Итак, по сюжету, три девы шьют белую одежду:

*„...Первая со злобой ликовала:
„Та одежда пленным пригодится,
Шью её отравленной иглою,
Чтобы их страданьем насладиться!”
А вторая дева говорила:
„Для тебя я шью, о, мой любимый!
Пусть весь мир погибнет лютой смертью,
Только б ты был Господом хранимый!”
И шептала тихо третья дева:
„Шью для всех, будь друг он или враг,
Если кто, страдая, умирает,
Не равно ль он жалок нам и дорог!..”
Умилилась в небе Матерь Божья,
Те слова пред Сыном повторила,
Третьей девы белую одежду
На Христовы раны положила.
„Радуйся, воистину Воскресший!
Скорбь Твоих страданий утолится, -
Ныне сшита кроткими руками
Чистая Христова плащаница”²⁹.*

Через три страницы после стихотворения Н. Тэффи во весь журнальный лист опубликован рисунок И. Ижакевича „Св. Георгий”. Рядом – одноимённое стихотворение Сергея Михеева³⁰, далее - Георгия Иванова - „Западным славянам”. Автор жалеет, что „не снять урожай на Червонной Руси, и в рабстве бесправия чехи”³¹.

²⁷ *Нива*. 1914. №43 (25 октября). С. 833.

²⁸ Тэффи (Надежда Александровна Лохвицкая, по мужу Бучинская; 24 апреля (6 мая) 1872 года, Санкт-Петербург - 6 октября 1952 года, Париж) - писательница и поэтесса, мемуарист, переводчик.

²⁹ *Нива*. 1914. №44 (1 ноября). С. 835.

³⁰ *Нива*. 1914. №44 (1 ноября). С. 838.

³¹ *Нива*. 1914. №44 (1 ноября). С. 841.

Поэтическую насыщенность номера подтверждает произведение Вл. Краковецкого „Шли войска на войну...”³².

Завершается этот номер „Нивы” также поэтическими строками, однако, *совсем* иного уровня. Редакция журнала приняла решение опубликовать в нескольких выпусках Национальные гимны союзных держав: ноты и тексты. В рассматриваемом номере был представлен отечественный гимн „Боже, Царя храни!” (А.Ф. Львова), французская „Марсельеза” (с пометкой: „музыка Руже-де-Лиль” (Клод Жозеф Руже де Лиль – Е.С.); Бельгийский гимн. В следующем – национальные гимны Англии, Черногории, Сербии и Японии.³³

В своём большинстве не оставляют равнодушными стихотворения, посвященные раненым и медсёстрам. Как минимум, это - Борис Ландшевский: „Я знал тебя когда-то в умиление...”³⁴; Павел Орешников „Сестра”³⁵; Сергей Городецкий „Раненый”³⁶. Впрочем, другое его стихотворение: „У Казанской” - посвящено более всеобъемлющей теме:

*„У Казанской Божьей Матери
Тихо теплятся огни.
Жёны, дочери и матери
К ней приходят в эти дни.
И цветы к её подножию
Ставят с жаркою мольбой:
- Матерь-Дева, силой Божьей
Охрани ушедших в бой!..”*³⁷.

Последний в 1914-ом году номер „Нивы” вышел 27 декабря. Неизбежная тревожность выпуска с его сообщениями, рассказами, фотографиями погибших офицеров – казалось бы не оставила места для поэтической строки. На первый взгляд, так и есть. Однако последний лист „Нивы” познакомил читателей с очерком Корнея Чуковского „Душа Метерлинка” (по поводу новой книги о Морисе Метерлинке”).

По сути - это рецензию на вышедшую в Лондоне книгу Уны Тэйлор. Сочинение К. Чуковскому не понравилась: „После прочтения книги я гораздо меньше знаком с Метерлинком, чем раньше. Его облик стал ускользать от меня, и, чтобы не утратить его окончательно, я откладываю эту книгу подальше”.³⁸

³² *Нива*. 1914. №44 (1 ноября). С. 843.

³³ *Нива*. 1914. №45 (8 ноября). С. 873.

³⁴ *Нива*. 1914. №46 (15 ноября). С. 877.

³⁵ *Нива*. 1914. №47 (22 ноября). С. 912.

³⁶ *Нива*. 1914. №46 (15 ноября). С. 886.

³⁷ *Нива*. 1914. №47 (22 ноября). С. 896.

³⁸ *Нива*. 1914. №52 (27 декабря). С. 1018.

Тем не менее, в контексте настоящего разговора, целесообразно прислушаться именно к рассуждениям К. Чуковского.

„Кто бы мог думать, что бельгийцы такие герои!” - это первая строка очерка. „А разве вы не читали Метерлинка?” - продолжает автор:

„ - Да, но будут ли они победителями?

- Ещё бы! Ведь они – народ Метерлинка!”³⁹

Предваряя свои последующие критические замечания, К. Чуковский обращает внимание на, казалось бы, очевидные, но порою недооцениваемые „вещи”:

„Мне ничего не известно о нынешней Индии, но я читаю Рабиндраната Тагора – маленькую книжку стихов, - и говорю: „Это всё ещё великий народ”. Или вы думаете, это пустяк, маленькая книжка стихов! ...И потому удивительно ли, что в наши огненные, страшные дни, когда человечество забыло о книгах и помнит только о штыках, пулемётах, единственный поэт не забыт, и этот поэт Метерлинка! В нём хочет видеть весь мир воплощение изумительной Бельгии. Франция избирает его в свою Академию бессмертных, англичане приветствуют его, как Гарибальди; газеты и журналы всего мира так много теперь пишут о нём, что подумаешь: он – полководец...”⁴⁰.

Таким образом, очерк о М. Метерлинке стал завершающей публикацией последнего номера „Нивы” в 1914-ом году.

Прошли годы. По-разному сложились судьбы поэтов, которые в тревожном 1914-ом, волею судьбы, оказались объединены обложкой „Нивы”.

В конце января 1919-го, в Екатеринодаре, „в американском лазарете” от сыпного тифа умер Сергей Михеев, 26-ти лет. Идеи Добровольческой армии были и его идеями. Мотивы Первой мировой, хотя бы косвенно, нашли отражение в его последних стихотворениях, например, „Казакам”.⁴¹

Ровно через сто лет, перелистывая страницы годовой подшивки „Нивы”, знаешь, как сложились судьбы многих её авторов. Известно, что один из редакторов „Нивы” Валериан Яковлевич Ивченко (псевдоним – В.Я. Светлов) ушёл добровольцем на фронт Первой мировой. Был награждён четырьмя орденами и завершил свой жизненный путь в Париже, в 1934 году.

Николай Яковлевич Агнивцев не нашёл себе места в эмиграции, хотя и выпустил в Берлине, возможно, свой лучший стихотворный сборник „Блистательный Санкт-Петербург”. Умер в Москве, в 1932 году.

³⁹ *Нива*. 1914. №52 (27 декабря). С. 1017.

⁴⁰ *Нива*. 1914. №52 (27 декабря). С. 1017.

⁴¹ См.: Лукоморье. 1917; Донские волны. 10 февраля 1919; <http://www.ostrogozhsk.ru/history/index.php?id=44> (дата просмотра: 19.11.2013)

В 1916 году в качестве корреспондента „Русского слова” отправился на Кавказский фронт Сергей Митрофанович Городецкий. О себе он позже рассказал в автобиографическом очерке „Мой путь” (1958 г.). Завершился его земной путь в Обнинске, в 1967 году.

Георгий Владимирович Иванов многими признан одним из крупнейших поэтов зарубежной России. Однако, умирает в бедности, в 1958 году (дом престарелых Йер-ле-Пальме, Франция). В 1963 году его прах был перезахоронен на знаменитом кладбище Сент-Женевьев-де-Буа.

Мария Сергеевна Трубецкая эмигрировала вместе с семьёй, в 1919 году. Прожила интересную, творчески насыщенную жизнь, которая завершилась в 1976 году, в Русском Доме Шелль, под Парижем.

Аполлон Аполлонович Коринфский (*не псевдоним – Е.С.*) был одноклассником лидера большевиков Владимира Ильича Ульянова (Ленина). Приветствуя Февраль 1917-го, к дальнейшим преобразованиям относился с непониманием. В 1929 году был лишён права проживать в Ленинграде и переехал в Тверь, где умер в 1937 году.

Осип Эмильевич Мандельштам также не научился сосуществовать с новой властью. Хотя среди руководителей страны были его почитатели. Написав: „Мы живём под собою не чуя страны, наши речи за десять шагов не слышны...”, закончил жизнь в 1938 году „в пересыльном лагере на Второй речке”, у Владивостока.

Европейскую известность приобрела литературная деятельность Тэффи. Сама Надежда Александровна Бучинская умерла в 1952 году, в Париже. В 1914-ом году, в отличие от ряда поэтов воспевавших идеи русского царства и яростно обличавших врагов, Тэффи в своём стихотворении „Белая одежда” пыталась говорить о вечном. Напомню:

*„...И шептала тихо третья дева:
„Шью для всех, будь друг он или враг,
Если кто, страдая, умирает,
Не равно ль он жалок нам и дорог!..”*

За прошедший век изменилась вся жизнь. Мирный договор, заключенный после окончания Первой войны не смог предотвратить ещё одной – Второй Мировой войны (1939-1945). Нет военно-политической идиллии и в двадцать первом веке. Но всё же понимание хрупкости жизни на Земле и необходимость осознания ответственности за судьбу каждого человека - признаётся всеми народами мира. И у этих народов есть свои вполне достойные поэты. Хотелось бы, чтобы современная поэзия, в свою очередь, дарила миру идеи любви, заботы друг о друге, доброты и сострадания.

E.I. SAMARTSEVA

MILITARY 1914, IN THE CONTEXT POETIC LINES OF
THE RUSSIAN MAGAZINE „NIVA”

Summary

The First World War , from the beginning of the century which recalls the world in 2014 , became a harsh lesson for humanity. In 1914 (first year) war no one could imagine to how severe the consequences will this war . On the outbreak of hostilities, told newspapers and magazines around the world , including the Russian „Niva” . A feature of this edition were numerous poems on military topics. On the pages of „Niva” published S. Miheev, N. Agnivitsev, G. Ivanov, O. Mandelshtam, Taffy (N. Buchinskaya), etc. Many of the authors of „Niva” became further prominent poets „Russian abroad”.

Massimo BUCARELLI*

MUSSOLINI E LA QUESTIONE JUGOSLAVA DURANTE LA PRIMA GUERRA MONDIALE

ABSTRACT: The paper deals with the development of Benito Mussolini's position on the so called „Adriatic question”, i.e. place of Adriatic region in Italian foreign policy during the First World War. That means that Mussolini's political inconsistency and changes were not due to ideological reasons, since they were the results of opportunistic and selfish political considerations. As the public opinion in Italy took a clear uncompromising stand concerning the territorial dispute with its Adriatic neighbor, he adjusted his approach for exploiting the increasing political consensus, which the nationalist propaganda was gaining among Italian public opinion.

KEY WORDS: Italy, Benito Mussolini, Serbia, Adriatic question, First World War

1. Mussolini interventista e la questione adriatica all'inizio della guerra.
2. La polemica contro il movimento jugoslavo.
3. L'equilibrismo adriatico di Mussolini: in difesa del patto di Londra e in difesa della politica delle nazionalità.
4. Mussolini, il fascismo e lo Stato jugoslavo alla fine della guerra.

È noto che Benito Mussolini, fondatore e *leader* del movimento fascista, fece della propaganda antijugoslava uno degli strumenti più efficaci per la ricerca del consenso e per la conquista del potere in Italia alla fine della prima guerra mondiale, facendo leva sulle polemiche e le incomprensioni accese e violente dovute al contrasto tra italiani e popolazioni slave del sud per il controllo territoriale e il predominio politico dell'area adriatica e balcanica.

* Ph.D., Professor of History of International Relations, University of Salento, Lecce.

Tuttavia, l'approdo di Mussolini a posizioni vicine a quelle del nazionalismo slavofobo non rappresentò l'esito naturale ed inevitabile di un percorso politico lineare, quanto il progressivo aggiustamento e il graduale adattamento delle proprie convinzioni a quelli che sembravano essere i principali orientamenti dell'opinione pubblica italiana. Di fronte al successo sempre maggiore che, in termini di seguito politico, le tesi più oltranziste ed estremiste riuscivano ad ottenere, Mussolini non esitò a modificare le proprie idee favorevoli al compromesso adriatico e alla collaborazione politica ed economica con i vicini jugoslavi, in nome di un massimalismo politico e territoriale, agitato strumentalmente nel tentativo di accreditarsi come strenuo difensore degli interessi nazionali.

1. Mussolini interventista e la questione adriatica all'inizio della guerra

Fin dalle prime fasi della guerra e per molto tempo dopo lo scoppio del conflitto, Mussolini sostenne l'importanza dell'intesa con gli Slavi del sud (in particolare con i Serbi, con i quali non esistevano contrasti confinari diretti). All'inizio del 1915, dopo il travagliato passaggio dal neutralismo assoluto all'interventismo¹, Mussolini, prendendo le distanze dal „nazionalismo imperialista” che reclamava „il dominio di tutta la costa dalmata”², si pronunciò più volte in favore di un compromesso tra l'irredentismo italiano e quello slavo, presupposto fondamentale per garantire all'Italia la sicurezza al confine orientale e per farle avere, allo stesso tempo, un ruolo egemone nell'area balcanica:

Fin dove arriva il nostro irredentismo? – scriveva alcune settimane prima dell'ingresso dell'Italia nel conflitto mondiale sulle pagine de „Il Popolo d'Italia”, il quotidiano da lui fondato nel novembre 1914, dopo l'abbandono della direzione dell'„Avanti!” e l'espulsione dal partito socialista³ - [...] Se non vogliamo confonderci coi nazionalisti, se non vogliamo assumerci responsabilità positive o negative, occorre prospettare il nostro punto di vista. [...] Negare il mare alla Serbia sarebbe un atto di prepotenza, un atto

¹ Sul passaggio di Mussolini dal neutralismo all'interventismo: R. DE FELICE, *Mussolini il rivoluzionario (1883-1920)*, Torino, Einaudi, 1995, (1ª ed. 1965), pp. 253 ss.; R. VIVARELLI, *Storia delle origini del fascismo. L'Italia dalla grande guerra alla marcia su Roma*, Vol. I, Bologna, Il Mulino, 1991, pp. 264-265.

² Sulle posizioni dei nazionalisti italiani nel 1915 in merito alle rivendicazioni adriatiche: R. VIVARELLI, *Storia delle origini del fascismo*, cit., pp. 175 ss.; L. MONZALI, *Italiani di Dalmazia 1914-1924*, Firenze, le Lettere, 2007, pp. 11 ss.

³ B. MUSSOLINI, *Italia, Serbia e Dalmazia*, in „Il Popolo d'Italia”, 6 aprile 1915, poi ripubblicato in *Opera omnia di Benito Mussolini*, a cura di E. e D. SUSMEL, Firenze, la Fenice, 1951 -, vol. VII, pp. 308-310.

assolutamente impolitico che avrebbe conseguenze dannosissime per l'Italia. Liquidato un nemico, l'Austria-Ungheria, ce ne creeremmo immediatamente un altro.

Escluse le motivazioni d'ordine strategico, rimaneva aperta, secondo Mussolini, la questione dell'italianità, un „tasto delicato e controverso”, su cui era necessario „procedere con discrezione e misura”. Il principio di nazionalità non doveva essere „inteso e praticato in senso assoluto, ma in senso relativo”. Mussolini non riteneva necessaria la conquista militare e politica della Dalmazia per tutelare l'italianità della regione; non si poteva pretendere di annettere all'Italia l'intera costa dalmata, solo per la presenza di comunità italofone lungo il litorale, „specie se quest'annessione [avesse dovuto creare] uno stato d'inimicizia fra l'Italia e la Serbia e quindi col mondo slavo”:

Noi pensiamo – concludeva così il lungo articolo⁴ - che l'italianità linguistica e culturale della Dalmazia possa e debba essere garantita e tutelata da una pacifica e leale intesa tra l'Italia e la Serbia. Se questa intesa condurrà, anche per esigenze d'ordine strategico, a un possesso più o meno vasto del litorale e dell'arcipelago dalmata da parte dell'Italia, nulla da obiettare, specie per l'arcipelago; ma se, per questo possesso, dovessimo creare un irredentismo croato-serbo e suscitarcì contro l'ostilità degli slavi del retroterra dalmata e (da notare!) del retroterra istriano, vale la pena di rinunciarvi e di limitarci a esigere dalla Serbia la tutela dell'italianità dalmata dagli assalti di una slavizzazione governativa e croata..

Il compromesso adriatico, auspicato da Mussolini nella primavera del 1915, oltre a riecheggiare il pensiero mazziniano⁵, era pienamente in linea con gli indirizzi e le proposte dei principali leader dell'interventismo democratico, favorevoli al dialogo e all'accordo con le popolazioni jugoslave. È noto, infatti, che esponenti di rilievo dell'area democratica del movimento interventista, come Gaetano Salvemini e Leonida Bissoleti, accolsero con favore il passaggio di Mussolini nelle loro file, parteciparono ad alcune iniziative politiche comuni in favore dell'intervento italiano in guerra⁶.

Nei successivi anni di guerra, il direttore de „Il Popolo d'Italia”, che, come molti altri esponenti dell'interventismo, prese parte attiva alle vicen-

⁴ Ibidem.

⁵ E. GENTILE, *La Grande Italia. Ascesa e declino del mito della nazione nel ventesimo secolo*, Milano, Mondadori, 1997, pp. 143-145.

⁶ *Salvemini a Mussolini*, Faenza, 18 ottobre 1914, in G. SALVEMINI, *Carteggio 1914-1920*, a cura di E. TAGLIACCOZZO, Bari, Laterza, 1984, D. 57; E. TAGLIACCOZZO, *Gaetano Salvemini nel cinquantennio liberale*, Firenze, „La Nuova Italia” Editrice, 1959, pp. 163-164; R. COLAPIETRA, *Leonida Bissoleti*, Milano, Feltrinelli Editore, 1958, p. 219; R. DE FELICE, *Mussolini il rivoluzionario*, cit., pp. 288-289.

de belliche⁷, continuò a sottolineare l'importanza dell'intesa con la Serbia e la necessità del compromesso territoriale con le popolazioni slave confinanti. Tuttavia, le iniziative di Mussolini furono caratterizzate da un graduale irrigidimento nei confronti delle aspirazioni serbe e da un progressivo ampliamento delle rivendicazioni italiane. Il politico romagnolo tornò a parlare e a scrivere del „problema jugo-serbo-italo-dalmatico” nell'autunno del 1916⁸. Dopo aver riaffermato che il principio di nazionalità doveva rappresentare la „bussola orientatrice” per l'assetto territoriale postbellico⁹ e dopo aver condannato tanto le „grottesche esagerazioni dei panserbisti” e la „chilometrite jugoslava”, quanto le „eccessività” dei nazionalisti italiani, ribadì la ferma convinzione in una soluzione conciliatrice, che potesse rappresentare „un massimo di garanzie di pace e un minimo di pericoli di guerra fra noi e i popoli slavi”:

[...] noi non crediamo – scriveva il direttore de „Il Popolo d'Italia”¹⁰ – che il dissidio italo-jugoslavo – a cagione della Dalmazia – non consenta che una soluzione di „violenza”; noi pensiamo che tale dissidio, in quanto non è fondamentale, ammette una soluzione di „ragione” e di giustizia, tanto più facile in quanto è preparata dall'attuale fraternità delle armi.

Allo stesso tempo, però, Mussolini iniziò a criticare anche quanti, tra le fila dell'interventismo democratico, propugnavano una rinuncia totale, „francescana”, della Dalmazia da parte dell'Italia, e assunse una posizione che stava fra gli imperialisti e i „rinunciatori”: „Fra quelli che dicono:”Niente Dalmazia!” - affermava l'ex *leader* socialista - e quelli che gridano: „Tutta la Dalmazia!” c'è il posto per un terza corrente”. La Serbia, in caso di vittoria dell'Intesa e, in particolare, in caso di vittoria dell'Italia contro il comune nemico austro-ungarico, avrebbe triplicato i suoi territori e la sua popolazione grazie all'annessione della Bosnia-Erzegovina, della Croazia e del Montenegro. Mussolini vedeva con favore l'unione tra gli Slavi del sud, non avendo nulla in contrario all'eventuale desiderio dei Croati di „confondere” il loro destino con quello dei Serbi, ad onta delle loro rivalità religiose; così come la fusione del Regno montenegrino con quello serbo lo lasciava indifferente. Il politico romagnolo non concordava certo con i nazionalisti italiani, che avrebbero preferito una Croazia e un Montenegro indipendenti, ma

⁷ R. DE FELICE, *Mussolini il rivoluzionario*, cit., p. 321 ss. Anche: P. MELOGRANI, *Storia politica della grande guerra 1915-1918*, Milano, Mondadori, 1998 (1ª ed. 1969), pp. 21 ss., e pp. 149-151.

⁸ Si vedano i tre articoli: B. MUSSOLINI, *Italia, Serbia e Dalmazia; Il terreno dell'intesa italo-serba*, e *Le condizioni per la pace*, (colloquio con Giuseppe De Falco svoltosi a metà novembre), in „Il Popolo d'Italia”, 25 e 26 novembre, e 20 dicembre 1916, poi in *Opera omnia di Benito Mussolini*, cit., vol. VIII, pp. 248-251 e pp. 260-279.

⁹ B. MUSSOLINI, *Le condizioni per la pace*, cit.

¹⁰ ID., *Italia, Serbia e Dalmazia*, cit.

deboli e non vitali. Tuttavia, in cambio del decisivo appoggio italiano ad un accrescimento territoriale e demografico così ingente, la Serbia non avrebbe dovuto „far questione” per alcuni territori periferici richiesti dall’Italia¹¹:

La Dalmazia non deve costituire il pomo della futura discordia italo-serba, e non lo sarà, se l’Italia e la Serbia sapranno rinunciare alla propria quota parte di eccessivi appetiti territoriali. Il dissidio italo-serbo sarebbe „distruttivo”, l’intesa leale italo-serba sarà eminentemente creatrice.

Tra i territori periferici, a cui Belgrado avrebbe dovuto rinunciare per il bene dell’amicizia italo-serba, era compresa innanzitutto Fiume. Secondo Mussolini, l’autonomia proposta dai „rinunciatori”, lungi dall’assicurare un assetto stabile e duraturo, avrebbe senz’altro rinnovato la conflittualità tra il gruppo italiano e quello slavo per il governo della città. Anticipando la soluzione data poi al problema fiumano nel 1924, il direttore de „Il Popolo d’Italia” prospettava un diverso destino per la città, abitata da una maggioranza italiana, e per i sobborghi, etnicamente croati:

Che il retroterra immediato di Fiume sia croato – precisava¹² - non è argomento sufficiente per consigliarci la rinuncia di questa città. Che il nuovo confine debba passare sul ponte, tra Fiume italiana e Susak croata, poco importa.

La sovranità italiana sulla città non avrebbe impedito a Fiume di costituire lo sbocco commerciale e marittimo della Croazia, grazie ad opportune misure ferroviarie ed economiche, „rese più facili dall’intesa o meglio dall’alleanza jugoslavo-italiana”¹³.

Quanto alla Dalmazia, Mussolini, contrariamente a quello che aveva scritto nel 1915, rivendicava all’Italia il possesso di tutto l’arcipelago e del litorale settentrionale fino alla Narenta con un retroterra limitato, che, senza arrivare alla linea delle alpi Dinariche, permettesse di includere il maggior numero di elementi italiani e il minor numero di slavi. In questo modo, si sarebbero assicurati la salvaguardia dell’italianità in Dalmazia e „un ottimo „piede a terra” per la penetrazione economica e culturale nella Jugoslavia e nei Balcani”. Alla Serbia sarebbe andato il tratto meridionale della costa dalmata, dalla Narenta fino a Cattaro/Kotor, con la città di Ragusa/Dubrovnik che sarebbe diventata il grande porto commerciale della futura Jugoslavia¹⁴. I termini del compromesso adriatico auspicato da Mussolini, che continuava ad affermare la volontà di tenersi lontano tanto dagli estremismi dei nazionalisti, quanto da quelli dei „rinunciatori”, erano sensibilmente modificati rispetto alla primavera del 1915: non più la rinuncia italiana alla Dalma-

¹¹ *Ibidem.*

¹² B. MUSSOLINI, *Il terreno dell’intesa italo-serba*, cit.

¹³ *Ibidem.*

¹⁴ *Ibidem.*

zia in cambio di quella serba all'Istria, ma la spartizione tra Roma e Belgrado della costa dalmata.

2. La polemica di Mussolini contro il movimento jugoslavo

L'atteggiamento di minore apertura e di minore disponibilità nei confronti delle aspirazioni slave, assunto da Mussolini a partire dalla seconda metà del 1916, lo portò a polemizzare in più di un'occasione con gli esuli jugoslavi dell'Austria-Ungheria, impegnati in una vivace e attiva opera di propaganda presso i governi e le opinioni pubbliche dei paesi dell'Intesa¹⁵.

Le vicende che portarono alcuni rappresentanti degli Slavi meridionali dell'Impero asburgico, come Frano Supilo¹⁶, giornalista di Cavtat ed editore del „Novi List“ di Rijeka/Fiume, e Ante Trumbić¹⁷, avvocato, ex sindaco di Split/Spalato e presidente del partito nazionale croato, a riparare all'estero per dar vita al Comitato jugoslavo con sede a Londra, sono note¹⁸. Altrettanto nota è l'azione condotta dagli esuli jugoslavi per porre all'attenzione dell'opinione pubblica internazionale le questioni della liberazione degli Jugoslavi dal dominio di Vienna e Budapest e della loro eventuale unione politica con la Serbia¹⁹. Le iniziative dei fuoriusciti si fecero particolarmente in-

¹⁵ B. MUSSOLINI, *Megalomania jugoslava*; Id., *Chilometria jugoslava*; Id., *Un manifesto*, in „Il Popolo d'Italia“, 10 e 31 luglio 1917, e 7 ottobre 1917, poi in *Opera omnia di Benito Mussolini*, cit., vol. IX, pp. 39-41, pp. 87-90, e pp. 240-242. Nello stesso senso: *Les Yougoslaves et l'Italie. Une lettre de M. Mussolini*, in „Le Démocrate“, Berna, 12 settembre 1917, n. 212, ripubblicato in *Opera omnia di Benito Mussolini*, cit., vol. IX, pp. 178-180.

¹⁶ Su Frano Supilo, si vedano: D. ŠEPIĆ, *Supilo diplomat. Rad Frana Supila u emigraciji 1914-1917. godine*, Zagabria, Naprijed, 1961; Id., *Političke koncepcije Frana Supila*, in F. SUPILO, *Politički spisi. Članci, govori, pisma, memorandum*, Zagabria, Znanje, 1970; I. PETRINOVIĆ, *Politička misao Frana Supila*, Spalato, Književni Krug, 1988.

¹⁷ Su Ante Trumbić: A. TRUMBİĆ, *Izbrani spisi*, Spalato, Književni Krug, 1986; I. PETRINOVIĆ, *Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*, Spalato, Književni Krug, 1991 (2ª ed.).

¹⁸ D. ŠEPIĆ, *Supilo diplomat*, cit., pp. 123 ss.; Id., *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje*, cit., pp. 85 ss.; I. J. LEDERER, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A Story in Frontier-making*, New Haven e London, Yale University Press, 1963, pp. 15 ss.; L. VALIANI, *La dissoluzione dell'Austria-Ungheria*, Milano, Il Saggiatore, 1966, pp. 194 ss.

¹⁹ H. W. STEED, *Through Thirty Years, 1892-1922*, Londra, Heinemann, 1924, vol. II, pp. 53 ss. e pp. 129 ss.; D. ŠEPIĆ, *Supilo diplomat*, cit., pp. 11 ss.; Id., *Političke koncepcije*, cit., pp. 55 ss.; G. STOKES, *The Role of the Yugoslav Committee in the Formation of Yugoslavia*, in *The Creation of Yugoslavia 1914-1918*, a cura di D. DJORDJEVIĆ, Santa Barbara e Oxford, Clio Books, 1980, pp. 51-55; H. e C. SETON-WATSON, *The Making of a New Europe. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*, Londra, Methuen, 1981, pp. 108-109 e pp. 121 ss.; I. BANAC, *The National Question in Yugoslavia*, Ithaca e London, Cornell University Press, 1984, pp. 118 ss.; J. ADLER, *L'union forcée: la Croatie et la création de l'Etat yougoslave (1918)*, Chêne-Bourg, Georg, 1997, pp. 90 ss.; M. KOVAC, *La France, la création du royaume „yougoslave“ et la question croate, 1914-1929*, Berna, Peter Lang, 2001, pp. 107 ss.

tense tra la fine del 1914 e i primi mesi del 1915, in corrispondenza dei contatti e dei negoziati tra l'Italia e i governi dell'Intesa. Negoziati che portarono alla firma del patto di Londra del 26 aprile 1915 e all'intervento italiano in guerra, in cambio di alcune richieste territoriali, tra cui la Venezia Giulia fino al Monte Nevoso e alla Volosca, il tratto centrale della Dalmazia (da Zara a Capo Planka), gran parte delle isole a nord e a ovest di essa, e la città albanese di Valona con il suo entroterra; richieste che avrebbero consentito non solo il completamento dell'unità nazionale, ma anche il raggiungimento di confini strategicamente sicuri²⁰. Dopo la firma del patto di Londra, in virtù del quale gli Jugoslavi ritenevano erroneamente che all'Italia fossero state attribuite anche Fiume e la maggior parte della sponda orientale dell'Adriatico²¹, gli esuli tentarono di impedirne l'applicazione e di ottenerne la revisione per scongiurare il pericolo della cessione territoriale della Dalmazia²², considerata dai membri del Comitato di Londra parte integrante del territorio nazionale jugoslavo, insieme a Gorizia, a Trieste, all'Istria e a Fiume, tutti territori rivendicati anche dall'Italia, ad eccezione della città portuale del Quarnero²³.

Di fronte alle numerose iniziative politiche ed editoriali degli esuli jugoslavi²⁴, Mussolini reagì mostrandosi sempre meno conciliante nei confronti delle posizioni jugoslave e criticando aspramente alcuni articoli apparsi nell'estate del 1917 sull'organo del Comitato jugoslavo, il „Bulletin Yougoslave”. Secondo tali pubblicazioni, Trieste, Gorizia e la valle del Natisone (quest'ultima già all'interno dei confini del Regno d'Italia) sarebbero dovute appartenere al futuro Stato slavo meridionale, perché abitate da una popolazione in larga maggioranza slovena. Il direttore de „Il Popolo d'Italia”, pur ribadendo di non avere alcun „preconcetto antipatico” contro il movimento

²⁰ Il testo dell'accordo di Londra del 26 aprile 1915 si trova in DDI, Serie V, vol. III, D; 470. P. PASTORELLI, *Le relazioni tra l'Italia e la Serbia dal luglio 1914 all'ottobre 1915*; Id., *Fiume e il Patto di Londra*, in Id., *Dalla prima alla seconda guerra mondiale. Momenti e problemi della politica estera italiana 1914-1943*, Milano, LED, 1997, pp. 13-53.

²¹ *Seton-Watson a Runciman*, Londra, 26 aprile 1915; *Hinko Hinkovč a R. W. Seton-Watson*, Parigi, 28 aprile 1915, in *R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs*, cit., DD. 131 e 132. Inoltre: L. VALIANI, *La dissoluzione dell'Austria-Ungheria*, cit., pp. 159-161; D. ŠEPIĆ, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje*, cit., pp. 52-57.

²² *Seton-Watson a Grey*, Londra, 2 maggio 1915, in *R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs*, cit., D. 135; D. ŠEPIĆ, *Supilo diplomat*, cit., pp. 75 ss.; Id., *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje*, cit., pp. 52 ss.

²³ *Memoar Jugoslovenskog Odbora predan francuskoj vladi*, Parigi, 6 maggio 1915, in *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919.*, a cura di F. Šišić, Zagabria, Matica Hrvatska, 1920 (abbrev. DPK-SHS), D. 20. Per quanto riguarda l'assetto adriatico proposto dal Comitato jugoslavo, si veda anche un *memorandum* di Supilo del novembre 1914: *Talijani u jugoslanvskim krajevima Austro-ugarske*, [Promemoria di Supilo per Izwolski, novembre 1914], in F. SUPILO, *Članci, govori, pisma, memorandumi*, cit., pp. 479-481.

²⁴ D. ŠEPIĆ, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje*, cit., p. 152.

jugoslavo, dichiarava di non potere rimanere indifferente di fronte alla „megalomania imperialistica” del Comitato, da cui non veniva fatto nemmeno un accenno alle basi di una possibile intesa fra Italiani e Sloveni; intesa che Mussolini, come tutti gli interventisti democratici, riteneva invece necessaria e ancora realizzabile. L'ex leader socialista, inoltre, sollecitava il governo italiano a contrastare la propaganda filojugoslava, la cui indubbia efficacia aveva indotto il „Times”, „il primo giornale del mondo”, ad affermare che a Trieste e a Gorizia gli Sloveni formavano la massa della popolazione²⁵.

Mussolini espresse dubbi e critiche anche nei confronti dell'accordo raggiunto a Corfù, il 20 luglio 1917, tra il Comitato jugoslavo di Londra e il governo serbo in esilio, per la nascita del futuro Regno dei Serbi, Croati e Sloveni. L'obiettivo politico e territoriale del governo serbo, guidato dal leader del partito radicale, Nikola Pašić, era per buona parte identico e speculare a quello del governo italiano, poiché Belgrado mirava al completamento dell'unità nazionale, al conseguimento di confini strategicamente sicuri e al raggiungimento di uno sbocco al mare sulla costa adriatica²⁶. La realizzazione di tale obiettivo, però, rendeva necessaria l'annessione non solo di territori al cui interno l'elemento nazionale serbo era di poco maggioritario, come in Bosnia, ma anche di quelli in cui la popolazione serba era minoritaria, come in Dalmazia, Croazia-Slavonia e Vojvodina²⁷. Era evidente, quindi, l'interesse del governo serbo a collaborare con il Comitato di Londra, rappresentante di quei croati e di quegli sloveni dell'Austria-Ungheria disposti a far confluire i propri gruppi nazionali in un grande Stato jugoslavo, pur di rendersi indipendenti da Vienna e da Budapest²⁸.

²⁵ B. MUSSOLINI, *Megalomania jugoslava*, in „Il Popolo d'Italia”, 10 luglio 1917, cit. Sul problema della propaganda e sulla costituzione del Sottosegretariato per la propaganda all'estero e per la stampa, si veda: L. TOSI, *La propaganda italiana all'estero nella prima guerra mondiale: rivendicazioni territoriali e politica delle nazionalità*, Udine, Del Bianco, 1977.

²⁶ Sulla specularità degli obiettivi politici e territoriali dell'Italia e della Serbia, si vedano le considerazioni di: S. ROMANO, *I rapporti italo-sloveni e italo-croati: una prospettiva storica*, in *Il confine riscoperto*, a cura di T. FAVARETTO e E. GRECO, Roma, Franco Angeli, 1997, p. 11.

²⁷ Sugli obiettivi di guerra serbi, si vedano: D. ŠEPIĆ, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje*, cit., pp. 9-13, e pp. 100-105; M. EKMEČIĆ, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Belgrado, Srpska književna zadruga, 1973, pp. 84-89; Id., *Serbian War Aims*, in *The Creation of Yugoslavia*, cit., pp. 19-32; A. N. DRAGNICH, *The Serbian Government, the Army, and the Unification of Yugoslavs*, ivi, pp. 37-42; I. BANAC, *The National Question*, cit., pp. 117-118; D. ŽIVOJNOVIĆ, *Ratni ciljevi Srbije i Italije*, in „Istorija XX veka”, 1983, n. 1, pp. 9-23; A. MITROVIĆ, *Srbija u Prvom svjetskom ratu*, Beograd, pp. 94 ss.; D. STANKOVIĆ, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, Belgrado, BIGZ, 1985, vol. I, pp. 148 ss., e pp. 189 ss.

²⁸ *Izjava srpske vlade u Narodnoj Skupštini*, Niš, 7 dicembre 1914, in DPK-SHS, D. 8. Sulla „dichiarazione di Niš”: D. JANKOVIĆ, *Niška Deklaracija (Nastanjanje programa jugoslovenskog ujedinjenja u Srbiji 1914. godine)* in „Istorija XX veka: Zbornik radova”, n. X, 1969, pp. 105 ss.; M. EKMEČIĆ, *Ratni ciljevi Srbije*, cit., pp. 201-213; A. N. DRAGNICH, *Serbia*,

Tuttavia, l'intento del Comitato jugoslavo non era certo quello di liberare le popolazioni jugoslave dal giogo austro-ungarico per sottoporle poi al predominio serbo, ma di dare vita a uno stato federale o, in alternativa, a un'entità statale capace di garantire l'autonomia dei vari gruppi nazionali. In buona sostanza, l'unione con la Serbia non doveva significare la sottomissione dei Croati e degli Sloveni all'autorità centrale serba, come invece si intendeva a Belgrado, ma la realizzazione di un *quid novi*, di un assetto politico e istituzionale né serbo, né croato, né sloveno, ma jugoslavo, in cui i tre gruppi nazionali potessero convivere²⁹. Divenne, quindi, inevitabile che i rapporti tra gli esuli jugoslavi e il governo serbo si guastassero, allorché i rappresentanti del Comitato di Londra rivendicarono un ruolo autonomo e non strettamente subordinato alle manovre di Pašić e della classe dirigente serba³⁰.

Le difficoltà nei rapporti tra il Comitato jugoslavo e il governo serbo furono superate solo nel 1917, grazie all'accordo raggiunto a Corfù tra Trumbić e Pašić. La decisione di avviare dei negoziati con i rappresentanti del Comitato di Londra fu presa dai dirigenti serbi dopo il crollo, nel marzo 1917, del regime zarista, principale sostenitore della causa serba³¹; crollo che indusse il governo serbo, già in grande difficoltà per la disfatta subita nell'inverno '15-'16 ad opera degli eserciti tedesco, austro-ungarico e bulgaro, ad andare incontro alle richieste degli esuli croati e sloveni di avere un peso paritario nelle decisioni relative al futuro assetto dei territori slavi del sud. Il timore serbo, alimentato dalle voci di contatti tra il governo di Vienna e quelli di Londra e Parigi per una pace separata³², era quello di una improvvisa ces-

Nikola Pašić and Yugoslavia, New Brunswick, New Jersey, Rutgers University Press, 1974, pp. 112-113; D. STANKOVIĆ, *Nikola Pašić*, cit., vol. I, pp. 153-159.

²⁹ *Supilo a Grey*, Londra, 30 novembre 1915, in F. SUPILO, *Članci, govori, pisma, memorandum*, cit., pp. 490-491; *Supilo a Sonnino*, Roma, 19 aprile 1916, in S. SONNINO, *Carteggio 1914-1916*, a cura di P. PASTORELLI, Bari, Laterza, 1974, D. 523 (poi in DDI, Serie V, vol. V, D. 719). Inoltre: D. ŠEPIĆ, *Supilo diplomat*, cit., pp. 66-67, pp. 84-85, e pp. 158-159; Id., *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje*, cit., pp. 153-152; H. e C. SETON-WATSON, *The Making of a New Europe*, cit., p. 138; I. BANAC, *The National Question*, cit., pp. 118-119; W. BRACEWELL, *The Yugoslav Idea: Origins and Development, 1830-1992*, in *Nationality and Nationalism in East Central Europe since 18th Century*, „Foreign and Commonwealth Office Historians Occasional Papers”, n. 12, febbraio 1996, pp. 41-43.

³⁰ A. N. DRAGNICH, *Serbia*, cit., p. 115; Id., *The Serbian Government* cit., p. 42; I. BANAC, *The National Question*, cit., pp. 118-119.

³¹ D. ŠEPIĆ, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje*, cit., pp. 189-191; M. B. PETROVICH, *Russia's Role in the Creation of the Yugoslav State, 1914-1918*, in *The Creation of Yugoslavia*, cit., pp. 79-84.

³² S. DE BOURBON, *L'offre de paix séparée de l'Autriche (5 Décembre 1916 – 12 Octobre 1917)*, Parigi, Librairie Plon, 1920, pp. 35-68; R. POINCARÉ, *Au service de la France*, vol. IX, *L'année trouble 1917*, Parigi, Librairie Plon, 1932, pp. 91-124; S. SONNINO, *Diario 1916-1922*, a cura di P. PASTORELLI, Bari, Laterza, 1972, pp. 160-162; L. VALIANI, *La dissoluzione dell' Austria-Ungheria*, cit., pp. 269-291, e pp. 451-457; D. ŠEPIĆ, *Italija, saveznici*

sazione delle ostilità contro l'Austria-Ungheria, che avrebbe colto la classe dirigente serba del tutto impreparata, senza essere riuscita ad effettuare alcuna conquista territoriale e senza poter più contare sull'appoggio della Russia per la realizzazione delle proprie aspirazioni. Era necessario, quindi, anche in virtù delle pressioni esercitate dai sostenitori britannici degli esuli jugoslavi³³, raggiungere un compromesso con il Comitato di Londra, per potersi presentare di fronte all'opinione pubblica internazionale, ma soprattutto di fronte ai governi dell'Intesa, con un accordo che sottolineasse la maturazione e la radicalità della questione jugoslava, e che consentisse al governo serbo di parlare e agire in nome non solo delle popolazioni serbe, ma anche di quelle croate e slovene dell'Austria-Ungheria, sia nel caso di possibili negoziati di pace, sia nel caso di una prosecuzione del conflitto. Nell'estate del 1917, senza vittorie sul campo e senza il sostegno della Russia zarista, l'unione di tutti i Serbi poteva essere realizzata solo all'interno di uno Stato jugoslavo con il consenso dei Croati e degli Sloveni³⁴.

Il Comitato di Londra e il governo serbo raggiunsero, quindi, un accordo di massima, contenuto in una dichiarazione firmata da Pašić e da Trumbić. Nel documento, si stabiliva che il futuro Stato degli Slavi del sud, esteso su tutto il territorio in cui la nazione jugoslava viveva „in masse compatte e senza discontinuità”, sarebbe stato una monarchia costituzionale, parlamentare e democratica, sotto la dinastia serba dei Karađorđević e con il nome di Regno dei Serbi, Croati e Sloveni. Al suo interno si sarebbero garantite la libertà di religione e l'uguaglianza di diritti nell'impiego dell'alfabeto latino e di quello cirillico. La forma di governo sarebbe stata decisa, dopo la conclusione della guerra, da una assemblea costituente eletta a suffragio universale, diretto e segreto, e incaricata di elaborare e approvare, con una „maggioranza numericamente definita”, un testo costituzionale in grado di assicurare „al popolo la possibilità di esercitare le sue energie particolari nelle autonomie locali, definite dalle condizioni naturali, sociali ed economiche”³⁵.

i jugoslavensko pitanje, cit., pp. 191-193;

³³ *Seton Watson al principe reggente Alessandro*, Londra, 15 settembre 1915; „*British Friends of Serbia*” *al principe reggente Alessandro*, Londra, 30 marzo 1916, in R. W. *Seton-Watson and the Yugoslavs*, cit., DD. 151 e 173. Anche: J. ADLER, *L'union forcée*, cit., p. 106.

³⁴ L. VALIANI, *La dissoluzione dell'Austria-Ungheria*, cit., pp. 310-311; D. ŠEPIĆ, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje*, cit., pp. 196-197; A. N. DRAGNICH, *Serbia*, cit., p. 116; D. STANKOVIĆ, *Nikola Pašić*, cit., vol. I, pp. 181-185; J. ADLER, *L'union forcée*, cit., pp. 104-106; M. RADOJEVIĆ, L. DIMIĆ, *Serbia in the Great War*, Belgrade, Srpska Književna Zadruga, 2014, pp. 265 ss.

³⁵ *Krfska deklaracija od 20. jula 1917*, Corfù, 20 luglio 1917, in DPK-SHS, D. 56. Sui negoziati svoltisi a Corfù nell'estate del 1917 tra il governo serbo e i rappresentanti del Comitato jugoslavo di Londra, si vedano: D. ŠEPIĆ, *Supilo diplomat*, cit., pp. 235-241; D. JANKOVIĆ, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Belgrado, Savremena Administracija, 1967, pp. 195-206; D. ŠEPIĆ, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje*, cit., pp. 209-213;

Secondo Mussolini, il documento di Corfù era „antiaustriaco nella lettera”, ma „antitaliano nello spirito”, poiché l’Italia era stata volutamente esclusa dalle nazioni (Francia, Gran Bretagna, Russia e Stati Uniti), a cui gli Jugoslavi facevano appello per „il trionfo della Libertà e della Democrazia” e per la realizzazione di un nuovo ordine internazionale basato sul principio dell’autodeterminazione dei popoli. „Omissione voluta, evidentemente, e niente affatto occasionale” – faceva notare il direttore del quotidiano milanese – e „altamente significativa”, perché diretta a differenziare il ruolo del governo di Roma all’interno dell’Intesa e a diminuire l’importanza del contributo italiano alla guerra; contributo che invece, in più di un’occasione, si era rivelato fondamentale proprio per le sorti della Serbia:

[...] i signori Pasic e Trumbic – scriveva Mussolini³⁶ - hanno dunque dimenticato che esiste l’Italia? L’Italia che nel 1913 sventò col suo contegno un primo piano d’aggressione austriaca contro la Serbia; che nel 1914, dichiarandosi neutrale, cooperò formidabilmente a impedire la fulminea vittoria degli imperiali, il che avrebbe significato la totale distruzione della Serbia; che nel 1915, intervenendo, capovolsse la situazione in quanto determinò la non-vittoria degli imperi centrali e quindi la possibilità della resurrezione della Serbia di ieri?

Ancora una volta, l’ex leader socialista precisò di non essere preoccupato per l’eventuale creazione di una „nuova potenza politica slava”, alla cui affermazione anzi guardava „con simpatia”. Tuttavia, erano le rivendicazioni territoriali del futuro Regno e l’adesione ufficiale al programma imperialistico degli esuli jugoslavi da parte del governo serbo a provocare la sua „inquietudine”, perché rendevano assai difficile „una cordiale e profonda amicizia fra Italiani e Jugoslavi”:

Col patto di Corfù – concludeva Mussolini³⁷ - la Serbia ha perduto un’occasione solenne per stendere la mano all’Italia. Era nell’interesse soprattutto della Serbia di consegnare in un documento ufficiale destinato al grande pubblico la sua volontà di conciliazione verso l’Italia.

L’approdo graduale di Mussolini verso posizioni meno disponibili al dialogo con gli Jugoslavi era funzionale alla realizzazione dei suoi veri obiet-

D. STANKOVIĆ, *Nikola Pašić*, cit., vol. II, pp. 151 ss.; A. MITROVIĆ, *Srbija*, cit., pp. 510 ss.

³⁶ B. MUSSOLINI, *Il patto di Corfù*, in „Il Popolo d’Italia”, 7 agosto 1917, poi in *Opera omnia di Benito Mussolini*, cit., vol. IX, pp. 104-109. La „voluta esclusione” dell’Italia tra i Paesi „campioni della democrazia e della libertà dei popoli” venne sottolineata anche da Sforza in un colloquio con Momčilo Ninčić, ministro degli Affari Esteri *ad interim* del governo serbo in esilio: *Sforza a Sonnino*, Corfù, 24 luglio 1914, in DDI, Serie V, vol. VIII, D. 720. Sulle reazioni dell’opinione pubblica italiana al patto di Corfù, si veda: R. VIVARELLI, *Storia delle origini del fascismo*, cit., pp. 190-195.

³⁷ *Ibidem*. La totale assenza, nel testo siglato a Corfù, di riferimenti ad eventuali intese politiche e territoriali con l’Italia fu oggetto di discussione tra Sonnino e Pašić il 10 settembre 1917; si veda: S. SONNINO, *Diario 1916-1922*, cit., pp. 190-193.

tivi: l'affermazione politica personale e la ricerca del consenso più ampio possibile. Fu lo stesso Mussolini a indicare nella mobilità delle idee, delle convinzioni e delle opinioni, la sua „metodologia politica”³⁸. Spinto dal proposito di non essere mai superato dagli avvenimenti, ben attento a non rimanere legato alla fazione perdente e intento soltanto a restare sulla cresta dell'onda, Mussolini mirava solo a servirsi del proprio fiuto politico „per secondare gli umori del pubblico” e „stabilire con esso un rapporto di simpatia”, fomentandone gli animi o esasperandone i risentimenti, sino a raggiungere la popolarità, „grazie alla quale aprirsi in un secondo tempo la strada per il potere”³⁹. Le concessioni fatte ad alcune tesi dei nazionalisti in merito alla questione adriatica non erano motivate da particolari convinzioni politiche e ideologiche, ma da considerazioni opportunistiche derivanti dalla sensibilità mostrata dall'opinione pubblica italiana sui temi adriatici e balcanici. Il politico romagnolo era evidentemente timoroso di essere scavalcato dalla campagna nazionalista e di apparire, come si incominciava a dire, „un rinunciataro”⁴⁰. Mussolini, pur continuando a presentarsi come „mediatore” tra gli estremisti slavi e quelli italiani⁴¹ e pur ribadendo la propria simpatia nei confronti della causa jugoslava, nel rivendicare buona parte della Dalmazia si era nei fatti avvicinato alle posizioni dei nazionalisti, perché, rispetto ai democratici, sembravano avere maggiore presa tra l'opinione pubblica italiana⁴².

3. L'equilibrismo adriatico di Mussolini: in difesa del patto di Londra e in difesa della politica delle nazionalità

Nonostante le molte contraddizioni presenti negli interventi di Mussolini sulla questione adriatica, durante l'ultimo anno di guerra il politico romagnolo partecipò attivamente a tutte le maggiori iniziative dell'interventismo liberale e democratico. Il direttore de „Il Popolo d'Italia” si impegnò a fondo nella campagna lanciata dal gruppo del „Corriere della Sera” per la dissoluzione dell'Impero austro-ungarico e per l'affermazione del principio di nazionalità; affermazione che, secondo i promotori dell'iniziativa, rendendo liberi e indipendenti i popoli oppressi dai governi di Vienna e Budapest, avrebbe eliminato il maggiore alleato della Germania e avrebbe contribuito in maniera determinante alla vittoria dell'Intesa⁴³.

³⁸ B. MUSSOLINI, *Divagazione*, in „Il popolo d'Italia”, 11 agosto 1918, poi in *Opera omnia di Benito Mussolini*, cit., vol. XI, pp. 270-272.

³⁹ R. VIVARELLI, *Storia delle origini del fascismo*, cit., pp. 299-301.

⁴⁰ R. DE FELICE, *Mussolini il rivoluzionario*, cit., pp. 344-345.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² Si vedano in proposito le considerazioni di Luigi Albertini in: L. ALBERTINI, *Venti anni, di vita politica*, Bologna, Zanichelli, 1952, Parte II, vol. III, pp. 369-370.

⁴³ Sull'azione del gruppo del „Corriere della Sera” per lo smembramento dell'Impero asbur-

Il programma della „*delenda Austria*” e della politica delle nazionalità era già stato avanzato pubblicamente da Bissolati nell’autunno 1916 ed era stato successivamente ripreso da Salvemini⁴⁴. Tuttavia, furono gli avvenimenti del 1917 (il crollo del regime zarista e il progressivo venir meno della partecipazione russa alla guerra; l’ingresso nel conflitto degli Stati Uniti d’America come associato dell’Intesa; l’accordo di Corfù e le difficoltà militari italiane culminate nella disfatta di Caporetto) a indurre il direttore del „Corriere della Sera”, Luigi Albertini, e i suoi più stretti collaboratori a farsi strenui sostenitori dell’indipendenza delle nazioni soggette all’Impero asburgico. Iniziatrice e principale esecutrice della politica delle nazionalità doveva essere l’Italia, che avrebbe dovuto mettersi alla guida di un grande movimento per la liberazione non solo degli Italiani, ma anche dei Cechi, degli Slovacchi, dei Polacchi, degli Jugoslavi e dei Rumeni⁴⁵. Naturalmente, per poter assumere la *leadership* tra i popoli dell’Europa danubiana e balcanica, si rendeva necessario il compromesso tra le aspirazioni italiani e quelle jugoslave nell’Adriatico. A tal fine, Albertini incoraggiò l’avvio di contatti ufficiosi tra esponenti italiani e jugoslavi, che portarono alla conclusione di un’intesa di massima firmata a Londra il 7 marzo 1918 da Trumbić e da Andrea Torre (in rappresentanza, quest’ultimo, di un comitato esecutivo istituito su proposta del direttore del „Corriere della Sera” e composto da parlamentari, intellettuali e pubblicisti di tutte le forze interventiste, sia democratiche, che nazionaliste). Nell’accordo venivano indicati alcuni principi generali per l’affermazione dell’idea di nazionalità e, soprattutto, per la risoluzione delle controversie politiche e territoriali tra Italiani e Jugoslavi⁴⁶. È

gico e per l’attuazione della politica delle nazionalità, si vedano: L. ALBERTINI, *Venti anni*, cit., Parte II, vol. II, pp. 526 ss.; vol. III, pp. 233 ss.; A. TAMBORRA, *L’idea di nazionalità e la guerra 1914-1918*, in „Atti del XLI Congresso di Storia del Risorgimento Italiano (Trento, 9-13 ottobre 1963)”, Roma, Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano, 1965, pp. 227 ss.; L. VALIANI, *La dissoluzione dell’Austria-Ungheria*, cit., pp. 372 ss.; O. BARIÉ, *L. Albertini*, Torino, UTET, 1972, pp. 340 ss.; L. MONZALI, *Albertini, la guerra mondiale e la crisi del dopoguerra*, in L. ALBERTINI, *I giorni di un liberale. Diari 1917-1925*, Bologna, Il Mulino, 2000, pp. 155 ss.

⁴⁴ L. BISSOLATI, *Commemorazione di Cesare Battisti*, Cremona, 29 ottobre 1916, in *La politica estera italiana dal 1897 al 1920. Scritti e discorsi di Leonida Bissolati*, Milano, Treves, 1923, pp. 370-371; R. COLAPIETRA, *Leonida Bissolati*, cit., pp. 234-236; E. TAGLIACOZZO, *Gaetano Salvemini*, cit., pp. 180-182.

⁴⁵ L. ALBERTINI, *Venti anni*, cit., Parte II, vol. II, pp. 533-534.

⁴⁶ *Emanuel a Luigi Albertini*, Londra, 21 e 27 gennaio, e 7 marzo 1918, in L. ALBERTINI, *Epistolario 1911-1926*, a cura di O. BARIÉ, Milano, Mondadori, 1968, vol. II, DD. 790, 794 e 811; H. W. STEED, *Through Thirty Years*, cit., pp. 478-491; S. CRESPI, *Alla difesa dell’Italia in guerra e a Versailles*, Milano, Mondadori, 1937, pp. 40-41; L. ALBERTINI, *Venti anni*, cit., Parte II, vol. III, pp. 253-269; O. MALAGODI, *Conversazioni della guerra (1914-1918)*, a cura di B. VIGEZZI, Milano – Napoli, Ricciardi, 1960, vol. II, pp. 274-275; A. TAMBORRA, *L’idea di nazionalità*, cit., pp. 267-276; L. VALIANI, *La dissoluzione dell’Austria-Ungheria*,

noto che l'azione politica e propagandistica di Albertini e del „Corriere della sera” culminò nell'organizzazione di un grande convegno, a cui parteciparono i rappresentanti dei popoli sottoposti al dominio dell'Impero asburgico. Il „Congresso delle nazionalità oppresse dall'Austria-Ungheria” si tenne a Roma tra l'8 e il 10 aprile del 1918 ed ebbe come risultato l'adozione di una risoluzione che ricalcava sostanzialmente l'accordo Torre-Trumbić. Tutte le delegazioni presenti riconoscevano il diritto imprescrittibile di ciascun popolo alla piena indipendenza politica ed economica e si impegnavano „ad aiutarsi a vicenda nella lotta contro il comune oppressore” austro-ungarico”. Inoltre, i rappresentanti italiani e quelli jugoslavi convenivano che l'unità e l'indipendenza della nazione jugoslava era interesse „vitale” dell'Italia, così come il completamento dell'unità nazionale dell'Italia era un interesse altrettanto „vitale” della nazione jugoslava; e si impegnavano a risolvere amichevolmente le singole controversie territoriali sulla base dei principi di nazionalità, dell'autodeterminazione dei popoli e del rispetto delle minoranze nazionali⁴⁷.

Mussolini appoggiò la campagna del „Corriere della Sera” e partecipò ai lavori del Congresso di Roma come membro della delegazione italiana⁴⁸. Anche il direttore de „Il Popolo d'Italia” riteneva lo smembramento dell'Austria-Ungheria fondamentale per la vittoria finale dell'Intesa e individuava nella politica delle nazionalità, attuata sotto la guida dell'Italia, lo strumento capace non solo di determinare tale dissoluzione, ma di realizzare un assetto postbellico stabile e duraturo⁴⁹. La fine dell'Impero asburgico costituiva la

cit., pp. 380-393; H. e C. SETON-WATSON, *The Making of a New Europe*, cit., pp. 239-251; G. D'ANIELLO, *Andrea Torre, protagonista del patto di Roma dell'aprile 1918*, in *Relazioni internazionali. Scritti in onore di Giuseppe Vedovato*, Firenze-Roma, Biblioteca della „Rivista di Studi Politici Internazionali”, 1997, estratto, pp. 10-15.

⁴⁷ Sul Congresso delle nazionalità oppresse dall'Austria-Ungheria, si vedano: G. AMENDOLA, *Il patto di Roma e la „Polemica”*, in *Il Patto di Roma*, Roma, 1919, pp. 7-44; H. W. STEED, *Through Thirty Years*, cit. (pp.506-507); L. ALBERTINI, *Venti anni*, cit., Parte II, vol. III, pp. 271-278; A. TAMBORRA, *L'idea di nazionalità*, cit., pp. 227-232; L. VALIANI, *La dissoluzione dell'Austria-Ungheria*, cit., pp. 393-396; H. e C. SETON-WATSON, *The Making of a New Europe*, cit., pp. 259-271; G. D'ANIELLO, *Andrea Torre, protagonista del patto di Roma*, cit., pp. 16-21.

⁴⁸ B. MUSSOLINI, *I popoli contro l'Austria-Ungheria*; Id., *Discussioni*; Id., *Problemi*; Id., *Problemi dell'ora. L'intesa dei popoli contro l'Austria-Ungheria*; Id., *Austria delenda*; Id., *La tirannia asburgica. „I germi da soffocare”*; Id., *Dopo il discorso. Interpretate signori!*; Id., *La politica di Lang, no!*; Id., *L'adunata di Roma*; Id., *Durante il convegno. Battuta polemica*; Id., *Dopo il convegno*; in „Il popolo d'Italia”, 17, 22, 24 e 30 gennaio; 3, 14 e 18 febbraio; 7, 11 e 12 aprile 1918; ripubblicati poi in *Opera omnia di Benito Mussolini*, cit., vol. X, pp. 243-245, pp. 261-265, pp. 267-269, pp. 276-279, pp. 283-285, pp. 293-295, pp. 323-325, pp. 332-335, e pp. 432-444. Si vedano, inoltre: L. ALBERTINI, *Venti anni*, cit., Parte II, vol. III, pp. 243-244, e pp. 273-274; R. DE FELICE, *Mussolini il rivoluzionario*, cit., pp. 400-402.

⁴⁹ B. MUSSOLINI, *Discussioni*, cit.

condizione fondamentale per aprire spazi d'azione pacifica nel Sud-est europeo. Secondo Mussolini, era nei Balcani che Roma aveva le capacità e il dovere di „inorientarsi”⁵⁰:

Rendere oggi popolare il nome e la guerra dell'Italia fra i trenta milioni di slavi che vengono a noi, cioè all'unica nazione armata che sposando la loro causa sia in grado di spezzare le loro catene – scriveva alla vigilia del Congresso di Roma⁵¹ - significa garantirci meglio per il futuro da possibili nuove aggressioni del pangermanesimo; significa creare vaste sfere d'influenza politica e morale, per cui l'Italia terrà degnamente il suo posto, fra le poche nazioni „diretrici” della civiltà europea e mondiale di domani.

Anche Mussolini si rendeva perfettamente conto della necessità di comporre preliminarmente il dissidio italo-jugoslavo per rendere possibile e credibile la *leadership* italiana presso i popoli dell'Europa danubiano-balcanica. Il politico romagnolo tornò a sostenere, con maggiore forza rispetto al passato, il raggiungimento di un accordo totale e di una „intimità fraterna” con gli Slavi del sud, condizioni indispensabili per la vittoria contro l'Impero asburgico e per il compimento tanto dell'unità jugoslava, quanto delle rivendicazioni italiane⁵²: „[...] è politica saggia e lungimirante – affermava nell'aprile del 1918⁵³ - tentare le vie della conciliazione, poiché, oggi, i *valori morali* hanno una quotazione più alta dei *valori materiali*”.

Tuttavia, Mussolini, a differenza degli altri interventisti democratici, continuava a reclamare per l'Italia un tratto della Dalmazia: non più tutta la costa fino alla Narenta, come aveva scritto nell'autunno del 1916, ma il litorale da Zara a Traù/Trogir, vale a dire quella parte che il patto di Londra assegnava all'Italia⁵⁴, con l'aggiunta, ormai diventata imprescindibile, di Fiume. Solo così l'Adriatico sarebbe diventato „un mare italo-jugoslavo”, dal punto di vista commerciale, e italiano da quello militare. Per il direttore de „Il Popolo d'Italia”, l'assetto previsto dal patto di Londra costituiva un'equa transazione tra le aspirazioni italiane e quelle jugoslave, perché lasciava una „finestra marittima” ai Croati lungo il litorale della Morlacca e ai Serbi nel tratto di costa da Trogir in giù, sino all'Albania. Ai sacrifici slavi a Zara e a Sebenico, sarebbero corrisposti quelli italiani a Spalato e a Dubrovnik⁵⁵.

⁵⁰ Id., *Durante il convegno. Battuta polemica*, cit.

⁵¹ Id., *L'adunata di Roma*, cit.

⁵² Id., *I popoli contro l'Austria-Ungheria*, cit.

⁵³ Id., *L'adunata di Roma*, cit.

⁵⁴ In realtà, come è noto, il patto di Londra assegnava all'Italia un tratto di costa che andava da Zara a Capo Planka, poco più a nord di Trogir, esclusa dalle rivendicazioni italiane. Si tratta, quindi, di un'approssimazione per eccesso da parte di Mussolini.

⁵⁵ Id., *I popoli contro l'Austria-Ungheria*, cit.; nello stesso senso anche: Id., *Al cittadino Moutet*, e, *Postille ai discorsi. Dov'è l'imperialismo*, in „Il popolo d'Italia”, 30 dicembre 1917 e 15 febbraio 1918, poi in *Opera omnia di Benito Mussolini*, cit., vol. X, pp. 179-181, e pp.

Contrariamente a quanto aveva sostenuto nella primavera del 1915, allorché scrisse che non era necessaria la conquista politica e militare della Dalmazia per salvaguardare l'italianità della regione, ora, nel 1918, dopo tre anni di guerra e dopo le tante polemiche adriatiche, secondo Mussolini, abbandonare al proprio destino la „valorosa popolazione del litorale dalmata” sarebbe stato un grave errore:

Ciò ch'è serbo sia dei serbi, - precisava sempre nell'intervento del 22 gennaio⁵⁶ - ciò ch'è sloveno sia degli sloveni, ciò ch'è croato sia dei croati; e se questi tre popoli riunendosi insieme vogliono poi associarsi coi serbi e coi montenegrini, noi non abbiamo nulla in contrario; ma Gorizia, ma Trieste, ma Fiume, ma Zara, che sono italiane, italiane devono diventare se si vuole rispettare il „principio di nazionalità” per tutti i popoli

Fu lo stesso direttore de „Il Popolo d'Italia” a spiegare pubblicamente la sua posizione, rispondendo alle critiche di Salvemini che gli rimproverava di non potere essere al tempo stesso mazziniano e nazionalista, austrofobo e dalmatomane⁵⁷:

[...] ma dove l'amico Salvemini ha pescato che noi vogliamo la Dalmazia? Noi non abbiamo mai sostenuto la tesi che il Salvemini chiama „imperialista”. Mai. Sia detto per la verità. In un primo tempo, e precisamente nel novembre-dicembre 1916, abbiamo sostenuto questa tesi: Dalmazia, o meglio litorale dalmata da Zara al Narenta. In seguito al patto di Londra⁵⁸, noi ci siamo *ralliés* a questa tesi: litorale dalmata da Zara a Traù. Come si fa a dire onestamente – e parliamo a un galantuomo – che questo significa pretendere la Dalmazia, quando si rivendica il diritto dell'Italia su di una sola città che è Zara, e su un tratto di costa che arriva, forse, ai 90 chilometri?⁵⁹

Mussolini e il suo giornale affiancarono il gruppo del „Corriere della sera” anche nelle violente polemiche contro il ministro degli Esteri Sonni-

327-329.

⁵⁶ Id., *Discussioni*, cit.

⁵⁷ *Salvemini a Prezzolini*, s.l. febbraio 1918, in G. SALVEMINI, *Carteggio 1914-1920*, cit., D. 354; G. SALVEMINI, *Austria e Dalmazia*, e, *Il fronte unico morale*, in „L'Unità”, 17 gennaio e 9 febbraio 1918, poi in Id., *Dal patto di Londra alla pace di Roma*, cit., pp. 109-114, e pp. 131-139 (successivamente anche in *Opere di Gaetano Salvemini*, III, *Scritti di politica estera*, vol. II, cit., pp. 147-150, e pp. 166-168).

⁵⁸ Come è noto, in Russia alla fine del novembre 1917 i bolscevichi pubblicarono i testi degli accordi segreti conclusi tra i paesi dell'Intesa, tra cui anche quello del patto di Londra. La stampa inglese (per prima, nel gennaio 1918, la rivista di Steed e Seton-Watson) e quella statunitense ripresero e diffusero immediatamente le rivelazioni dei bolscevichi, rendendole note all'opinione pubblica occidentale. In Italia, fu l'On. Giuseppe Beviore, nella seduta parlamentare del 12 febbraio 1918, a far conoscere il contenuto del patto di Londra anche a chi non l'aveva appreso dalla stampa straniera. Si vedano: *Catalani a Sonnino*, Pietrogrado, 28 novembre 1917, in DDI, Serie, V, vol. IX, D. 577; L. VALIANI, *La dissoluzione dell'Austria-Ungheria*, cit., p. 436; R. VIVARELLI, *Storia delle origini del fascismo*, cit., p. 198.

⁵⁹ B. MUSSOLINI, *Discussioni*, cit.

no nell'estate del 1918. Polemica diretta a provocare la caduta del responsabile della Consulta, restio ad adottare la politica delle nazionalità sancita dal Congresso di Roma e a fare della dissoluzione dell'Austria-Ungheria uno degli scopi di guerra dell'Intesa; ma soprattutto contrario a prendere impegni con gli Jugoslavi e con il governo serbo, che potessero essere interpretati come un superamento o una revisione del patto di Londra⁶⁰. Mussolini criticava Sonnino non per la „gelosa fedeltà al patto di Londra”, ma per il fatto di non agire conseguentemente ad esso e di non adeguare i mezzi (la politica delle nazionalità e lo smembramento dell'Impero asburgico) al fine (la realizzazione delle conquiste territoriali stabilite nel patto)⁶¹. Anche in questa occasione, il politico romagnolo si sforzò di non apparire agli occhi dell'opinione pubblica come un „rinunciataro”, tentando di rimanere in una posizione mediana tra i nazionalisti e gli interventisti democratici. Da una parte, Mussolini si diceva convinto che la piena realizzazione del patto di Londra, più Fiume, e la formazione di un grande Stato slavo del sud direttamente confinante con l'Italia non fossero in antitesi e non impedissero la conclusione di intese politiche, come quelle raggiunte dal Congresso di Roma (auspicando la stipulazione di un accordo territoriale con gli Jugoslavi e invitando il governo italiano a patrocinarne anche gli interessi materiali e morali della Jugoslavia⁶²; dall'altra parte, il direttore de „Il popolo d'Italia” continuava ad accusare le forze jugoslave di essere non solo antiasburgiche, ma soprattutto antitaliane; chiedeva chiarimenti ai principali rappresentanti del movimento jugoslavo, in particolare ad Ante Trumbić, per le pubblicazioni e le dichiarazioni, sempre più numerose, in cui si rivendicavano l'Istria e la Dalmazia⁶³;

⁶⁰ Amendola a Luigi Albertini, Roma, 24 e 27 agosto 1918, in L. ALBERTINI, *Epistolario*, cit., vol. II, DD. 868 e 869; Bergamini a Sonnino, Roma, 19 agosto 1918; Sonnino a Bergamini, Roma, 26 agosto, 1918, in S. SONNINO, *Carteggio 1916-1922*, a cura di P. PASTORELLI, Bari, Laterza, 1975, DD. 326 e 330. Inoltre: L. ALBERTINI, *Venti anni*, cit., Parte II, vol. III, pp. 355 ss.; R. COLAPIETRA, *Leonida Bissolati*, cit., pp. 259-261; O. MALAGODI, *Conversazioni della guerra*, cit., vol. II, pp. 374-380.

⁶¹ B. MUSSOLINI, *Nella pausa fra le battaglie. Discussioni attorno alla nostra politica estera. Dati e fatti*; Id., *La contraddizione*, in „Il popolo d'Italia”, 21 e 23 agosto 1918; nello stesso senso anche i precedenti articoli: *Un documento*, e, *Politica estera. O con Metternich o con Mazzini*; ivi, 13 e 17 agosto 1918; successivamente tutti ripubblicati in *Opera omnia di Benito Mussolini*, cit., vol. XI, pp. 273-276, pp. 279-282, pp. 291-296 e pp. 298-302. Sulla partecipazione di Mussolini alla campagna contro il responsabile della Consulta, si veda: R. DE FELICE, *Mussolini il rivoluzionario*, cit., pp. 401-402.

⁶² Id., *In margine alla polemica*; in „Il popolo d'Italia”, 28 agosto, poi in *Opera omnia di Benito Mussolini*, cit., vol. XI, pp. 312-315.

⁶³ Sulle rivendicazioni dei fuoriusciti jugoslavi e sulla posizione personale di Trumbić, che tra le altre cose propose di fare di Trieste una città libera, si veda il colloquio del settembre 1918 tra il presidente del Comitato jugoslavo e il ministro plenipotenziario italiano a Berna, Paulucci de' Calboli: *Paulucci a Sonnino*, Berna, 21 settembre 1918, in DDI, Serie VII, vol. XI, D. 556.

e rimproverava, infine, i „rinunciatori dalmatici, tipo Salvemini”, per l’impostazione data ai rapporti con gli Jugoslavi, perché le rinunce preventive spingevano i dirigenti slavi ad aumentare le richieste, invece di indurli ad accettare un’equa transazione⁶⁴.

La polemica antisonniana e la campagna del „Corriere della sera”, de „Il popolo d’Italia” e degli altri fogli interventisti, per la politica delle nazionalità e per lo smembramento dell’Austria, contribuirono alla decisione del governo italiano di rilasciare una dichiarazione a sostegno della causa jugoslava. Nel documento approvato dal Consiglio dei ministri dell’8 settembre 1918, pubblicato dal „Times” il successivo 21 settembre e dall’agenzia „Stefani” quattro giorni dopo, il governo italiano dichiarava: „Nell’intento di assecondare, per la maggiore disgregazione della potenza austro-ungarica, l’agitazione dei popoli jugoslavi verso la libertà e l’indipendenza, e pur tenendo assolutamente ferme, nei riguardi degli Alleati, tutte quante le stipulazioni della Convenzione di Londra dell’aprile 1915, [si considera] il movimento dei popoli jugoslavi per la conquista dell’indipendenza e per la loro costituzione in libero Stato come rispondente ai principi per cui gli alleati combattono, nonché ai fini di una pace giusta e duratura”⁶⁵.

Mussolini accolse con estremo favore la comunicazione del governo italiano, rivendicando „una piccola quota parte di merito” per il grande successo che gli interventisti liberali e democratici ritenevano di aver conseguito, avendo indotto l’esecutivo a prendere posizione contro la sopravvivenza dell’Impero asburgico e a favore della formazione di uno Stato jugoslavo:

La nota è chiara, inequivocabile – scriveva su „Il popolo d’Italia” il 26 settembre 1918⁶⁶ - Vi si parla di popoli jugoslavi, il che significa serbi, croati, sloveni; vi si accetta e proclama il principio della loro indipendenza, il che significa il riconoscimento virtuale della Jugoslavia che quegli stessi popoli deve comprendere in un unico stato indipendente.

Al di là dell’atteggiamento molto spesso polemico di Mussolini nei confronti dei rappresentanti jugoslavi, la dichiarazione del governo italiano dava concreta attuazione ad una convinzione, che – come abbiamo visto – il politico romagnolo, insieme agli altri interventisti democratici, aveva matu-

⁶⁴ B. MUSSOLINI, *In margine alla polemica*, cit.

⁶⁵ *Sonnino a Bonin, a Macchi di Cellere e a Borgese*, Roma, 13 settembre 1918, in DDI, Serie V, vol. XI, D. 507. Si vedano anche: *Amendola a Luigi Albertini*, Roma, 6 settembre 1918; *Bissolati a Ojetti*, Roma, 10 settembre 1918; *Ojetti a Luigi Albertini*, Firenze, 12 settembre 1918, in L. ALBERTINI, *Epistolario*, cit., vol. II, DD. 873 e 874, e nota n. 440; S. SONNINO, *Diario 1916-1922*, cit., pp. 294-298; L. ALBERTINI, *Venti anni*, cit., Parte II, vol. III, pp. 370-377; R. COLAPIETRA, *Leonida Bissolati*, cit., pp. 261-264; O. MALAGODI, *Conversazioni della guerra*, cit., vol. II, pp. 384-390.

⁶⁶ B. MUSSOLINI, *Un documento storico. L’Italia riconosce la Jugoslavia*, in „Il popolo d’Italia”, 26 settembre 1918, poi in *Opera omnia di Benito Mussolini*, cit., vol. XI, pp. 375-377.

rato fin dall'inizio della guerra: l'importanza e la necessità dell'amicizia con le vicine popolazioni jugoslave, per la realizzazione delle aspirazioni politiche e territoriali dell'Italia nell'Europa danubiano-balcanica.

4. Mussolini, il fascismo e lo Stato jugoslavo alla fine della guerra

Gli esponenti dell'interventismo liberale e democratico furono letteralmente travolti dalla violenza delle polemiche italo-jugoslave scoppiate nell'autunno del 1918, dopo la nascita dello Stato jugoslavo, con il nome di Regno dei Serbi, Croati e Sloveni, e dopo l'avvio dei lavori della Conferenza di pace di Parigi. Le intese raggiunte a Roma nell'aprile del 1918, durante il „Congresso delle nazionalità „, rimasero lettera morta a causa dell'indisponibilità al confronto e al compromesso dimostrata dai rappresentanti del movimento jugoslavo e dalla rigidità delle posizioni assunte dagli uomini di governo italiani alla fine della guerra⁶⁷.

Mentre l'interventismo democratico entrava definitivamente in crisi e le polemiche per la soluzione della questione adriatica montavano implacabilmente, Mussolini decise di rompere, una volta per tutte, con gli interventisti democratici e di avvicinarsi al campo nazionalista. La nota vicenda della partecipazione alla gazzarra del teatro alla Scala, in occasione del discorso di Bissoleti, rappresentò simbolicamente il passaggio di Mussolini da uno schieramento all'altro del fronte interventista⁶⁸, anche se – come è stato già sottolineato – era ormai da tempo che l'ex *leader* socialista non era più perfettamente in linea con le tesi dei democratici. Per la realizzazione del proprio disegno politico volto alla ricerca del consenso popolare e alla conquista del potere, Mussolini, non volendo confondere il proprio avvenire politico con quello dei rinunciatari e non volendo lasciarsi scavalcare dai nazionalisti nella retorica della difesa degli interessi nazionali e nella valorizzazione dei sacrifici fatti dal paese durante la guerra, non aveva altra alternativa che la rottura. Rottura che – come è ben noto – non solo portò il direttore del „Popolo d'Italia” a criticare duramente e a boicottare le iniziative di Bissoleti per il compromesso adriatico, ma lo spinse a fondare il Fascio dei combattenti, che avrebbe dovuto riunire e rianimare gli interventisti non rinunciatari, a chiedere con forza l'applicazione integrale del patto di Londra (Venezia Giulia e Dalmazia) più l'annessione di Fiume e, infine, ad appoggiare apertamente l'occupazione fiumana di D'Annunzio, di cui Mussolini provò

⁶⁷ O. MALAGODI, *Conversazioni della guerra*, cit., vol. II, pp. 451 e 461; *Guglielmo Emanuele a Luigi Albertini*, Parigi 16 novembre 1918, in L. ALBERTINI, *Epistolario*, cit., vol. III, D. 925.

⁶⁸ R. DE FELICE, *Mussolini il rivoluzionario*, cit., pp. 485-491; R. VIVARELLI, *Storia delle origini del fascismo*, cit., pp. 250-257.

a presentarsi come il principale referente all'interno della politica italiana nel tentativo di sfruttarne le eventuali ricadute positive⁶⁹. Negli scritti successivi alla fine della guerra, netta fu la presa di distanza dal programma e dall'azione dei democratici, così come dure e violente furono le accuse e le recriminazioni contro gli obiettivi e i metodi dei rappresentanti del movimento jugoslavo. Per Mussolini, la vera battaglia democratica era diventata la difesa dell'italianità della Dalmazia, perché abbandonare la costa orientale dell'Adriatico al dominio degli Jugoslavi avrebbe significato lasciare la minoranza italiana in mano ad una maggioranza slava „primitiva e selvaggia”. La violenza delle proteste e l'estremismo delle rivendicazioni avevano svelato il vero volto degli Jugoslavi: un popolo barbaro unito dall'odio contro l'Italia e gli Italiani. I veri democratici, quindi, erano coloro che difendevano la parte della popolazione dalmata „civile” - quella italiana - dall'oppressione della parte arretrata - quella jugoslava; di certo non erano democratici, ma soprattutto non erano „italiani degni di questo nome”, quanti prospettavano la rinuncia alle città e alle coste della Dalmazia abitate da secoli dall'elemento italiano, che non si rassegnava a diventare croato. Bissolati venne personalmente accusato dal direttore de „Il popolo d'Italia” di essere succube del massimalismo e dell'espansionismo degli Jugoslavi, cui il *leader* dei socialisti riformisti avrebbe voluto cedere, senza negoziare, senza avere garanzie e senza porre riserve, migliaia di Italiani. La soluzione della questione adriatica proposta da Bissolati, non discostandosi di molto dal „parecchio” dei neutralisti di giolittiana memoria, avrebbe messo in pericolo la realizzazione degli obiettivi di guerra italiani, rendendo pressoché inutile la „vittoria prodigiosa” ottenuta contro l'Austria⁷⁰.

Mussolini, tuttavia, anche nei momenti più aspri e intensi della polemica adriatica e nonostante la rottura insanabile con l'interventismo democratico, continuò a sottolineare la convenienza e l'opportunità dell'accordo non con tutti gli Jugoslavi, ma con i Serbi, tradizionalmente amici dell'Italia, meno interessati all'Istria e a Fiume e più attenti alle sorti della Bosnia e del basso Adriatico. Con la Serbia - affermava il direttore del „Popolo d'Italia” - non poteva esistere alcun dissidio fondamentale, ma solo qualche questione di dettaglio, facilmente risolvibile „con un po' di buona fede reciproca e di buona volontà”; troppi erano i legami politici, militari, economici e spirituali, che si erano stabiliti tra i due paesi e i due popoli nei quattro anni di

⁶⁹ Su tutto questo, si rimanda a: R. DE FELICE, *Mussolini il rivoluzionario*, cit., pp. 461 ss. e pp. 544 ss.; G. RUMI, *L'imperialismo fascista 1918-1923*, Milano, Mursia, 1974, pp. 11-19; R. VIVARELLI, *Storia delle origini del fascismo*, cit., pp. 299 ss.; A. APOLLONIO, *Dagli Asburgo a Mussolini. Venezia Giulia 1918-1922*, Gorizia, LEG, 2001, pp. 178-179, e pp. 280 ss.

⁷⁰ B. MUSSOLINI, *Noi reprobis ...*; Id., *Il nuovo „parecchio” di Bissolati*, in „Il popolo d'Italia”, 8 e 10 gennaio 1919, poi in *Opera omnia di Benito Mussolini*, cit., vol. XII, pp. 118-120, e pp. 125-130.

guerra⁷¹. Allo stesso tempo, però, Mussolini evidenziò a più riprese la necessità di contrastare la „megalomania imperialista” dei Croati e degli Sloveni, già strumento dell’oppressione austriaca nei confronti degli Italiani d’Istria e Dalmazia, principali promotori del movimento jugoslavo e responsabili del suo estremismo politico e territoriale. Una Jugoslavia dominata da Lubiana e Zagabria e non da Belgrado era „il bastone croato messo dall’Asburgo all’ultimo momento fra le ruote del carro della vittoria italiana”, perché i Croati e gli Sloveni, che inseguivano il sogno di una grande paese slavo meridionale, volevano l’espulsione dell’elemento italiano dall’Adriatico⁷².

Proprio in virtù della sua posizione sostanzialmente favorevole ad un accordo con la componente serba (e nonostante l’appoggio dato a D’Annunzio e le ripetute dichiarazioni in favore dell’annessione di Fiume e delle città italiane della Dalmazia), Mussolini fu tra quanti condivisero la soluzione della questione adriatica raggiunta con la conclusione del trattato italo-jugoslavo firmato a Rapallo nel novembre 1920. È noto, infatti, che, dopo gli esiti del tutto fallimentari dei tentativi di chiudere il contenzioso territoriale durante i lavori della Conferenza della pace di Parigi, nell’autunno del 1920, su impulso del governo guidato da Antonio Giolitti con Carlo Sforza agli Esteri, Roma e Belgrado giunsero finalmente a un compromesso. L’accordo, che assegnava la Venezia Giulia all’Italia e la Dalmazia (ad eccezione di Zara e alcune isole) alla Jugoslavia, facendo di Fiume uno Stato indipendente, fu voluto e sostenuto da quanti, all’interno della classe dirigente italiana, si erano ormai convinti che, per tutelare gli interessi italiani nel mar Adriatico e nei Balcani, fosse necessario puntare sull’amicizia con il governo di Belgrado e non sulla strenua opposizione ad esso. In particolare, si riteneva importante rilanciare la tradizionale intesa con l’elemento serbo, la cui egemonia all’interno del giovane Regno balcanico sarebbe uscita rafforzata dall’intesa, dal momento che con il trattato si stabiliva il definitivo riconoscimento da parte italiana dello Stato jugoslavo retto dalla dinastia serba dei Karadorđević, in cambio della realizzazione della maggior parte degli obiettivi italiani a scapito soltanto degli interessi sloveni e croati. Con i Serbi non esisteva alcun contenzioso territoriale diretto e la creazione della Jugoslavia sembrava averne soddisfatto l’aspirazione al completamento dell’unità nazionale, riunendo all’interno degli stessi confini la popolazione serba della Bosnia, della Croazia-Slavonia, della Dalmazia, del Montenegro e della Serbia⁷³.

⁷¹ B MUSSOLINI, *I nostri amici sull’altra sponda*; Id., *Parole da chiarire*; Id., *Italia e Serbia*, in „Il popolo d’Italia”, 20 novembre e 6 dicembre 1918, e 8 gennaio 1920 poi in *Opera omnia di Benito Mussolini*, cit., vol. XII, pp. 17-19 e 47-49, e vol. XIV, pp. 237-239.

⁷² Id., *Italiani e jugoslavi*; Id., *Il „clamore”*; Id., *L’atteggiamento degli jugoslavi*, in „Il popolo d’Italia”, 22 e 25 novembre, e 23 dicembre 1918, poi in *Opera omnia di Benito Mussolini*, cit., vol. XII, pp. 22-24, pp. 33-34 e pp. 82-84.

⁷³ M. BUCARELLI, *Mussolini e la Jugoslavia (1922-1939)*, Bari, Edizioni B. A. Gaphis, 2006,

L'intesa raggiunta a Rapallo si basava, quindi, su presupposti condivisi e sostenuti anche da Mussolini, che, essendo sostanzialmente favorevole all'accordo, di fatto appoggiò la linea del governo Giolitti-Sforza. Nell'autunno del 1920, nell'imminenza della ripresa dei negoziati italo-jugoslavi, il direttore del „Popolo d'Italia” venne contattato più volte da Sforza attraverso il prefetto di Milano, Alfredo Lusignoli. Alla fine di ottobre, tra Sforza e Mussolini ebbe luogo anche un incontro personale, durante il quale il *leader* del movimento fascista espresse la sua approvazione di massima al disegno di Giolitti e di Sforza di rinunciare alla Dalmazia, ad eccezione di Zara (per cui Mussolini inizialmente si limitò a chiedere una formula che ne tutelasse l'italianità), in cambio dell'annessione di tutta la Venezia Giulia fino al Monte Nevoso, della continuità territoriale con il costituendo Stato libero di Fiume e di „serie garanzie” per i nuclei italiani che sarebbero rimasti all'interno dei confini jugoslavi⁷⁴. Il direttore del „Popolo d'Italia” si spese anche pubblicamente a sostegno del compromesso politico e territoriale con Belgrado. Una volta firmato l'accordo italo-jugoslavo, Mussolini si dichiarò „francamente” soddisfatto per la sistemazione data al confine orientale dell'Italia, che, coincidendo con la linea delle Alpi Giulie, rappresentava ormai una barriera insormontabile. L'assetto previsto per la città di Fiume, pur non essendo quello „ideale”, era sicuramente migliore di tutti quelli precedentemente progettati, grazie soprattutto alla contiguità territoriale con l'Italia. Gli unici rilievi critici, anche se formulati in maniera non perentoria, riguardavano la Dalmazia, per il cui destino Mussolini si chiedeva se non fosse stato assolutamente possibile fare altrimenti⁷⁵.

Nei piani di Giolitti e di Sforza, il direttore del „Popolo d'Italia” avrebbe dovuto garantire la neutralità, se non l'assenso, degli ambienti fascisti e nazionalisti⁷⁶. Cosa che in effetti Mussolini, almeno inizialmente, provò a fare, ma con risultati limitati, viste le reazioni dei nazionalisti e dello stesso movimento fascista, alla firma del trattato di Rapallo. Proprio la pessima accoglienza fatta dai fascisti triestini e giuliani all'accordo italo-jugoslavo

pp. 12-14; L. MONZALI, *Italiani di Dalmazia 1914-1924*, cit., pp. 212-214.

⁷⁴ Lusignoli a Sforza, Milano, 19 ottobre e 3 novembre 1920, telegrammi n. 13224 e n. 13822, in ARCHIVIO STORICO-DIPLOMATICO DEL MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI ITALIANO (abbrev. ASMAE), *Carte Sforza*, Busta 6; Lusignoli a Sforza, Milano, 16 e 24 ottobre 1920, telegrammi n. 13194 „personale” e n. 13485 „precedenza assoluta”; Sforza a Lusignoli, Roma, 30 ottobre e 1° novembre 1920, telegrammi n. 4330 e n. 4348 „Gabinetto segreto”, ivi, Busta 7. Anche: C. SFORZA, *L'Italia dal 1914 al 1944 quale io la vidi*, Roma, Mondadori, 1944, pp. 111-119; R. DE FELICE, *Mussolini il rivoluzionario*, cit., pp. 636 ss.; E. АПИИ, *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918-1943)*, Bari, 1966, pp. 146-147.

⁷⁵ B. MUSSOLINI, *L'accordo di Rapallo*, in „Il popolo d'Italia”, 12 novembre 1920, poi in *Opera omnia di Benito Mussolini*, cit., vol. XV, pp. 306-308.

⁷⁶ Lusignoli a Sforza, Milano, 16 e 24 ottobre, e 3 novembre 1920, cit.; Sforza a Mussolini, Roma, 7 aprile 1921, Lettera personale, ivi, Busta 12.

spinse Mussolini a correggere nuovamente, ma non a rinnegare, la propria posizione in merito alla questione adriatica⁷⁷. Tra la fine del 1920 e il 1921, il direttore del „Popolo d'Italia” tornò ad agitare la polemica adriatica e a servirsi della retorica dalmatica: accentuò le critiche alla sistemazione politica e territoriale della Dalmazia, la cui italianità doveva essere difesa a tutti i costi; sottolineò in più di un'occasione la provvisorietà della soluzione raggiunta a Rapallo, che non era certo inviolabile o eterna; e protestò per la decisione del governo di Roma di ricorrere prima al blocco di Fiume e poi all'uso della forza, per porre fine all'esperienza dannunziana e procedere all'applicazione delle clausole dell'accordo italo-jugoslavo relative alla città del Quarnero⁷⁸.

Tuttavia, era tattica, „solo tattica”, per mantenere il controllo del movimento fascista e non essere etichettato come un rinunciatario⁷⁹. In realtà, Mussolini continuava a ritenere importante l'amicizia di Belgrado e necessaria la sua collaborazione. Prova ne fu la conferma della sua adesione al trattato di Rapallo fatta giungere nel settembre del 1922 all'allora ministro degli Esteri italiano, Carlo Schanzer, poche settimane prima della firma delle convenzioni italo-jugoslave di Santa Margherita Ligure per l'esecuzione del trattato di Rapallo e, soprattutto, poche settimane prima della marcia su Roma. Di fronte alle ripetute e continue agitazioni dei fascisti fiumani e giuliani⁸⁰, il responsabile della Consulta fece contattare, sempre tramite il prefetto di Milano, Lusignoli, il capo del fascismo per spiegarli le „ragioni complesse” che rendevano necessaria l'applicazione dell'accordo italo-jugoslavo, e per invitarlo a fare opera di moderazione presso gli ambienti fascisti fiumani e giuliani. Mussolini fece sapere a Schanzer di condividere completamente le direttive del governo di Roma, di essere „irritatissimo” per l'atteggiamento assunto dai fascisti locali e di essersi già attivato per imprimere un „cambiamento di rotta”, chiarendo ai *leader* del fascismo fiumano che non si potevano pretendere aiuti dall'Italia senza tenere fede all'accordo di Rapallo⁸¹.

⁷⁷ R. DE FELICE, *Mussolini il rivoluzionario*, cit., pp. 646 ss.; A. APOLLONIO, *Dagli Asburgo a Mussolini*, cit., pp. 327 ss.

⁷⁸ B. MUSSOLINI, *Dalmazia*; Id., *Valutazione del trattato di Rapallo*; Id., *La colpa*; Id., *Il trattato di Rapallo non è eterno*; Id., *Pace e guerra*; Id., *Titoli d'infamia*, in „Il popolo d'Italia”, 14 novembre 1920, 3, 17, 20, 23 e 29 dicembre 1920, poi in *Opera omnia di Benito Mussolini*, cit., vol. XVI, pp. 9 ss.

⁷⁹ R. DE FELICE, *Mussolini il rivoluzionario*, cit., p. 654; F. LEFEBVRE D'OVIDIO, *Il programma di politica estera del governo Mussolini*, in „Clio”, 2008, n. 4, pp. 20-21

⁸⁰ E. APIH, *Italia, fascismo e antifascismo*, cit., pp. 154 ss.; A. APOLLONIO, *Dagli Asburgo a Mussolini*, cit., pp. 505 ss.

⁸¹ *Schanzer a Tosti di Valminuta e a Contarini*, Ala, 21 agosto 1922, telegramma. n. 4/4 „Gabinetto”, in ASMAE, *Archivio di Gabinetto*, parte I 1923-1929, serie IV, *Ufficio Adriatico – Fiume*, Busta 24; *Schanzer a Lusignoli*, Roma, 13 settembre 1922, telegramma. n. 3103 „Gabinetto”; *Lusignoli a Schanzer*, Milano, 14 settembre 1922, telegramma. n. 7686, pub-

Una volta giunto al potere, nell'autunno del 1922, Mussolini – contrariamente a quanto si poteva attendere, alla luce della propaganda fascista basata sul mito della vittoria mutilata e sulla necessità di cambiare i trattati ritenuti lesivi degli interessi nazionali – riprese la politica di collaborazione e di amicizia con Belgrado, giungendo alla conclusione di una nuova intesa politica e territoriale con la firma del patto di Roma del gennaio 1924, ultima e definitiva sistemazione della questione adriatica. Il nuovo accordo non solo stabiliva la spartizione dello Stato libero di Fiume, con l'annessione della città e del porto di Fiume all'Italia, ma conteneva anche l'impegno alla difesa dell'indipendenza e dell'integrità della Jugoslavia, sconfessando così la propaganda antijugoslava perseguita per anni dai nazionalisti italiani e dal fascismo⁸². La politica attuata da Mussolini con il patto di Roma fu sostanzialmente la conseguenza e lo sviluppo della politica iniziata da Giolitti e Sforza a Rapallo. Il capo del fascismo non solo non innovò rispetto all'accordo del 1920, ma – come notò Sforza⁸³ - prese impegni forse ancora più stringenti ed estesi, andando al di là della semplice affermazione antirevisionista contenuta nella Convenzione antiastburgica firmata a Rapallo, dato che il *leader* fascista si assumeva l'obbligo di sostenere e difendere l'esistenza stessa dello Stato jugoslavo.

Per quanto paradossale possa sembrare, con il patto di Roma del 1924, Mussolini portò inaspettatamente – e un po' paradossalmente - a compimento il programma dell'interventismo democratico, basato sull'idea del compromesso adriatico, senza però gli interventisti democratici e in un clima politico ormai del tutto avvelenato e intossicato dalle polemiche e dalle contrapposizioni con gli Jugoslavi⁸⁴. Il fondatore del movimento fascista, infatti, partendo da posizioni che, relativamente all'assetto territoriale nel mar Adriatico e nei Balcani, lo ponevano alla sinistra dell'interventismo democratico, rinnegò tali posizioni per la conquista del potere; ma, una volta conquistato il potere, portò tali posizioni alla loro definitiva affermazione, sia pur in un contesto politico del tutto estraneo, se non addirittura refrattario, ai principi ispiratori e agli obiettivi di fondo dell'interventismo democratico.

blicati in appendice a: D. MASSAGRANDE, *Italia e Fiume 1921-1924. Dal Natale di sangue all'annessione*, Milano, Cisalpino-Goliardica, 1982, dd. 21 e 22.

⁸² Salvemini a Girolamo Vitelli, Parigi, 9 novembre 1922; Giuseppe Prezzolini a Salvemini, Roma 17 novembre 1922, in G. SALVEMINI, *Carteggio 1921-1926*, cit., D. 91 e 103. Inoltre: M. BUCARELLI, *Mussolini e la Jugoslavia*, cit., pp. 27-29; L. MONZALI, *Italiani di Dalmazia 1914-1924*, cit., pp. 400-411.

⁸³ Sforza a Giolitti, Torino, 4 febbraio 1924, in *Quarant'anni di politica italiana dalla carte di Giovanni Giolitti*, a cura di CLAUDIO PAVONE, Vol. III, *Dai prodromi della grande guerra al fascismo, 1910-1928*, Milano, Feltrinelli, 1962, D. 387. Sul programma di politica estera del governo Mussolini, si veda: F. LEFEBVRE D'OVIDIO, *Il programma di politica estera*, cit., pp. 11 ss.

⁸⁴ A. ALBERTINI, *Vita di Luigi Albertini*, cit., p. 172.

Massimo BUCARELLI

MUSSOLINI AND THE YUGOSLAV QUESTION
DURING THE WORLD WAR I

Summary

Benito Mussolini, founder and leader of the Fascist movement, took an active role in the national debate over the „Adriatic question” (that is the Italian-Yugoslav dispute over the possession of the former Habsburg territories along the Eastern Adriatic coast). Even though at the beginning of the war he had been prone to compromise, Mussolini gradually moved closer toward nationalism and anti-yugoslavism, as the diplomatic struggle for political hegemony and naval supremacy in the Adriatic dragged on. As the public opinion in Italy took a clear uncompromising stand concerning the territorial dispute with Yugoslavia, Mussolini decided to change his approach towards the „Adriatic question” with the purpose of exploiting the increasing political consensus, which the nationalist propaganda was gaining among Italian public opinion. His aim was not the defense of Italian communities along the Eastern Adriatic coast, but rather the defense of his leadership at home.

Виктор И. КОСИК*

БАЛКАНЫ, В. Н. ШТРАНДМАН И ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА

ABSTRACT: The text associated with the delineation of a number of Balkan stories, mostly military time, and is based largely on the recollections of a Russian diplomat Strandman.

KEY WORDS: Balkans, the First world war, Strandman, Hartwig, Pashich, Russia, Bulgaria, Serbia, Macedonia, Montenegro, nationalism

Великой или Германской войне, как часто называли в России Первую мировую войну, посвящены тысячи различного характера публикаций, вносящих свой вклад в изучение ее истории, сопряженной с началом всего XX столетия с ее балканскими войнами.

Именно Балканы традиционно стали очередным театром военных действий для России и самих стран балканского региона.

Напомню, что если XIX век принято гордо именовать временем национальных движений, то для России это будет время, когда, судя по словам профессора Московского университета Виктора Георгиевича Карасева, Балканы стали камнем на шее России. Я бы сказал несколько иначе, Балканы – это крест России, принесшей себя в жертву славянам. По иному и трудно представить другую историю великой православной державы, самодержцы которой неоднократно вступались за своих братьев по вере, языку, этносу. Сама политическая история балканских православных стран, политика России на Балканах неоднократно были и являются предметом исследований историков, прежде всего славянских. Свое горькое слово здесь сказал и Ф. М. Достоевский¹.

* Автор је доктор историјских наука у Институту за славистику РАН у Санкт Петербургу.

¹ *Достоевский Ф. М.* ПСС в 30 т. Л., 1984. Т. 26. С. 79.

Оно известно всем и может восприниматься как пророческое в определенных ситуациях. Однако его трудно подвергать под всю историю балканских славян.

Но, заглядывая в наше время, замечу, что Болгария ли, Сербия ли – основные соперники в балканских войнах – по своим географическим очертаниям напоминают крыло бабочки. Именно одно крыло, так как в процессе времени они так и не смогли восстановить второе, чтобы вернуть бывшее могущество.

Где, откуда, на ком и на чем вина? Трудные вопросы. Но один из ответов я знаю – это национализм. Это довольно сложное явление: он вечен и просматривается в самых различных явлениях в истории человечества, вплоть до антисемитизма.

Например, свойственен и титульным нациям в мультинациональных государствах и небольшим странам и народам, в которых сохранилась в высокой степени памяти о былом величии.

Первая мировая война тоже может быть охарактеризована как схватка болгарского и сербского национализмов, точнее, как борьба за македонские земли, когда в Софии стремились взять реванш за проигранную вторую межсоюзническую войну, а в Белграде защитить „свое”.

Конечно, власти в Софии делали самые успокоительные заявления о том, что „Болгария никогда и ни при каких условиях не присоединится к лагерю, воюющему против России, и не займет Македонию или Добруджу”, не сговорившись предварительно с Петербургом.

Однако в это трудно было поверить, пока в правительстве заседали лица, не раз заявлявшие о необходимости отхода от России и союза с Австро-Венгрией².

Можно напомнить, что в начале августа 1914 г. русское правительство запросило Софию относительно ее планов. И что же? Как писал позднее Р. Пуанкаре, „король не принял на себя никаких обязательств. Он сослался на свое правительство, с которым он, однако, обычно мало считается. В свою очередь председатель совета министров сослался на короля. Фердинанд и его соратники остаются верны себе. Их двуличие, несомненно, сулит нам сюрпризы”³.

И в то же время ситуация была слишком сложной, чтобы упрекать только Софию и короля Фердинанда. Так, 1 сентября 1915 г. Россия с союзниками заявили в последний раз Софии, что они готовы га-

² Архив внешней политики Российской империи. Ф. Политархив. Д. 1353. Л.227 об. 232.

³ Цит. по: Айрапетов О. Р. Балканы в стратегии Антанты и ее противников (1914–1918 гг.) // *Новая и новейшая история*. № 5. 2003. С. 194.

рантировать после победоносной для них войны уступку ей Сербией македонских земель, отошедших Белграду по договору 1912 г. Эта гарантия обуславливалась бы ручательством Болгарии заключить с державами Антанты военную конвенцию относительно вступления в войну с Османской империей⁴.

Однако эти обещания рассчитаться после войны, в которую надо вступать сейчас, не устраивали Софию, особенно на фоне побед немецкого оружия.

Болгарскую позицию можно попробовать понять, если знать, что в Софии одну из главных причин своих несчастий болгарские националисты видели в „злокозненности русской дипломатии“:

„Россия, – говорят они, – была арбитром между нами и сербами. Ее подпись скрепляла наш договор с ними. И, однако, что сделала она, когда сербы отказались от этого договора и предъявили нам свои ни на чем не основанные требования? Одного ее слова было бы достаточно, чтобы образумить сербов, но она не только не сказала этого слова, но, напротив, устами покойного Гартвига, как будто поощряла сербские претензии. И когда в результате этих претензий разразилась война, Россия не сделала ничего, чтобы остановить набросившихся на нас турок и молчаливым свидетелем присутствовала при нашем ограблении в Бухаресте и Царьграде. Нас карали за “непослушание”, но самая беспощадность кары доказывала, что дело было не только в непослушании. Нам мстили за дерзкое поползновение на независимость, за Родосто и Адрианополь, за наши мечты о “великой Болгарии”, создание которой не входило более в планы русской дипломатии. Нас приносили в жертву “великой Сербии”... Можем ли мы после этого горького опыта доверять России, когда она обещает нам какие-то неопределенные “компенсации, широко отвечающие нашим национальным aspirations?””⁵

В Софии были готовы ради успеха дела „национального объединения” пойти в „объятия” Тройственного союза. И здесь, безусловно, играло свою роль то обстоятельство, что Россия в войне поддерживала Сербию, соперницу и „обидчицу” болгар в македонском вопросе.

Именно этот „ящик Пандоры” рисовал в своих воспоминаниях Василий Николаевич Шtrandман (20. 04. 1877, По, Франция – 18. 11. 1963, Вашингтон, США), автор воспоминаний „Балканске успомене”, (Београд, 2009).

Вначале немного истории. Рукопись его воспоминаний, разыскиваемая долгое время, была в 1996 г. обнаружена А. А. Соловьевым, сотрудником Библиотеки Конгресса, в Бахметьевском архиве Колумбий-

⁴ Иностранное обозрение // *Вестник Европы*. № 11 1915. С. 349.

⁵ Калина И. Из Болгарии // *Вестник Европы*. № 2. 1915. С. 295–296.

ского университета. О его находке стало известно другим исследователям.

В итоге, известный своими трудами по русскому зарубежью в Королевстве СХС русский историк Иоанн Николаевич Качаки, живущий в Голландии, выкупил фотокопию мемуаров Штрандмана, получив согласие директора архива Р. Вортмана на перевод и издание первой части воспоминаний на сербском языке, что и было выполнено по прошествии нескольких лет. Вторая часть, которая должна охватывать 1919–1944 гг., пока не обнаружена.

Книга открывается обширным предисловием, вернее, вводной статьей И. Н. Качаки. В ней излагается история поисков рукописи, приводится подробная биография В. Н. Штрандмана, очерчивается дипломатическая деятельность на Балканах, подчеркивается его роль защитника русского беженства в Королевстве сербов, хорватов и словенцев. Авторское видение освещаемых сюжетов и проблем придает дополнительную остроту материалу. Многостороннее знание балканской, прежде всего сербской истории и ее проблематики позволило И. Н. Качаки дать объемные и солидные комментарии по тексту самой книги воспоминаний.

Первая часть воспоминаний открывается дневниковой записью Штрандмана. В ней он, следуя завету, полученному в октябре 1921 г. из Парижа от министра иностранных дел России Сергея Дмитриевича Сазонова, подчеркивает, что в своих воспоминаниях он „будет писать только о том, что видел, слышал и знал”, а также станет стремиться дать характеристики известным личностям, с которыми встречался за время своей службы. Касаясь „сильных мира сего”, он отмечал, что „Божием Провидением человеку дан свободный разум и от того как он использует этот святой и бесценный дар Божий зависят судьбы народов”⁶. При этом замечу, что сам автор может быть причислен к сербофилам.

После короткого и весьма интересного предисловия следуют сами воспоминания, охватывающие дипломатическую службу В. Н. Штрандмана в Софии (1908–1909 гг.), в Царьграде и Цетинье (1910–1911 гг.), в Белграде (1911–1913 гг.), в Нише (1914–1915 гг.).

В своих воспоминаниях автор мемуаров выступает как мастер детали. Так, вспоминая свой разговор с премьер-министром Болгарии А. Малиновым, русский дипломат писал, что, по мнению главы болгарского правительства, Болгария должна быть сформирована на Балканах в форме креста с выходом на четыре моря – Черное, Мраморное, Эгейское и Адриатическое⁷. Но в целом описываемый им софийский период

⁶ Штрандман В. Н. *Балканске успомене*. Књ. I. Део 1–2. С. 33, 34.

⁷ Там же. С. 47.

не содержит особо ценной информации, в основном она подтверждает уже известные историкам сведения.

Страницы мемуаров Шtrandмана о своем пребывании в Черногории пестрят живописными картинками природы и быта черногорцев, княжеского двора, храбрости мужчин, отказывавшихся носить униформу, воспринимая ее как знак трусости. Сам король Николай охарактеризован как „отважный вождь своего народа в прошлом. Для него, – как пишет Шtrandман, – как и для всякого черногорца любовь к отечеству была на первом месте”. В то же время, замечал русский дипломат, король не стеснялся прибегать к шантажу для достижения своих целей⁸.

Однако с точки зрения воспроизводства каких-либо дипломатических сюжетов его „черногорские строки” малоинформативны.

Впрочем, картинки из быта, обычаев черногорцев и сербов, их отношение к другим нациям, интересны для историка культуры. В частности, сербских евреев считали „искренними и надежными сербскими патриотами”⁹. Кстати, на еврейском кладбище в Белграде есть величественный памятник евреям отдавшим свои жизни за сербское отечество.

На страницах, посвященных сербско-болгарским отношениям, мелькает калейдоскоп имен, сюжетов, фактов, сведений. Бытовые подробности смешаны с политическими событиями. Имена участников „балканской кухни” -- австрийские, английские, болгарские, немецкие, румынские, русские, сербские, французские, черногорские и др., – вызывают интерес не столько своей „громкостью”, сколько новыми деталями из их „интересного поведения” в предвоенный и военный периоды.

Заслуживает внимания читателя портрет Н. Г. Гартвига, одного из главных персонажей книги Шtrandмана. Пожалуй, ни в одной книге не было столь развернутой и живой картины деятельности этого защитника Сербии, пользовавшегося заслуженно исключительным авторитетом в этой славянской стране и не стеснявшегося в выражениях против тех, кто не разделял его точку зрения, например, министра иностранных дел России С. Д. Сазонова, названного в порыве гнева „негодяем” за его попытку предотвратить надвигающую войну¹⁰. Заслуживает внимания и нестандартная точка зрения Гартвига на то, что создание Балканской федерации, о которой велись разговоры в 1911 г., отвечало бы только интересам Турции. Отмечу, что сербы в целях увековечивания памяти русского дипломата решили переименовать „Београдску улицу”

⁸ Там же. С. 66.

⁹ Там же. С. 119.

¹⁰ Там же. С. 190.

в „Хартвигову”. Причем по техническим причинам эта процедура несколько задержалась и сербы, забыв свое решение, постановили назвать „несчастную” „Београдску улицу” именем немецкого дипломата, но после напоминания одного из старожилов, отменили свое решение, а „Београдска” стала „Хартвиговой”. Однако во время второй мировой войны улица стала носить прежнее название. После войны, как пишет далее И. Н. Качаки, улица стала носить имя коммуниста Бориса Кидрича, а после поражения югославских коммунистов и смены власти улице было возвращено первоначальное название – „Београдска”¹¹.

И сейчас имя Н. Г. Гартвига практически забыто, его помнят только историки, да и то не все.

Разумеется, дается в воспоминаниях обширный и довольно точный эскиз наступательной политики Вены и Берлина. Подчеркивается, что прошли те времена, когда по выражению Бисмарка, Дунай течет в том направлении, которое не отвечает интересам Германии, а Балканы не стоят жизни ни одного прусского солдата.

Воспоминания любого дипломата ценны не только своими свидетельствами о времени, но и документами. И здесь мемуары В. Н. Шtrandмана представляют собой и отличный источник для исследования балканской истории начала XX столетия. В частности, в его книге представлены проекты и планы сербско-болгарских договоров, документальные материалы о позиции России в этом вопросе и о раздвоенности действий глав русской дипломатии в Белграде и Софии, (Шtrandман отмечал, что русский дипломат в болгарской столице А. В. Неклюдов „не любил и не ценил Гартвига, ни как человека, ни как дипломата”¹²), шифрованные телеграммы военного агента в Сербии полковника В. А. Артамонова, министра иностранных дел С. Д. Сазонова, Н. Г. Гартвига, значительно дополняющие картину размышлений русской дипломатии о разрешении балканской проблематики. Даже представлены „злые языки”, придающие живость мемуарам. В частности, подписание сербско-болгарского союзного договора, подписанного царем Фердинандом I не 1/14 марта, как было ранее решено в память этого исторического дня, а 13 марта, расценивалось ими как решение болгарского монарха пойти на нарушение этого договора¹³.

Мемуары интересны и своими отступлениями за Балканы. Так, говоря об обвинениях России, связанных с „империализмом”, или с польским вопросом, В. Н. Шtrandман ядовито замечал, что когда в 1905 г. в российском МИДе были готовы к рассмотрению вопроса о „да-

¹¹ Там же. С. 277, 279–280.

¹² Там же. С. 143.

¹³ Там же. С. 116–117.

ровании польскому народу права самостоятельного политического существования”, то „свободная Франция”, опасавшаяся войны с Австро-Венгрией и Германией, воспротивилась русскому проекту¹⁴.

И, безусловно, точно замечание русского дипломата о том, что на славянских Балканах было сильно убеждение в том, что „русский царь всегда готов защищать стремления балканских славянских братьев, но ему не дают свободы деятельности его министры и окружение”¹⁵.

Касаясь страниц воспоминаний о балканских войнах, то много место автором уделено истории сербского народа, состоянию страны в начале XX столетия. Подчеркивалось, что сербы, как они сами говорили, жили „от сегодня до завтра под страхом нападения соседей”. Но тут уж автор все же преувеличил „сербский страх” перед болгарами, о которых, вероятно, идет речь.

Довольно подробно в воспоминаниях описывается взгляд Западной Европы на ситуацию в балканских странах, само положение в этих землях, отношение к сербско-болгарскому договору среди русской дипломатии, вызывающему самые серьезные опасения как предвестнику войны. Сам Шtrandман рисует обстановку в Сербии и в Болгарии и в Черногории как предвоенную. Так, болгарский премьер-министр говорил Неклюдову, что ему „болгарский народ и армия никогда не простит, если он не использует соглашение трех балканских держав и войну Италии с Турцией”. „Или война или революция в армии”, – утверждал глава болгарского правительства¹⁶. Одновременно отмечена и сдержанная позиция русского МИДа, его стремление к сохранению мира. Интересны и страницы, касающиеся „ястреба” А. И. Гучкова, выдающегося политического и государственного деятеля России, его „подталкивания” к войне „балканских братьев”¹⁷.

В то же время в книге не пропущены ни албанский, ни македонский вопросы, правда, они представлены не так широко, но, во всяком случае, они органично вплетены в ткань воспоминаний.

Балканским войнам посвящена сотня с лишним страниц. Пожалуй, наиболее интересными для меня были сведения, связанные, например, с ведением тайных болгаро-турецких переговоров в марте 1913 г. об остановке Софией наступления на Царьград, с деятельностью „ястреба” Н. Г. Гартвига в этот самый сложный период для Балкан и России, о противнике второй войны болгарском генерале Фичеве, о деталях заключения Бухарестского мира, в частности, о заявлении болгар-

¹⁴ Там же. С. 84–85.

¹⁵ Там же. С. 125.

¹⁶ Там же. С. 168.

¹⁷ Там же. С. 171.

ского делегата знаменитого С. Радева, который после заключения соглашения между болгарами и румынами говорил, что теперь „Болгария покажет сербам и грекам их место”¹⁸, о молодежной акции против бывшего короткое время в Белграде болгарофила П. Н. Милюкова, об албанском вопросе и „ястребе” М. Спалайковиче, о настроениях в сербском народе после одержанных побед в войнах – от союза с Россией до союза Белграда с Лондоном¹⁹.

Собственно о Первой мировой войне отводится автором примерно две сотни страниц, т. е. почти половина книги. Здесь и страницы, связанные со смертью эрцгерцога Франца-Фердинанда, с австро-венгерским ультиматумом Белграду, кончиной Гартвига, с политикой явной и тайной „сильных мира сего”, и, конечно, с деятельностью самого В. Н. Штрандмана. Перечислять можно долго. Остановлюсь на немногом.

Как и прежде весьма полезными являются включенные в текст дипломатические донесения, например, описание кн. М. Гагариным убийства австрийского эрцгерцога, австро-венгерский ультиматум с приложением. Безусловный интерес представляет сама деятельность Штрандмана после вручения ультиматума, разговоры с властными кругами в Белграде. Это прежде всего относится к его беседе с принцем Александром и совет обратиться за помощью к России, всегда защищавшей Сербию, равно и к самой исторической телеграмме на имя царя за подписью принца, на которой Николай II написал Сазонову: „Очень скромная и уважения достойная телеграмма. Что ему ответить?”²⁰ Уже сами эти царские строки разрушают определенный миф о якобы немедленной реакции царя по защите сербов.

Исключительно важной представляется включенная в текст воспоминаний телеграмма Сазонова Штрандману, в которой говорилось о том, что „Если положение Сербии действительно так беспомощно и нет сомнения в исходе вооруженной борьбы с Австро-Венгрией, то может, было бы лучше, чтобы сербы в случае австрийского нападения вообще не пытались защищаться”, и после своего отступления, позволив врагу занять землю без борьбы, обратиться с призывом о помощи к великим силам. Вопрос о целесообразности передачи содержания этой телеграммы высшим властям Сербии должен был решить сам Штрандман, который, оценив ситуацию, решил не передавать инструкцию, если только этого не потребуют новые обстоятельства²¹.

¹⁸ Там же. С. 219.

¹⁹ Там же. С. 232, 233.

²⁰ Там же. С. 303.

²¹ Там же. С. 309.

Глава читается с неослабевающим интересом. Здесь и ответ Белграда на ультиматум и строки об уверенности малочисленной сербской армии в победоносный исход предстоящей войны с австрийцами.

Также Шtrandманом приведена интереснейшая переписка между Петербургом и Белградом, в том числе помещена известная телеграмма Николая II принцу Александру о необходимости прилагать все усилия к мирному исходу и уверения, что „Россия ни в коем случае не останется равнодушной к судьбе Сербии”.

Правда, тот же Пашич обратил внимание только на заверение царя о помощи, а не на необходимость добиваться мирного разрешения конфликта. Да и помощь России необязательно должна была быть военной.

Сами сербы, особенно после царской телеграммы были готовы вступить в борьбу с австрийцами. В вопросе войны или мира верх одерживали пушки.

Для историка первой мировой войны, может быть, будет интересна телеграфная переписка между русским и германским монархами от 28 июля до 1 августа и описание Шtrandманом той напряженной атмосферы, царившей в Санкт-Петербурге в эти дни. Исследователям сербско-болгарских отношений в 1914–1915 гг. мемуары Шtrandмана могут дать новые сведения, расширяющие историческое знание по этой проблематике, тесно связанной с политикой России, готовой в годы войны обеспечить Софии за ее содействие значительное приращение ее территории. В частности, независимо от будущего исхода войны „сразу передать Штип и Кочани с территорией до Вардара”²². Много страниц отведено в мемуарах собственно „балканскому политическому фронту”, где было место и спекуляциям и интригам, торговле территориями и прочими неперенными компонентами (не)дипломатической игры.

Заклучая свой экскурс в Балканы, в балканские воспоминания В. Н. Шtrandмана, могу с уверенностью утверждать, что они представляют собой ценнейший источник по многим темам и сюжетам, связанным косвенно или прямо с временем первой мировой войны, перевернувшей страницу мировой истории.

²² Там же. С. 370–371.

Victor I .KOSIK

THE BALKANS, V.N. STRANDMAN AND WORLD WAR I

Summary

In the text described „Balkan” First world war, combined with the policy of the great powers of Europe. Emphasize the Bulgarian-Serbian political antagonism caused by the question of Macedonian lands, primarily the Bulgarian position. It is shown that Sofia was seen in Russia culprit of their unfulfilled hopes to create a „greater Bulgaria”. Attraction as a source of memoirs of a Russian diplomat Basil Strandman enabled to add to the complex picture of the diplomatic and political actions, have been active participants in the „global game” called the First world war.

Boško I. BOJOVIĆ*

GUERRES BALKANIQUES, LES GRANDES PUISSANCES ET LA GRANDE GUERRE

ABSTRACT: The First and the Second Balkan wars could be seen as an introduction to the First World War. Unfortunately, their centennials were not commemorated the same way. This paper discusses the view of foreign diplomacy on victims of Balkan wars as well as the reports made by Carnegie foundation in 1914.

KEY WORDS: Balkan, wars, Ottoman Empire, Serbia, Bulgaria, Carnegie foundation

„L’histoire va devoir passer aux aveux”,
Victor Hugo

À l’issue de pratiquement un siècle de luttes pour l’émancipation des peuples et des pays balkaniques par rapport à la domination ottomane, les deux Guerres balkaniques (1912 et 1913), représentent le dénouement de la Crise d’Orient. Impliquant tous le pays des Balkans, ces deux guerres sont l’aboutissement de la phase culminante de cette Question d’Orient sensiblement factieuses de la sécurité de l’Europe dans une des périodes les plus stables de son histoire, celle qui s’étale entre la fin des guerres napoléoniennes avec le Congrès de Vienne (1815) et le Congrès de Berlin (1878), un dénouement qui était sensé mettre un terme à la dite „poudrière balkanique”.

Alors que le délabrement de „l’homme malade du Bosphore” créait un vide singulièrement inquiétant pour le maintien du rapport de forces établi entre les grandes puissances européennes, la progressive affirmation des petites nations balkaniques se déroulait dans un imbroglio d’interférences entre

* Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris
European Center for Peace and Development, Belgrade

les intérêts croisés et contradictoires des plus grandes puissances du XIXe siècle. L'Autriche-Hongrie et la Russie avaient départagé leurs zones d'intérêt entre parties orientale et occidentale des Balkans avec, dans un premier temps, une ligne de démarcation théorique qui allait de Belgrade à Thessalonique. La principauté, puis le royaume de Serbie, ayant été largement dominé jusqu'en 1903 par une sorte de tutelle autrichienne, cette ligne de partage en puissance entre les deux empires s'établissait en pratique le long de la frontière orientale de la Serbie.

À ce rapport de forces se superposait depuis le milieu du XIXe siècle le jeu d'influences des puissances libérales et modernisantes, l'Angleterre et la France, qui par leurs agents comme le prince Czartorisky, favorisaient la création des jeunes états nationaux dans le but de supplanter les anachronismes des voisinages septentrionaux et orientaux du Sud-Est européen. Il est révélateur à cet effet que les programmes nationaux des pays balkaniques furent formulés de manière quasiment synchronisée à cette époque¹. Aussi lointaine que légitime héritière de la première civilisation maritime de l'histoire de l'Humanité, la Grèce était tout naturellement dévolue à la protection de la plus grande puissance maritime de ce XIXe siècle – l'Angleterre. Enrayer un effondrement subit ou trop rapide de l'Empire ottoman était le souci majeur de l'Empire britannique – de peur qu'un tel dénouement puisse ouvrir la voie des mères chaudes par les détroits qui rallient la Méré Noire à la Méditerranée au redoutable Empire de Russie dont les potentialités et autres ressources naturelles et humaines étaient un sujet de préoccupation majeure pour l'hégémonie britannique.

Encore plus redoutable était la puissance montante de l'Empire allemand dont l'Autriche-Hongrie devait devenir l'instrument de sa politique d'expansion depuis la partie centrale du Continent européen en direction de sa partie sud-est. C'est au Congrès de Berlin que le chancelier Bismarck put faire sa démonstration d'arbitrage et de coordination entre les intérêts entrecroisés des puissances rivales. Ce fut en fonction des intérêts germaniques que Bismarck procéda à un réajustement des rapports de forces sur le Continent, alors que la Conférence de Berlin en 1884 impose un partage de l'Afrique et de l'Asie entre les empires coloniaux d'une quinzaine des pays euroaméricains, dont la Russie, la Turquie et les États-Unis. Après le consensus de la Sainte Alliance au début du siècle, une sorte de G5, élargi à un G-15 avant-coureur, devait régir le sort de l'Europe et du reste du Monde à l'aune d'un nouveau siècle, avec des événements autrement plus tragiques.

¹ D. Mackenzie, *Balkan Bismarck* (East European Monographs, No. 181). 467pp, Boulder, Col. 1985; Id., *Ilija Garašanin — državnik i diplomata*, Beograd, 1987, p. 65; B. Bojović, „Entre convergences et disparités. Les Balkans entre ingérences et responsabilisation (XIXe-XXe s.)”, *Историјски записи*, LXXXIII/1 (2010), p. 55-72; Id., *Византија-Балкан-Европа* (Byzance-Balkans-Europe), Belgrade 2014, p. 275-277 (sous presse).

Quelle pouvait être la marge de manœuvre des petits pays et de jeunes nations balkaniques face aux enjeux autrement plus déterminants que leurs ambitions aussi improbables qu'unilatéralement légitimes. Ce fut néanmoins le surcroît des rivalités des grands qui ménageait une sorte d'hiatus qui rendit possible la création de l'Alliance balkanique qui devait sonner le glas de la Turquie européenne, tout en servant de prélude à la Première guerre mondiale. Démonstration, s'il en est, du côté précurseur et révélateur des Balkans pour l'histoire des recompositions des rapports de forces et des plus grandes guerres européennes².

Rapports de la diplomatie ottomane (une hypocrisie consensuelle à l'échelle européenne)

Pressé mollement par les puissances européennes afin de remplir les obligations stipulées par le paragraphe 23 du Traité du Congrès de Berlin, la Turquie ne s'empressait pas d'honorer ses obligations imposées par ses protecteurs européens. La Porte misait sur la rivalité entre les „petits pays balkaniques”³ et surtout sur les rivalités entre puissances européennes. Une politique qui allait trouver ses limites à l'issue d'un enlèvement qui ne pouvait rester sans dénouement dramatique. Plus de trente années s'étaient écoulées depuis que la Porte ottomane avait mis sur pied un projet de loi en 1880 qui devait permettre la mise en œuvre des réformes exigées depuis le Congrès de Berlin et qui était la condition première du soutien des Européens à l'intégrité territoriale et à la souveraineté de la Turquie dans les Balkans. Des réformes qui devaient notamment alléger les conditions déplorables des populations chrétiennes dans la Turquie européenne⁴. Alors que la remarquable di-

² В. Војовић, „Балкани међу евроатлантским интеграцијама, их препрекама и задржавама - Восточнији проблем – од разјавки до нових путања (1878-2011)”, Зборник радова Међународног научног скупа: Русија и Балкани у течењу последњих 300 лет – Русија и Балкан током последња три столећа, Москва-Подгорица 2012, p. 127-142; Id., „The Balkans – an indicator and anticipation of euro-atlantic contradictions”, *National Reconciliation, ethnic and Religious Tolerance in the Balkans. Reconciliation and Human Security*, Center for Peace and Development of the University for Peace established by the United Nations, Belgrade 2013, p. 31-49.

³ Ainsi, le 10 octobre, Tvfik Pacha rapporte depuis Londres (n° 1155), qu'une désignation de *caïmakans* bulgares ou grecs dans différentes cazas selon la proportion de nationalité d la population „comme le l'avais fait remarquer alors au Baron de Calice, n'aurait fait qu'exciter davantage les rivalités et l'antagonisme des deux éléments hostiles bulgare et grec”, *Ottoman diplomatic documents on the Origins of World War One. The Balkans Wars 1912-1913* (First part), ed. S. Kunarlap, G. Tokay, The Isis press, Istanbul 2012, p. 147.

⁴ Au milieu du XIXe siècle les populations chrétiennes sont plus que deux fois plus nombreuses que les musulmans dans les Balkans (env. 10 millions d'orthodoxes et arméniens, ainsi que 640.000 catholiques, contre 4.550.000 musulmans), cf. H. Bozarlan, *Histoire de la Turquie. De l'Empire à nos jours*, Paris 2013, p. 160.

plomatie ottomane s'employait face aux puissances européennes à remettre toujours à plus tard les réformes que la Porte s'était engagée à réaliser, les opinions publiques dans les Balkans, les tensions sur le terrain des opérations des factions rivales en Macédoine et ailleurs, l'anarchie et l'insécurité, ainsi que les exactions des musulmans albanais contre les populations chrétiennes en ce que l'on appelait alors la Vieille Serbie, favorisaient des regains de tensions. L'incapacité du concert des cinq grandes puissances à pousser la Sublime Porte à engager des réformes substantielles dans ses trois provinces balkaniques ne pouvait qu'inciter les pays balkaniques à imposer une solution concertée par voie militaire.

Après avoir conclu un système d'alliances secrètes et autres accords militaires⁵, la Bulgarie, la Serbie, la Grèce et le Monténégro accomplissaient en bonne et due forme leurs mobilisations au début de l'automne 1912. Tant et si bien que les alliés ont réussi à mettre sur pied près d'un million d'hommes appelés sous les drapeaux. La Bulgarie avec 296.000 hommes et la Serbie plus de 284.000 (en plus de 56.000 hommes des troupes auxiliaires et 1.500 *comitadjis*), avec les 45.000 militaires de réserve cantonnées en Serbie, le total représentait plus de 402.000 mobilisés, la Grèce mobilise plus de 108.000 appelés, sans compter ceux de sa marine qui était de force égale, sinon supérieure à celle de la Turquie et qui devait remplir une tâche essentielle – empêcher l'acheminement des renforts ottomans depuis l'Asie Mineure. Le plus petit des alliés, le Monténégro, aligna plus de 35.000 hommes, ce qui représentait le taux impressionnant de plus de 16% de sa population. La Serbie et la Bulgarie atteignent aussi des taux de mobilisation impressionnants, respectivement 14% et 12% de leurs populations. Les taux de mobilisation côté ottoman furent en revanche particulièrement faibles, au point que les unités de ses armées n'étaient pourvues qu'à 50% environ des effectifs prévus selon leurs formations. Avec quelque 300.000 soldats mobilisés, l'infériorité numérique qui s'ensuivit, ainsi que, et vraisemblablement surtout, le moral des troupes des pays balkaniques, pèseront lourd quant à l'issue des opérations de guerre. À ce chiffre il faudrait adjoindre un nombre indéterminé d'irréguliers albanais, plus apte au pillage qu'aux opérations de guerre et qui joueront un rôle mineur lors des opérations militaires⁶.

À l'approche et lors du déclenchement des hostilités, la correspondance diplomatique entre les représentants de l'Empire ottoman dans les capitales

⁵ P. Распоповић, "Велике силе и стварање савеза балканских држава 1912" (Les grandes puissances et la création de l'Alliance balkanique 1912), *Istorijski zapisi* LXXXV 3/4 (2012), p. 7-28.

⁶ M. J. Milićević, *Balkanski ratovi (1912-1913) (Les guerres balkaniques: 1912-1913)*, Beograd 2013 (sous presse). Alors que les Albanais musulmans étaient l'instrument principal de la domination ottomane dans les Balkans et en Europe, cf. H. Bozarслан, *Histoire de la Turquie. De l'Empire à nos jours*, Paris 2013, p. 189.

européennes est particulièrement révélatrice quant à l'état des esprits en Turquie à la veille des bouleversements majeurs du début du XXe siècle. La diplomatie ottomane déploie ainsi de considérables efforts afin de susciter une action énergique des Européens contre les agissements des „petits pays balkaniques” dont la Bulgarie est perçue comme chef de file incontestable. Face à une attitude bien plus réservée de l'Angleterre par rapport à ce qu'elle fut lors de la guerre italo-turque (1911), elle évoque même la solidarité des populations musulmanes dans l'Empire britannique avec celles de la Turquie⁷.

De même que la dépêche chiffrée n° 661, en date du 2 octobre, dans laquelle Rifaat Pacha rapporte depuis Paris:

„Le ministre de Bulgarie a fait à M. Poincaré une communication de la part de son Gouvernement demandant des réformes en Macédoine⁸. Le président lui a répondu que ce n'est pas au moment où la Sublime Porte avait décrété des réformes qu'il convenait de les lui imposer. À cela le Bulgare dit que le gouvernement impérial avait fait plus d'une fois pareille promesse sans les tenir. J'ai dit au Président que nous ne consentirons pas à une telle ingérence dans nos affaires intérieures et que nous ferons nous-mêmes les réformes.

De tout ce que j'entends, j'ai l'impression que la guerre me paraît de plus en plus inévitable ; les représentations des Puissances ne produisent pas un effet voulu. Une seule intervention aurait pu empêcher les États balkaniques de se lancer dans l'aventure, c'est celle de l'Autriche avec la Russie réunies sans arrière-pensée. Malheureusement, rien ne fait prévoir cela. Dans ce cas, comptons sur nous et préparons-nous en conséquence”⁹.

Le 3 octobre, depuis Berlin, n° 564, Osman Nizami rapporte que son interlocuteur allemand:

„...croit que la Russie ne voudra pas aller jusqu'à une pression matérielle sur la Bulgarie. La Russie, dit-il, tout en voulant éviter absolument la guerre, ne voudra pas abandonner les Bulgares et Serbes au sort qui les attend s'ils démobilisent sans avoir rien obtenu ou sans se battre” (Ottoman diplomatic documents..., cit. p. 113).

Le 4 octobre, depuis Londres, Tevfik Pacha, rapporte (doc. n° 1114), les termes de la note soumise par les pays balkaniques aux Puissances et dans laquelle elles exigent:

⁷ *Ottoman diplomatic documents on the Origins of World War One. The Balkans Wars 1912-1013* (First part), ed. S. Kunarlap, G. Tokay, The Isis press, Istanbul 2012, p. 106.

⁸ Au début du XX e siècle la Turquie compte 3.217 écoles, dont 363 appartenaient aux communautés non musulmanes, alors que les populations non musulmanes constituent environ 40% de la population de l'Empire (H. Bozarslan, *Histoire de la Turquie. De l'Empire à nos jours*, Paris 2013, p. 178). Cette disproportion de scolarisation aux dépens des non musulmans et encore plus importante dans les Balkans et notamment en Macédoine.

⁹ *Ottoman diplomatic documents on the Origins of World War One. The Balkans Wars 1912-1013* (First part), ed. S. Kunarlap, G. Tokay, The Isis press, Istanbul 2012, p. 109.

„au moins une autonomie pour la Macédoine, la Vieille Serbie et l’Albanie, égale à celle de la Crète et du Liban, sous la protection des Puissances” (*ODD...*, p. 121).

Le 5 octobre, Tevfik Pacha relate néanmoins que:

„Déjà peu avant la guerre turco-hellénique, quand une conférence des ambassadeurs était réunie à Constantinople pour examiner et étudier l’application des réformes en Macédoine malgré l’unanimité des autres Puissances, l’ambassadeur d’Autriche-Hongrie seul s’était opposé au projet de gouvernement autonome pour les provinces de Roumélie. C’était d’ailleurs là une conséquence des ambitions politiques de l’Autriche-Hongrie” (*ODD*, p. 127).

Un exemple des divergences au sein du concert des puissances, signe avant-coureur, s’il en est, des difficultés qui seront à l’origine de la Première guerre mondiale.

D’autant que, le 6 octobre, Mavroyéni Bey signale depuis Vienne une divergence similaire entre Allemagne et Angleterre (*ODD*, p. 133).

Le 9 octobre, Fuad Hikmet Bey signale depuis Belgrade (doc. n° 399), que:

„M. Daneff aurait déclaré que la guerre était inévitable si la Turquie n’exécutait pas un moment plutôt les prescriptions de l’article 23 du traité de Berlin” (*ODD*, p. 140).

Dans le n° 406, il indique que le:

„Monténégro aurait déclaré la guerre (à la Turquie) sans consentement préalable de la Serbie, mais sur l’incitation de la Bulgarie” (*ODD*, p. 141).

Le 10 octobre, Moukhtar Bey rapporte depuis Athènes les propos bien pesés de Venizélos:

„si nous sommes déçus dans nos espoirs, le peuple hellénique sait qu’il peut avoir confiance en son armée et en sa flotte”. Paroles jugées beaucoup trop modérées par la population d’Athènes qui allait manifester son soutien devant les ambassades de Serbie et de Bulgarie, alors que: „les journaux de l’opposition commentaient défavorablement le discours du Roi qu’ils trouvaient trop pacifique en comparaison de ceux tenus par les chefs d’État des autres pays balkaniques” (*ODD*, p. 146).

Le même jour, depuis Pétersbourg (doc. n° 732), Turkhan Pacha, reprend les mots de M. Neratow, disant que:

„les Puissances étant tombés d’accord sur la formule de réformes à introduire dans les provinces de Roumélie sur la base de l’article 23 du Traité de Berlin, ont chargé leurs ambassadeurs à Constantinople pour arrêter d’un commun accord l’ensemble de ces réformes et la manière de les notifier collectivement au gouvernement impérial” (*ODD*, p. 147).

Ces démarches ultimes avaient pour effet d'afficher un consensus de façade alors que les rivalités entre les puissances européennes auguraient des implications autrement plus graves. Ainsi dans la dépêche émise le 13 octobre depuis Vienne, par Mavroyéni Bey (doc. n° 37 428/1192), ce dernier signale:

„ce qui est certain, c'est que l'Autriche-Hongrie tâchera de déloger, même par les armes, toute puissance qui réussira à s'accaparer du sandjak de Novi Pazar. Le danger donc d'une guerre non seulement balkanique, mais encore européenne, réside là, car la Russie ne manquera pas – dans le cas de la réalisation de ladite éventualité – d'entrer elle aussi dans la mêlée” (*ODD*, p. 155).

Des divergences entre les Puissances que Mavroyéni Bey signale encore plus explicitement le 17 octobre (doc. n° 1231) depuis son observatoire de Vienne:

„La grande difficulté d'un accord entre les Grandes Puissances réside principalement dans l'opposition des intérêts austro-germaniques et slaves”¹⁰.

Ce qu'il faut situer aussi dans leur contexte des tensions intérieures de plus en plus vives en Autriche-Hongrie peuplé en grande partie de nationalités slaves (46% contre 44% d'Autrichiens et Hongrois). Ainsi, en Dalmatie, en Croatie et en Slavonie l'opinion publique croate suivait avec le plus grand intérêt les opérations de guerre dans les Balkans, tout en manifestant un soutien ascendant à la Serbie¹¹.

La duplicité des dirigeants des puissances européennes à l'égard de la Turquie qui se dégage des rapports de la diplomatie ottomane, reflète une sorte de consensus tacite quant à l'abandon de l'Empire irrémédiable à son sort jugé irrémédiable. Alors que le démantèlement de la Turquie européenne s'avère imparable, l'issue de la deuxième guerre balkanique ne pouvait qu'attiser encore plus les rivalités et les tensions entre les grandes puissances européennes.

Juin 1913 – Deuxième guerre balkanique

Après la fin précipitée de la Turquie européenne avec la défaite de l'armée turque et le triomphe des „petits pays balkaniques”, (ainsi désignés dans la correspondance de la diplomatie ottomane), une ligne de front s'était établie entre l'armée bulgare et les armées serbe et grecque. Cette ligne suivait le partage des opérations entre les alliés en Macédoine orientale durant

¹⁰ *Ottoman diplomatic documents on the Origins of World War One. The Balkans Wars 1912-1913* (First part), ed. S. Kunarlap, G. Tokay, The Isis press, Istanbul 2012, p. 165.

¹¹ S. Matković, „Hrvatska percepcija balkanskih ratova” (La perception croate des Guerres balkaniques), *Историјски записи* LXXXVI 3/4 (2013), p. 69-83.

la guerre contre la Turquie en 1912. Le gros des forces bulgares ayant été engagé du côté de leur front oriental, la Deuxième armée serbe dut leur venir à la rescousse pour la prise d'Andrinople, toute la Macédoine septentrionale fut libérée par les armées serbes, avec le concours quasiment symbolique d'une division bulgare.

Les hostilités entre Bulgares, d'un côté et les alliés serbes et grecs furent déclenchées les 15 et 16 juin 1913 le long de cette ligne de partage devenant une ligne de front. Suite à la victoire de l'armée serbe lors de la bataille de Bregalnica et après que la Roumanie s'engageât contre la Bulgarie, la Grèce faisant barrage à toute ouverture bulgare sur la mer Egée, la défaite de cette dernière dans la Deuxième guerre balkanique était consommée.

Alors que la Turquie ne pouvait qu'observer de loin cette nouvelle guerre, les relations étoffées et pertinentes de sa diplomatie sont particulièrement révélatrices des jeux de rivalité entre anciens alliés balkaniques, ainsi que et surtout de l'évolution du positionnement des „Grandes Puissances” européennes.

Ainsi, Séfa Bey relate au 9 juillet depuis Bucarest, que le Gouvernement de Russie ne consentirait à intervenir en faveur de la Bulgarie qu'à condition et tant:

„que la Bulgarie n'aurait pas mis bas les armes, elle ne devait attendre aucun appui de la Russie” (*ODD*, II, p. 198)¹².

Comprenant un système d'alliance et en fonction des implications des grandes puissances, avec des mobilisations efficaces et des mouvements de troupes coordonnées et rapides, les guerres Balkaniques ont été les premières guerres modernes à l'échelle régionale et européenne. Elles ont été le prélude à la Première guerre mondiale à bien des égards, ainsi que de la modernité du XXe siècle, y compris l'implication des considérations humanitaires.

Arbitrages, interprétations et ingérences à l'échelle d'un siècle de conflits

Les deux guerres balkaniques ont suscité une vive attention dans les pays occidentaux, si bien que la Fondation Carnegie (fondée en 1910), constitua une commission chargée de faire une enquête approfondie sur ses débordements touchant aux valeurs humanitaires¹³: „Attribuées au roi de Grèce, les accusations ahurissantes des atrocités bulgares nous offrent une grande occurrence

¹² *Ottoman diplomatic documents on the Origins of World War One. The Balkans Wars 1912-1913* (Second part), ed. S. Kunařlap, G. Tokay, The Isis press, Istanbul 2012, p. 198.

¹³ П. Симић, „Извештаји Карнегијеве задужбине за међународни мир о балканским ратовима из 1914. и 1996. године” (Les rapports de la Fondation Carnegie sur les guerres balkaniques de 1914 et 1996), *Историјски записи* LXXXVI 1/2 (2013), p. 131-150.

pour une action concrète” (Eliot Rothe, président de la fondation)¹⁴. Formé avec 8 membres issus d’Allemagne, Angleterre, Autriche-Hongrie, France, Russie, USA, sous la présidence du sénateur français d’Estournelles de Constant, la commission d’enquête rendit publique ses travaux en 1914. On peut y trouver des assertions relatives aux conceptions du concert des grandes puissances d’avant l’Europe de Versailles et qui laissent à comprendre le consensus tacite qui avait laissé libre cours à l’Alliance balkanique contre la Turquie.

„...alors qu’elle avait été jugée impossible, cette victoire collective des alliés contre la Turquie, que nous continuons à considérer comme magnifique, devait libérer l’Europe du cauchemar de la Question d’Orient, tout en lui offrant un modèle d’union et de coordination qui lui faisait défaut (...) ; nous savons que cette guerre (balkanique) était le prélude d’une seconde guerre fratricide entre les alliés et que cette deuxième guerre était beaucoup plus cruelle que la première”¹⁵.

Quant aux responsabilités:

„Les véritables responsables de cette longue liste d’exécutions sommaires, d’assassinats, d’incendies, de massacres et de cruautés dont fait état notre rapport d’enquête, ne sont pas, encore une fois, les peuples balkaniques (...) Ne condamnons pas les victimes¹⁶. Les véritables coupables en sont ceux qui du fait de leurs intérêts et inclinaisons, faisant valoir que la guerre était inévitable, ont agi en conséquence, arguant qu’ils étaient dans l’impossibilité de l’empêcher”¹⁷.

La conclusion de ce Rapport de 1914 est on ne peut plus édifiante:

„Qu’est-ce qui est le devoir des pays du monde civilisé dans les Balkans ? Il est clair qu’ils doivent en premier lieu cesser d’exploiter ces peuples

¹⁴ *The Other Balkan Wars: A 1913. Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections of the Present Conflict by George Kennan*, M. Abramowitz, Préface, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C. 1993. p. 1.

¹⁵ *The Other Balkan Wars: A 1913. Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections of the Present Conflict by George Kennan*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C. 1993. p. 1.

¹⁶ Sur le thème sensible de la mémoire et de son instrumentalisation, il est dans les usages près d’un siècle plus tard de porter des jugements bien plus tranchants, moins nuancés et surtout dépourvus d’impartialité. Développant son argumentaire sur l’usage d’une „mémoire exemplaire potentiellement libératrice” et assimilée à la „justice”, (p. 31, 32), auquel doit obéir un travail d’historien fait de „sélection et de combinaison nécessairement orienté par la recherche, non de la vérité, mais du bien” (p. 50), ce qui ne peut manquer d’aboutir à un choix „entre deux buts différents ; non entre science et politique, mais entre une bonne et une mauvaise politique” (p. 50), cf. Tz. Todorof, *Les abus de la mémoire*, Arléa, Paris 2004; en s’impliquant dans ce „nouveau culte de la mémoire”, cet auteur semble avoir fait ses choix de prédilection en revenant notamment presque plus souvent sur les crimes attribués à un seul parti en Bosnie (p. 48, 26, 52, 55), qu’à ceux des nazis durant la Deuxième guerre mondiale (p. 10-12, 14, 16, 28, 34, 38-40, 43).

¹⁷ *The Other Balkan Wars*, op. cit., p. 18.

pour leurs intérêts particuliers. Ils doivent les encourager à conclure des accords d'arbitrage en insistant là-dessus”.

Le sous-entendu des Balkans à l'antipode du «monde civilisé» s'impose ici en témoignage d'arrogance et d'aveuglement à la veille du déclenchement d'une barbarie dévastatrice sans précédent dans l'histoire du monde et de l'Europe.

Ce qui laisse entendre aussi que la prétention aux meilleures intentions peut anticiper les pires conséquences.

Après un siècle de guerres européennes et mondiales, de guerres civiles et de guerres balkaniques qui inaugurent cette impressionnante suite de tragédies dévastatrices, force est de constater que leur interprétation témoigne de l'évolution d'un monde en pleine mutation. La remarquable discrétion dans la commémoration des guerres balkaniques pourrait et devrait sans doute susciter des études comparées et multidisciplinaires, elle est un signe des temps dont nous avons peine à mesurer encore la portée. Il suffirait de comparer substantiellement les deux rapports de la Fondation Carnegie¹⁸, pour en avoir une première idée. Alors que le parallélisme de ces deux paradigmes de l'implication des grandes puissances et de perception extérieure qui en résultent ne peut qu'être l'objet d'études et de relectures ultérieures, force est de signaler qu'à moins d'un siècle d'écart, l'impartialité de ce regard extérieur est loin d'avoir évolué en faveur d'un bon sens le plus élémentaire. Une instrumentalisation idéologique et politique avéré de l'arbitrage international, sans même parler de niveau intellectuel et méthodolo-

¹⁸ Dotation Carnegie pour la Paix Internationale. Enquête dans les Balkans, Rapport, présenté aux Directeurs de la Dotation par les Membres de la Commission d'enquête, Centre Européen de la Dotation Carnegie, éditions Georges Crés et Cie, Paris 1914; *Report of the International Commission. To Inquire into the Causes and Conduits of the Balkan Wars*, Carnegie Endowment for International Peace. Division of Intercourse and Education. Publication n° 4, Endowment, Washington 1914; M. Abramowitz, Preface, *The Other Balkan Wars: A 1913. Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections of the Present Conflict* by George Kennan, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C. 2nd edition, June 1, 1993, 418pp.; Nicholas Murray Butler (Carnegie Endowment for International Peace), explains the need for the compilation of the report in the preface: “The conflicting reports as to what actually occurred before and during these wars, together with the persistent rumors often supported by specific and detailed statements as to violations of the laws of war by the several combatants, made it important that an impartial and exhaustive examination should be made of this entire episode in contemporary history» (<http://archive.org/stream/reportofinternat00inteuoft#page/n5/mode/2up>), cf. Vivien Magyar, «The Two Carnegie Reports: From the Balkan Expedition of 1913 to the Albanian Trip of 1921», *Délkelet Európa – South-East Europe International Relations Quarterly*, Vol. 3. No.1. (Spring 2012) 2 p.; Nadine Akhund, „The Two Carnegie Reports: From the Balkan Expedition of 1913 to the Albanian Trip of 1921”, *Balkanologie*, Vol. XIV, n° 1-2 | décembre 2012, [En ligne], mis en ligne le 06 février 2013. URL: <http://balkanologie.revues.org/2365>.

gique, ne peut être un gage probant pour l'avenir de ce point si sensible dans la géopolitique de l'Europe, exposé aux influences et rivalités toujours plus contradictoires.

Déplorant les victimes civiles de toutes les parties, le Report de la Fondation Carnegie de 1914 apparaît comme sensiblement plus impartial et bienveillant. Il stigmatise ces crimes tout en signifiant qu'il refuse de juger les victimes (peuples et communautés) qui appartiennent à tous les pays des Balkans. Victimes d'une barbarie issue d'une cruauté anachronique à la manière turque et balkanique et qui avait de quoi heurter les sensibilités académiques des rapporteurs occidentaux. Anachronisme que la modernité allait supplanter et centupler par des atrocités à une échelle industrielle.

Force est de constater que de tels rapports sont particulièrement déficitaires à l'issue de la Grande guerre qui est pourtant à l'origine des exterminations d'une ampleur autrement plus grande touchant des populations civiles, mais aussi des militaires, par des gaz mortels et autres préfigurations des industries exterminatrices qui allaient singulariser les pages les plus tragiques du XXe siècle européen.

Ainsi, les exécutions sommaires des milliers de civils, hommes, femmes, enfants, notamment serbes, en Hongrie méridionale (Srem, Bačka, Zemun) perpétrés dès les premiers jours des hostilités déclenchés le 28 juillet 1914 par la gendarmerie, l'armée et la police austro-hongroise; les exécutions par milliers des populations notamment rurales en Serbie de Nord-Ouest (Mačva¹⁹, Podrinje) en 1914 et en 1915 par les Austro-Hongrois, encore des milliers des populations civiles en Serbie méridionale (Toplica, Prokuplje) en 1917 par les armées d'occupation austro-hongroise et bulgare²⁰; des exécutions sommaires des milliers de civils au Monténégro (1916-1918) et en Bosnie-Herzégovine²¹, encore par l'armée et la gendarmerie de l'occupant austro-hongrois²², ainsi que bien d'autres qui n'ont point trouvé d'écho dans

¹⁹ Plus de 3.000 civils, hommes, femmes, enfants et vieillards furent sommairement exécutés en 12 jours seulement rien que dans le district frontalier de la Mačva, dès août 1914. Sans tenir compte des conventions de La Haye, l'armée austro-hongroise avait des consignes écrites pour appliquer en territoire serbe la plus grande rigueur et sévérité envers les populations civiles, Слађана Бојковић, М. Пршић, *Страдање српског народа у Србији 1914-1918* (Le calvaire du peuple serbe en Serbie 1914-1918), Историјски музеј Србије / Стручна књига, Belgrade 2000, p. 10-11

²⁰ Le chiffre de 8.767 victimes civiles des représailles comises par l'armée austro-hongroise et bulgare dument recensés s'élève jusqu'à une estimation qui porte le chiffre à 20.000 victimes dans les districts de Toplica, Vranje et Koraonik, Слађана Бојковић, М. Пршић, *op. cit.* p. 17.

²¹ V. Čorović, *Црна књига. Патње народа Босне и Херцеговине за време светског рата 1914-1918* (Le livre noir. Les souffrances du peuple de Bosnie-Herzégovine lors de la Guerre mondiale 1914-1918), Belgrade 1989.

²² Parmi les prisonniers de guerre internés dans les camps de concentration on estime à 2/3 de

les rapports d'enquête et autres instances de publication occidentales²³. Alors que ces crimes d'ampleur sans précédent ont été relatés dans les médias²⁴ et dûment documentés²⁵, y compris par les experts occidentaux les plus compétents²⁶. Une discrimination des victimes corollaire à l'impunité des exécutants et autres coupables qui demeure occultée, alors qu'elle ne peut être étrangère à l'ampleur des atrocités envers les populations civiles, des peuples

ceux qui sont morts en Autriche-Hongrie et environ ½ en Bulgarie. La délégation serbe à la Conférence de Versailles avait soumis une liste de 1.247.435 victimes de la guerre en tout, ce qui représente près de 1/3 de sa population et fait de la Serbie le pays avec le plus grand nombre de victimes par rapport au nombre sa population, В. Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914-1918* (La Serbie et la peuple serbe du temps de la guerre et de l'occupation 1914-1918), Leskovac 1988.

²³ Н. Sundhaussen, *Geschichte Serbiens 19.-21. Jahrhundert*, Wien-Koln-Weimar 2007; X. Зундхаусен, *Историја Србије од 19 до 21 века*, Belgrade 2008, p. 237-241.

²⁴ Henri Barby, le correspondant du *Journal* de Paris, Crawford Price, celui du *Times*, ainsi que le photographe russe Tchernov, ont été parmi les plus connus de ces reporters de guerre, (cf. Le Miroir, n° 50, 8 nov. 1914; n° 52, 22 nov. 1914; The Times History of the War, vol. II, Printed and Published by „The Times”, London 1915, p. 394-400), sans que ces reportages, ainsi que des rapports de la commission composée des universitaires serbes en février 1915 soient sérieusement prises en compte et relayés dans les autres médias occidentaux.

²⁵ Т. Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914 и Маџари. Са маџарске границе, Бајски трокут, Сент Андрија* (La crucifixion du peuple serbe dans le Srem 1914 et les Hongrois. Depuis la frontière hongroise, le Triangle de Baia, Saint André), Novi Sad 1936, 640 p. + 61 ph.; В. Ћоровић, *Црна књига – патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата 1914–1918* (Le livre noir de la persécution des Serbes de Bosnie et Herzégovine au cours de la Première guerre mondiale 1914-1918), Belgrade 1989; J. R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice there was a Country*, Cambridge University Press, First published 1996, Second edition 2000; Слађана Бојковић, М. Пршић, *Страдање српског народа у Србији 1914-1918* (Le calvaire du peuple serbe en Serbie 1914-1918), Историјски музеј Србије / Стручна књига, Belgrade 2000, 629 pp.; М. Portmann, *Aspekte des nationalen Konflikts in Bosnien-Herzegowina von 1878 bis 1945*, Grin Verlag 2001; Ђ. Стоичић, *Јиндриховице – маузолеј српских заробљеника и интернираца из Првог светског рата* (Jidrihovice - mausolée des prisonniers et internés serbes de la Première guerre mondiale), Belgrade 2006.

²⁶ Un premier rapport du criminologue et professeur à l'Université de Lausanne Archibald Reiss, bien que incomplet et fait en septembre-novembre 1914, alors qu'une partie de la Serbie était déjà sous l'occupation, fait état de plus de 2.300 victimes dans la Mačva, dont 1750 hommes, 570 femmes et 87 enfants de moins de 10 ans, alors que 489 hommes et 73 femmes étaient portés disparus. Les 1.500 déportés de la ville de Sabac ne sont pas inclus dans le décompte. Les atrocités commises lors de ces exécutions sommaires et autres barbaries de l'armée austro-hongroise sont dûment décrites et scientifiquement classées par le criminologue suisse, avant d'être rendues publiques dans une partie de la presse à Lausanne, Paris et Amsterdam, sans pour autant connaître une plus vaste diffusion, émois ou indignation dans les médias des pays alliés. *Report upon the atrocities committed by the Austro-Hungarian army during the first invasion of Serbia* Rodolphe Archibald Reiss - Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., Ltd., London en 1916; R.-A. Reiss, *Les infractions aux règles et lois de la guerre*, Ed. Payot 1918; Z. Levental, *Rodolphe Archibald Reiss, criminaliste et moraliste de la Grande guerre*, Lausanne 1992.

et des populations entières, qui sévissaient dans l'Europe asservie aux nazis lors de la Deuxième guerre mondiale.

En fonction des enjeux politiques et des rivalités d'influence, comme si aucun enseignement ne pouvait être tiré des expériences tragiques du XX siècle, l'arbitrage de la «communauté internationale» lors du démantèlement sanglant de la fédération yougoslave et sa part de responsabilité quant à ses conséquences est très loin d'avoir été perçue d'une manière désintéressée et impartiale. Situait les conflits sanglants des années quatre-vingt-dix dans un contexte de barbarie entaché de stéréotypie balkanisatrice, le deuxième rapport de la Fondation Carnegie est un modèle d'instrumentalisation politique d'un arbitrage ultra-sélectif sous couvert des considérations humanitaires. Sous forme d'un consensus civilisateur au sein du concert des grandes puissances, celui de 1914 est empreint d'une certaine inconscience, autant que d'un sentiment de supériorité que la barbarie sans précédent de la modernité n'allait pas tarder à déchanter. Le Rapport de 1998 marque le climax d'une domination occidentale, en même temps que l'amorce de son reflux irrémédiable, déclin et régression indissociables de mystifications que seule la responsabilisation de ses acteurs de premier plan est susceptible d'enrayer et de dés-irationaliser.

Boško I. BOJOVIĆ

GREAT POWERS AND THE BALKAN WARS AS A PRELUDE TO THE GREAT WAR

Summary

As a kind of outcome of the Eastern crisis and the prelude of the First World War, the Balkan wars were important events that marked the beginning of the 20th century as the bloodiest century in the European and world history. It is therefore even more symptomatic not commemorating their anniversary, especially as the disappearance of European part of Ottoman Empire marks the beginning of European history of the Balkan Peninsula.

The Balkan wars are not just a prelude and the beginning of the contemporary horrors of war that have marked the history of the bloodiest century in world history, they also introduced one of the most important of its accompanying phenomena - humanitarian competencies and needs to counter the war crimes that are increasingly affecting the civilian population. Made immediately after the Second Balkan war and before the outbreak of the Great War, Carnegie Foundation report on war crimes against primarily civilian population is unprecedented in an attempt humanitarian and ethical regulations and minimizing war crimes.

Михаил В. ШКАРОВСКИЙ*

СВЯТЫНЯ ЧЕРНОГОРИИ - ФИЛЕРМСКАЯ ИКОНА БОЖИЕЙ МАТЕРИ

ABSTRACT: This paper follows the fate of one of the holiest objects in the Orthodox world, the icon of the Virgin Filermosa. From the Middle Ages until today due to turbulent historical circumstances it often changed the place, and today it is located in the National Museum in Cetinje, enjoying high reputation of the sacred relic.

KEY WORDS: icon, Virgin Filermosa, the Knights of Malta, Cetinje

Одной из самых значительных церковных святынь России в XIX – начале XX веков была хранившаяся в Зимнем дворце Санкт-Петербурга, а ныне находящаяся в Черногории Филермская икона Божией Матери. В издаваемом в России православном церковном календаре под 12/25 октября до сих пор отмечается «перенесение из Мальты в Гатчину части древа Животворящего Креста Господня, Филермской иконы Божией Матери и десной руки святого Иоанна Крестителя» (в 1799 г.). А в одном из недавних зарубежных русскоязычных изданий сообщалось о Филермском образе, что «оригинал иконы находится в Санкт-Петербурге».¹ Однако в годы гражданской войны, ставшей подлинной трагедией в истории России, для нашей страны навсегда оказались утрачены многие величайшие культурные ценности и святыни. Ряд из них был уничтожен в ходе ожесточенных боев, сгорел при пожарах и т.д., но многие в период кровавой смуты и раскола государства безвозвратно покинули его пределы. Так случилось с одной из бесценных священных реликвий всего христианского мира, волей судеб оказавшейся в России – Филермской иконой Божией Матери.

* Доктор исторических наук, профессор Санкт-Петербургской Православной Духовной Академии

¹ Филеримос // VIP Родос. Родос, 2011. Б/с.

Этот образ имел многовековую историю. По преданию, икона была написана евангелистом Лукой в начале первого тысячелетия и освящена благословением Божией Матери. Вскоре самим евангелистом Лукой этот образ был препровожден в Египет, оттуда перевезен в Иерусалим, а около 430 г. императрица Евдокия, супруга Феодосия II (408-450 гг.), распорядилась доставить икону в Константинополь, где образ Богородицы был помещен во Влахернскую церковь. В 626 г., по молитвам жителей, возносивших свои прошения перед Филермским образом, город был спасен от нашествия персов. По этому случаю была составлена благодарственная песнь Богородицы, которую молящиеся должны были выслушивать стоя; это песненное чинопоследование было названо акафистом.²

В 1204 г., во время IV-го крестового похода, икона оказалась захвачена крестоносцами и снова перенесена в Палестину. Там она находилась в ведении монашеско-рыцарского ордена иоаннитов, или госпитальеров. Вытесненные в 1291 г. сарацинами из Палестины и Сирии, иоанниты в течение 18 лет жили на Кипре, а в 1309 г. переехали на отвоеванный у мусульман после двухлетних сражений остров Родос. Для Филермской иконы рыцарями в XIV веке был построен храм Божией Матери на территории древнего поселения Ялиса на горе Филермиос (названной так по имени монаха Филеримоса), вблизи города Родос. Этот храм, возведенный на фундаменте древней византийской базилики, хорошо сохранился, как и расположенный рядом монастырь. В церкви Божией Матери на горе Филермиос в настоящее время находится список Филермской иконы и проводятся богослужения, причем храм разделен решеткой на две половины: православную и католическую.³

В 1522 г. войска турецкого султана Сулеймана Великолепного после шестимесячной осады захватили Родос, и члены ордена через несколько лет (в 1530 г.) нашли прибежище на переданном им императором Карлом V о. Мальта, куда вместе с ними прибыла и Филермская икона Божией Матери, а также другие древние святыни. В 1573 г. в столице острова было начато строительство кафедрального собора во имя св. Иоанна Предтечи и, после его освящения, чтимая икона Богородицы была помещена в Филермском приделе, украшенном серебряными воротами.

В конце XVIII века Мальтой овладели французские войска под командованием Наполеона, и мальтийские рыцари решили перейти под защиту России. В 1798 г. они избрали императора Павла I главой орде-

² Архимандрит Августин (Никитин), *Филермская икона Божией Матери*. СПб, 2003. С. 1.

³ *Филеримос; Рыцари Родоса* // VIP Родос. Б/с.

на, и 29 ноября того же года император торжественно возложил на себя корону Великого магистра. Десная рука св. Иоанна Крестителя была привезена в Петербург в том же году, а Филермскую икону Божией Матери и часть древа Животворящего Креста Господня доставили в российскую столицу в 1799 г.

В сентябре 1799 г. императорский двор прибыл в Гатчину, где была любимая загородная резиденция Павла I. К этому времени дочь императора великая княжна Елена Павловна была обручена с наследным принцем Мекленбург-Шверинским Фридрихом Людовиком. Бракосочетание произошло в Гатчине 12 октября; в этот же день по указанию Павла I состоялось и торжественное перенесение привезенных с Мальты святынь. Их поместили в Гатчинский придворный храм. Император принес свой дар церкви, повелев устроить золотые, украшенные бриллиантами и драгоценными камнями, ковчеги для десницы св. Иоанна Предтечи и для части Креста Господня, а для Филермской иконы - новую золотую ризу. В память этого события, по высочайшему повелению, был учрежден ежегодный праздник, внесенный в церковный месяцеслов под 12 октября (старого стиля).⁴

Гатчина недолго оставалась местом пребывания перенесенных с Мальты святынь. Осенью 1799 г., с отъездом императорского двора, Филермская икона и остальные святыни были перевезены в Петербург. В 1800 г. празднование 12 октября уже совершалось в Зимнем дворце столицы. Затем, в течение 50 с лишним лет, святыни постоянно находились в соборе Зимнего дворца, а праздник перенесения их в Гатчину только указывался в календарях и святцах, но особо не отмечался. В годы правления императора Николая I была возрождена традиция перенесения Филермской иконы в Гатчину. В память Павла I, основателя города, Николай I повелел воздвигнуть здесь соборный храм во имя св. апостола Павла. Собор был заложен 30 октября 1846 г., строился по проекту профессора архитектуры Р.И. Кузьмина и был освящен 12 июля 1852 г.⁵

Осенью того же года храм посетил Николай I. Депутация от прихожан принесла благодарность императору и попросила о том, чтобы Филермская икона Богоматери и другие мальтийские святыни были помещены в новом храме на постоянное пребывание. Государь выслушал просьбу, но согласился только на временное ежегодное приношение

⁴ Архимандрит Августин (Никитин). *Указ. соч.* С. 2-5; Рыженко И, *Церковь Гатчинского дворца*// Старая Гатчина. СПб, 1996. С. 154; Гафифулин Р.Р. *Об иконе Филермской Богоматери* // Император Павел Первый и Орден Святого Иоанна Иерусалимского в России. СПб, 1995. С. 113.

⁵ *Гатчинские святыни* / Ред.-сост. Г.М. Елфимова. Гатчина, 2006. С. 34-36.

святынь в собор для поклонения верующих. С того времени было восстановлено торжество праздника 12 октября, которое стало совершаться ежегодно в Гатчинской придворной церкви и Павловском соборе города. В 1852 г. Николай I приказал также написать копию с Филермской иконы и в серебряном позолоченном окладе поместить на аналое Гатчинского собора. И вскоре у царских врат среднего иконостаса был поставлен на аналое список иконы, сделанный художником Бовиным.

Накануне праздника, 11 октября, Филермская икона Богоматери и другие святыни доставлялись из Петербурга в Гатчину. В дворцовой церкви торжественно совершалось всенощное бдение, и молящиеся прикладывались к выносимым на середину храма святыням. На следующий день, после ранней литургии во дворцовой церкви, с крестным ходом святыни переносились в собор, где они пребывали в течение десяти дней для всеобщего поклонения и молебствий. В день празднования Казанской иконы Божией Матери, 22 октября, после крестного хода по городу, святыни отвозились обратно в Петербург. В течение 60 с лишним лет этот праздник был главным для жителей Гатчины, а в остальное время года мальтийские святыни пребывали в соборе Зимнего дворца, в особом киоте с правой стороны царских врат. В 1915 г. старший судья и председатель Судебной палаты острова Мальта Пулличино обратился к императору Николаю II с просьбой о предоставлении Мальтийскому музею фотографий иконы Филермской Богоматери. Вскоре эта просьба была выполнена.⁶

Вскоре после Октябрьской революции, в конце 1917 - начале 1918 гг. собор Зимнего дворца был закрыт и разорен, но мальтийские святыни удалось спасти. В числе других предметов убранства ликвидированных придворных церквей они оказались в ризнице принадлежавшего придворному ведомству Архангельского собора Московского Кремля. По благословению Святейшего Патриарха Тихона протопресвитер бывшего придворного духовенства Александр Дернов 6 января 1919 г. в двух футлярах перевез святыни из Москвы в Гатчину, где они были помещены в соборе св. ап. Павла.⁷

Интерес к Филермской иконе у советских властей проявился только в начале 1920-х гг. 29 декабря 1923 г. Главное управление научных и научно-художественных учреждений Народного комиссариата просвещения попыталось в послании своему Петроградскому отделению (содержавшему целый ряд ошибочных суждений по истории ико-

⁶ *Лавры, монастыри и храмы на святой Руси*. Санкт-Петербургская епархия. СПб., 1908. С. 120; Архимандрит Августин (Никитин). *Указ. соч.* С. 6-8; Гафифулин Р.Р. *Указ. соч.* С. 113-115.

⁷ *Очерки истории Санкт-Петербургской епархии*. СПб, 1994. С. 63.

ны) выяснить судьбу реликвии: «Наркоминдел запросил о местонахождении вывезенной в 1799 г. Павлом I с острова Родос иконы Филермской Богородицы ввиду ходатайства итальянского правительства о возвращении иконы на Родос [в тот период колонии Италии]. Икона была во дворце Гея [?], а теперь якобы передана в Гатчинский дворец. Отдел по делам музеев просит в самом срочном порядке ответить, где находится эта икона в данное время, и представить заключение, настолько ли велика музейная ценность иконы, чтобы отстаивать перед Наркоминделом оставление ее в России».⁸

Этот запрос был сделан в связи с тем, что в 1923 г. итальянское правительство через своего посла в Москве обратилось к советским властям с просьбой вернуть святыни Мальтийского ордена. Наркомат просвещения, в свою очередь, послал запрос хранителю дворца-музея г. Троцка (Гатчины) В.К. Макарову, в котором просил выяснить судьбу этих реликвий. Вскоре В.К. Макаров обратился за разъяснениями к настоятелю Павловского собора протоиерею Андрею Шотовскому.⁹

Однако отстаивать уже было нечего. Ни в Петрограде, ни в Гатчине иконы давно не хранились. О ее судьбе говорилось в ответе на соответствующий запрос от 14 января 1924 г. протоиерея Иоанна Шотовского: «1919 года, января 6 дня протопресвитером Зимнего дворца о. А. Дерновым были привезены в Гатчинский Павловский собор святыни: часть Древа Животворящего Креста Господня, десная рука св. И. Предтечи и икона Филермской Божией Матери. Все эти святыни были привезены в том же виде, в каком она и всегда были привозимы 12 октября в собор, то есть на иконе Бож. Матери - риза и ларцы для мощей и креста были в старинном драгоценном уборе. После богослужения, совершенного Петроградским митрополитом, эти святыни были оставлены на некоторое время в соборе для поклонения верующих жителей гор. Гатчины. Так она оставались здесь до октября месяца, когда пришли «белые» и овладели Гатчиной. В один из воскресных дней, именно 13 октября, настоятелем собора был устроен в сопровождении этих святынь крестный ход кругом города. Когда крестный ход был совершен, и народ разошелся по домам, явился в собор настоятель протоиерей Иоанн Богоявленский в сопровождении графа Игнатьева и еще какого-то военного человека и, уложив святыни в футляры, в которых они были привезены в собор, взял их с собою и увез в Эстонию, не спросив на это разрешения ни у причта, ни у прихожан. О дальнейшей судьбе этих

⁸ Шкаровский М.В. *Неужто погибла икона?* // Ленинградский рабочий. 1991. № 7. 15 февраля. С. 13. Цитируемый документ хранится в Центральном государственном архиве Санкт-Петербурга (ф. 2555).

⁹ Гафифулин Р.Р. *Указ. соч.* С. 114.

святынь, где они и что с ними - ни причту, ни Приходскому совету – неизвестно».¹⁰

Еще ранее эти события излагались в письме гатчинского протоиерея Алексия Благовещенского Святейшему Патриарху Тихону и протопресвитеру Александру Дернову от 6/19 октября 1920 г.¹¹ Что касается копии, сделанной, при Николае I с Филермской иконы Божией Матери, то она, по свидетельству протоиерея Андрея Шотовского, «в настоящее время [в январе 1924 г.] сохраняется в Павловском соборе, хотя серебряная риза с нее снята и сдана по требованию местного исполкома в Троцкий финотдел».¹²

Объяснить и в определенной степени оправдать поведение настоятеля Павловского собора можно. Ведь к осени 1919 г. уже многие священнослужители оказались репрессированы, были нередкие случаи вскрытия мощей святых, уничтожения икон и т.п. А в период реальной угрозы Петрограду со стороны войск генерала Юденича, когда город стали очищать от сомнительных элементов, планировались и антицерковные акции. Так, в заявлении делегации авторитетных священников и мирян, направленной 15 сентября священномучеником митрополитом Вениамином (Казанским) к председателю Петроградского совета Г.Е. Зиновьеву говорилось, что церковь взволнована «упорными слухами о поголовном аресте (или высылке) петроградского духовенства ввиду их контрреволюционности или же в качестве заложников...».¹³ Возможно, в этом были причины того, что протоиерей Иоанн Богоявленский (в монашестве Исидор, будущий епископ Таллинский) не только сам покинул Гатчину (можно вспомнить, что и писатель Куприн уехал из города с отступающими войсками Юденича), но и увез с собой наиболее ценные реликвии. Так Россия утратила эти важнейшие христианские святыни.

В середине 1920-х гг. советское правительство передало в Италию некую икону Пресвятой Богородицы, названную Филермской, но это был лишь список. В апреле 1925 г. нарком просвещения А.В. Луначарский послал в Ленинград телеграмму: «Задержка передачи Филермской иконы из Гатчины вызывает неприятности с итальянцами; категорически предлагаю препроводить икону в Москву. Исполнение срочно сообщите». Выполняя это указание, административный совет Троцкого уездного исполкома изыал копию Филермской иконы и передал ее В.К. Макарову для отправки в Москву. С иконы была сделана фотография,

¹⁰ Шкаровский М.В. *Указ. соч.* С. 13. Цитируемый документ хранится в Центральном государственном архиве Санкт-Петербурга (ф. 2555).

¹¹ *Очерки истории Санкт-Петербургской епархии.* С. 63.

¹² Гафифулин Р.Р. *Указ. соч.* С. 115.

¹³ Центральный государственный архив Санкт-Петербурга, ф. 1000, оп. 79, д. 24, л. 16.

оставленная в соборе. Таким образом, итальянскому послу в 1925 г. в Москве передали лишь выполненную в середине XIX века копию Филермской иконы Божией Матери, и именно она была помещена в римской резиденции мальтийского ордена (позднее эта икона была перевезена в Ассизи и помещена в храме Санта Мария дельи Анджели).¹⁴

Как уже говорилось, в октябре 1919 г. прежние мальтийские святыни были вывезены из Гатчины в Эстонию, затем их доставили в Копенгаген, где передали вдовствующей императрице Марии Федоровне, супруге императора Александра III. 13 октября 1928 г. Мария Федоровна скончалась. В том же году ее дочери великие княгини Ксения и Ольга передали Филермскую икону (и две другие святыни) Архиерейского Синоду Русской Православной Церкви за границей, располагавшемуся в югославском г. Сремски Карловцы, и вскоре этот чтимый образ был доставлен в Германию и помещен в православном соборе Берлина.

Летом 1932 г. Первоиерарх Зарубежной Русской Церкви митрополит Антоний (Храповицкий) передал гатчинские святыни на хранение королю Югославии Александру I Карагеоргиевичу. 20 июля Владыка Антоний в письме к бывшему личному секретарю генерала П.Н. Врангеля Н.М. Котляревскому отмечал: «...наши Петроградские святыни до сих пор лежат в сейфе Министерства Двора, а не в церкви. Говорят, что по желанию Высочайших Особо их возьмут в строящуюся церковь загородного дворца в Дедине». ¹⁵ Вскоре король поместил святыни в дворцовой церкви в Белграде, а в 1934 г. перенес в завершенную церковь загородного дворца на острове Дединьи.

В докладе Владыки Антония Архиерейскому Синоду от 10 декабря 1932 г. подчеркивалось: «Принимая названные Святыни, и, передавая их на хранение Его Величеству Королю Александру, я неизменно признавал их за собственность Российских Императоров. Поэтому и преемники мои, как Председателя Архиерейского Синода, собственником Святынь должны признать Главу Российского Царственного Дома и если Святыни будут переданы кому-либо из моих преемников Королем Югославии, то на того Преосвященного ляжет долг обратиться к Главе Российской Династии за указаниями, как с ними поступить». ¹⁶ К сожалению, это условие временной передачи в дальнейшем было забыто.

6 апреля 1941 г. нацистская Германия без объявления войны напала на Югославию, немецкие бомбардировщики совершили налет на Белград. Через два дня - 8 апреля король Петр III Карагеоргиевич, уез-

¹⁴ Архимандрит Августин (Никитин). *Указ. соч. С. 10-11*; Гафифулин Р.Р. *Указ. соч. С. 115*.

¹⁵ *Письма Блаженнейшего Митрополита Антония (Храповицкого)*. Джорданвилл, 1988. С. 198.

¹⁶ Государственный архив Российской Федерации, ф. 6343, оп. 1, д. 128, л. 1.

жая ввиду военной опасности вместе с Сербским Патриархом Гавриилом (Дожичем) из Белграда, взял святыни с собой. Вскоре они прибыли на территорию Черногории – в монастырь св. Василия Острожского (Острог), вытесанный в скале на высоте 840 метров над уровнем моря.

Через несколько дней беглецы разделились, Патриарх остался в обители, а король вместе с членами сербского правительства 14 апреля вылетел в Иерусалим, передав Гатчинские святыни на сохранение Первосвятителю. Сразу же после прихода в монастырь немецких войск – 25 апреля Патриарх был арестован, а затем вывезен из Черногории. Некоторое время находился под арестом и настоятель обители архимандрит Леонтий (Митрович). Святыни же, вместе с другими сокровищами королевской династии, были спрятаны в подполье келии настоятеля, где хранились около 10 лет. Во время войны Архиерейский Синод Зарубежной Русской Церкви пытался разыскать и вернуть себе святыни, в связи с чем митрополит Анастасий даже встречался в середине июня 1941 г. с командующим немецкими войсками в Сербии генералом фон Шредером. Генерал заверил митрополита, «что будут приняты все меры для отыскания и возвращения святынь из Зимнего дворца», но отыскать их не смог.¹⁷

31 декабря 1944 г. Черногория была освобождена от оккупации народно-освободительной армией Югославии, но реликвии еще около семи лет укрывались в монастыре. В 1951 г. гатчинские святыни были изъяты из Острожского монастыря во время конфискации церковных ценностей коммунистическими властями Югославии и вскоре переданы в музей г. Подгорица (в то время Титоград), а в 1960-х гг. перевезены в Исторический музей г. Цетинье – древнюю столицу Черногории.

Лишь 7 июля 1993 г., в день праздника Рождества Иоанна Предтечи, десницу Иоанна Предтечи и часть Животворящего Креста Господня передали в Цетинский монастырь Рождества Пресвятой Богородицы, где они и хранятся в настоящее время. В мае 1994 г. глава Русской Православной Церкви Святейший Патриарх Московский и всея Руси Алексий II, посетивший Югославию, благословил народ Черногории десницей св. Иоанна Предтечи. 8 июня 2006 г. Черногорский митрополит впервые вывез десницу Иоанна Предтечи за пределы страны – в Москву. В течение 40 дней святыня побывала в 16 городах России, Украины и Белоруссии, где ей поклонились более двух миллионов верующих, а затем была возвращена в Цетинский монастырь.

Филермская икона Божией Матери, как представляющая большую художественную ценность, до сих пор находится в Народном му-

¹⁷ Синодальный архив Русской Православной Церкви за границей в Нью-Йорке, д. Протоколы Архиерейского Синода 28 ноября 1940 – 18 сентября 1946 гг.

зее г. Цетинье. Руководство Черногорской митрополии неоднократно обращалось с ходатайством о передаче иконы в ведение Сербской Православной Церкви; представители Мальтийского ордена также стараются заполучить чудотворный образ, обещая при этом значительную материальную компенсацию.¹⁸ К находящимся в Черногории Филермской иконе Божией Матери и другие бывшие гатчинские святыни в настоящее время приезжает большое количество паломников и туристов из России.

Mikhail V. SHKAROVKIY

THE MONTENEGRIN SANCTITY – A FILERMOSA ICON OF THE MOTHER OF GOD

Summary

One of the holiest objects of the Orthodox world, an icon of the Virgin Filermosa, from the earliest times to the present had a very turbulent fate. During the early centuries, it was located in Constantinople, where it remained until the Fourth Crusade War. Since then, it was moved several times, first in Palestine, then to the island of Rhodes, in the temple of the Mother of God on the mountain Filermosa, and hence the name. Her fate is the same as other Christian relics, i.e. part of the True Cross and hands of John the Baptist. It remained there until 1530 when, due to Turkish threat, it was moved to Malta. Unwilling to accept Napoleon's government, members of the Knights Order of Malta accepted the patronage of the Russian Tsar Paul I, handing him the relics, and after that, in 1799, the icon of the Virgin Filermosa, as well as other relics, was transferred to the Winter Palace in the Russian capital. When in mid-nineteenth century, in Gatcinaa monastery dedicated to the Apostle Paul was built, the custom was established that every year at the feast dedicated to the monastery, on October 11, the icon of the Virgin Filermosa and other relics were brought in.

In troubled times that followed the October Revolution, this icon, like other relics, was first moved to Estonia, then to Copenhagen, with some members of the ruling dynasty. In 1928, they have, via Berlin, been handed to the representatives of the Russian Orthodox Church who were in Sremski Karlovci. The Gatcina relics were later given to King Aleksandar Karadjordjevic for safekeeping in 1932. During the April war in 1941 relics were transferred to the Ostrog monastery and stayed there for ten years. After that, they were moved in Titograd in the 60-ies of XX century and later transported to the National Museum in Cetinje, where the icon is located today.

¹⁸ Архимандрит Августин (Никитин). *Указ. соч. С. 12-13.*

Stjepan MATKOVIĆ*

MILAN ĆURČIN, JUŽNOSLAVENSKO PITANJE U PRVO-
ME SVJETSKOM RATU I RASPRAVE O SARAJEVSKOM
ATENTATU

ABSTRACT: *The author deals with the biography of a well-known publicists Milan Ćurčin and his wide activities during the First World War, when he was in charge of organizing and spreading wartime propaganda through the Serbian legation in London.*

KEY WORDS: *First World War, South Slav Question, Nationalism, Yugoslavism, Serbo-Croatism, Sarajevo Assassination*

Među onima koji su se sustavno bavili južnoslavenskim pitanjem i aktivno se uključili u pokušaje njegova odgonetavanja na raznim područjima bio je i Milan Ćurčin (Pančevo, 1880. – Zagreb, 1960.), istaknuti književni kritičar i publicist. Ćurčin je maturirao na novosadskoj gimnaziji, a zatim je doktorirao na Bečkom sveučilištu na tezi o srpskim narodnim pjesmama u njemačkoj književnosti. Zaposlio se zatim u Beogradu, gdje je bio docent na tamošnjem Filozofskom fakultetu i predavao predmet o njemačkoj književnosti. Od rana je surađivao s pojedinim novinama koje su izlazile u pojedinim zemljama Monarhije i zastupala više-manja liberalna načela u brojnim društvenim pitanjima. Tako je slao svoje prikaze, uglavnom o književnim i drugim umjetničkim djelima, zagrebačkom *Srbobranu*, naprednjačkom *Pokretu*, sarajevskom *Pregledu* i *Ljubljanskom Zvonu*. Odraze njegova ideološkog formatiranja uoči izbijanja Prvoga svjetskog rata možemo promatrati u *Almanahu hrvatskih i srpskih pesnika i pripovedača* (Beograd-Zagreb 1910.) *Srpskohrvatskom almanahu za godinu 1911.* (Beograd-Zagreb, tiskanom u beogradskoj državnoj štampariji 1911.) koji je s uspjehom uredio jer mu je u toj ediciji uspjelo okupiti radove eminentnih intelektualaca, poglavito onih

* Hrvatski institut za povijest.

mlađe generacije posvećenih književnosti, ali i okupljenih oko ideje narodnog jedinstva Srba i Hrvata. Među njima su svoje književne priloge objavili zvučni autori poput Milana Begovića, Ive Ćipika, Dragutina Domjanića, Jovana Dučića, Mihovila Nikolića, Milana M. Rakića, Augustina Ujevića, Vladimira Nazora, Alekse Šantića, Bogdana Popovića i mnoga druga imena koja su svjedočila o uredničkoj sposobnosti okupljanja oko ideje kulturnog jedinstva svih južnoslavenskih naroda koja će ostati stalno prisutna u Ćurčinovoj karijeri. U uvodniku *Almanahu* očitovana je zadaća promicanja ideje narodnog jedinstva i težnja da se tiskaju radovi prema ravnopravnoj zastupljenosti. Time je označen oslonac na nešto ranije osnovani pokret hrvatsko-srpske ujedinjene omladine pod vodstvom, tada još studenata, Ivana Lorkovića i Svetozara Pribičevića koji su se pri kraju 19. stoljeća zauzeli za poziciju narodnog jedinstva, držeći je pogodnom formulom za prevladavanje tradicionalnih pogleda u političkom i kulturnom životu. Sa sazrijevanjem tih dvaju političkih prvaka pojavile su se i trzavice u međusobnih odnosima, što je naročito dolazilo do izražaja u sklopu vođenja Hrvatsko-srpske koalicije čiji je položaj ovisio o taktici prema nositeljima dualističkih vlasti, tako da su zagovornici načela narodnog jedinstva nastojali spriječiti razlaz između hrvatskih i srpskih predstavnika. U tome su sve izraženiju ulogu imali upravo sve brojniji intelektualci.¹ Ćurčin je pri tome bio uvjeren da je velik odaziv pozvanih prigodom sastavljanja *Almanaha* bio najbolji pokazatelj uspjeha njegova poduhvata, a napose je bio ponosan na činjenicu da je i doajen slavistike, bečki akademik Vatroslav Jagić inzistirao da se njegovo osobno pismo objavi na ćirilici što je trebao biti znak napora za potpunijim međusobnim upoznavanjem i prihvaćanjem pisma onog drugog naroda na ravnopravnim osnovama.² Balkanski ratovi, Sarajevski atentat i izbijanje Prvoga svjetskog rata otvorili su nove perspektive za predstavljače južnoslavenskog pitanja jer je postalo jasno da samo dramatični sukobi mogu donijeti korijenite promjene.

Nakon što su Centralne sile zauzele Srbiju, Ćurčin je prešao u inozemstvo. Utočište je pronašao u Velikoj Britaniji i tamo radio u sklopu srpskog poslanstva, gdje je bio zadužen za njegovu propagandnu djelatnost. Posao mu je olakšalo dobro poznavanje engleskog jezika i administrativno iskustvo. Najvažnije promidžbene aktivnosti je obavljao, dok je srpski poslanik u Londonu bio Jovan M. Jovanović koji je 1916. naslijedio na toj dužnosti

¹ Prema Srđanu Budisavljeviću Ćurčinovo uređivanje *Almanaha* dovelo je do „jače saradnje hrvatskih i srpskih književnika“, a ti su književnici dali „svoj doprinos ostvarenju jugoslovenskih narodnih ideala“. S. Budisavljević, *Stvaranje Države Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, 1958., str. 96 i 99.

² Vidjeti Ćurčinov uvodnik u *Srpskohrvatskom almanahu*, Beograd, 1911. Uvodnik nije paginiran. Kad je poslije rata Ćurčin u Zagrebu počeo tiskati Novu Evropu ona se prema programatskom nacrtu trebala tiskati ćirilicom za ćirilske krajeve, a latinicom za latinske krajeve.

svog prethodnika Matu Boškovića i pokazao veće sklonosti prema južnoslavenskom pitanju. Za razliku od Boškovića uspijevalo je Jovanoviću uspostaviti bolje odnose s Jugoslavenskim odborom i približiti ga formulacijama srpske vlade o jugoslavenskom programu.³ A tu preobrazbu Jovanović je provodio u nepovoljnim okolnostima jer je „Srbija [bila] u engleskom javnom mnenju rđavo zapisana“, što se očitovalo u težnjama službenog Londona da se pridobije Bugarska na njegovu stranu i održi Austro-Ugarska na europskoj karti.⁴ Prema nekim svjedocima upravo je Ćurčinova sposobnost pomogla jačanju uloge srpskog poslanstva u Londonu i njegovim agitacijskim kampanjama u privlačenju britanske pozornosti, osobito kroz rad Serbian Relief Funda (Srpski potporni fond) i uz pomoć pripadnica Scottish Women's Hospitala koje su pridonijele propagiranju jugoslavenske ideje i konačnoj odluci da se prihvati propast Habsburške Monarhije.⁵

Ćurčinov službeni položaj neminovno ga je vodio prema promišljanju političkih rješenja koja su trebala uslijediti s okončanjem svjetskog sukoba, a njegove su pretenzije bile već izgrađene prije rata u sklopu djelovanja jugoslavenske nacionalističke omladine. U tom je smislu izravno komunicirao i s vodećim predstavnicima emigrantskog Jugoslavenskog odbora oko kojeg se na početku rata okupio određeni broj južnoslavenskih političara iz Austro-Ugarske u nadi da će ishod rata ići u prilog Antante i time otvoriti mogućnost autonomnog rješavanja sudbine naroda koje su zastupali mimo okvira Habsburške Monarhije.⁶ S krajem rata Ćurčin je ponovo u inozemstvu sudjelovao u lansiranju pokušaja stvaranja jedne općejugoslavenske skupine koja bi pomogla u prevladavanju tradicionalnih razlika i jačanju nacionalno-integralističkih stajališta na zasadima jugoslavenske ideologije. Riječ je o Jugoslavenskoj demokratskoj ligi koja nije imala uspjehe, ali je bila znakovit slučaj jer je pokazala da se Ćurčin tada priklonio članovima Jugoslavenskog odbora i srpske opozicije koji su bili uključeni u nastojanja oko osnivanja Lige.⁷ Ćurčin se nakon svršetka rata i okončanja njegove diplomatske službe u Londonu vratio u domovinu, a novo boravište bilo mu je od 1920. u Zagrebu, gdje je pokrenuo renomiranu reviju *Nova Evropa* koja je uz okupljanje kreme inteligencije iz različitih dijelova nove države redovito izlazila sve do

³ O sukobima između Boškovića i Jugoslavenskog odbora koje u međuraću komentiraju Ćurčin i R. W. Seton-Watson vidi: Dragoslav Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1915. godine*, Beograd, 1973., str. 500.

⁴ Jovan M. Jovanović, *Borba za narodno ujedinjenje 1914-1918*, Beograd, s. d., str. 120.

⁵ Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1993., str. 87.

⁶ U nedavno objavljenoj natuknici o Ćurčinu krivo se navodi podatak da je on za vrijeme ratnog boravka u Londonu bio član Jugoslavenskog odbora. Vidi: *Hrvatska književna enciklopedija*, sv. 1, ur. Velimir Visković, Zagreb, 2010., str. 331.

⁷ Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1970., str. 32.

raspada Kraljevine Jugoslavije.⁸ Suočen sa znakovima duboke krize u novoj državi pokušavao je iznova organizirati skupinu „vanstranačkih elemenata“ koja bi po njegovu sudu mogla prevladati pogreške profesionalnih političara. Takav pogled bio je samo refleksija onoga o čemu je već pisao tijekom Prvoga svjetskog rata, kad je sumnjao da stare političke klase mogu provesti jugoslavensku integraciju. Na tom je vremenskom putu u međuraću „novoevropska“ skupina u promicanju svojih pogleda doživjela izvjesne promjene jer je uredništvo od prvotnog zagovaranja jedne varijante integralnog jugoslavenstva „mimo plemenskog kalupa“ evoluiralo prema pristašama demokratizacije i federalizacije države kao neizbježnom ključu za rješavanje državne krize i opstanku jugoslavenske države.⁹ S druge strane ta je evolucija mogla biti izvediva jer je slijedila samoproглаšeni „srednji put“ koji je odbacivao u novostvorenoj državi radikalna rješenja, uključujući i onaj „revolverski“ kakav su, primjerice, nudili jugoslavenski nacionalisti pod kišobranom orjunaških organizacija. Upravo zbog promjena u povlačenju poteza tijekom međuratnog razdoblja i spoznavanja unutarnjih suprotnosti u prvoj jugoslavenskoj državi važno je poznavati kakva su bila polazišna gledišta istaknutijih intelektualaca i to posebice u kontekstu njihovog stava o potrebi iskorištavanja sloma starog poretka u Europi radi ostvarenja mladenačkih ideala o narodnom jedinstvu.

U Ćurčinovoj osobnoj ostavštini, koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu i odnosi se mahom na Prvi svjetski rat, nalazi se pohranjen članak „South Slav question and Slav Slav policy in this War“ koji je u cjelosti sastavljen na engleskom jeziku, a uz njega je priložen i tekst otipkan na pisačem stroju na srpskom jeziku i ćiriličnom pismu „Južnoslavensko pitanje i južnoslovenska politika u ovom Ratu.“¹⁰ Oba članka broje 12 stranica. Taj tekst više-manje odgovara onome koji je naknadno objavljen u časopisu *Nova Evropa* na srpskom jeziku, odnosno autor ga je redigirao na nekoliko mjesta zamijenivši neke izraze ali ne dirajući u srž članka te neuvrstivši „spvodno pismo“ i naslova četiriju poglavlja (I. Osnovna načela, II. Srpska vlada – južnoslovenski program, III. Faktori koji dolaze u obzir i IV. Juž-

⁸ Prema zadnjem dopisu koji je sastavio u Londonu proizlazi da je Ćurčin u glavnom britanskom gradu bio do travnja 1919. godine, nakon toga se vratio u domovinu i prije preseljenja u Zagreb, pretpostavljamo, još neko vrijeme bio u rodnom Pančevu jer ga je tamo posjetio Robert W. Seton Watson. Vidi: Hugh Seton-Watson, *The making of a new Europe: R. W. Seton - Watson and the last years of Austria-Hungary*, Seattle, 1981., str. 405.

⁹ Više o tome u: *Nova Evropa: 1920-1941: zbornik radova*, ur. M. Nedić i V. Matović, Beograd, 2010.

¹⁰ Fond Milan Ćurčin, HR-Hrvatski državni arhiv (HDA)-793, sastoji se od dvije kutije čiji se sadržaj odnosi na njegovo djelovanje tijekom Prvoga svjetskog rata u emigraciji. U prvoj kutiji nalazi se svežanj s naslovom „Elaborati, memorandumi, apeli“, a u njemu i članak o južnoslavenskom pitanju na engleskom i srpskom jeziku.

noslovenski odbor).¹¹ Prema njegovu zaglavlju može se zaključiti da je bio namijenjen srpskom prestolonasljedniku Aleksandru, ministru predsjedniku Srbije Pašiću i članovima srpske vlade, poslanicima i zastupnicima Kraljevine Srbije u inozemstvu, predsjedniku Trumbiću i članovima Jugoslaven-skog odbora i „svim ostalim narodnim političarima i rodoljubima od misli i ugleda.“ U stvari, Ćurčinov uradak upućen je glavnim nositeljima ideje jugoslavenstva kod kojih je od samih početaka rata očito dolazilo do sučelja-vanja gledišta i interesa zbog različitih shvaćanja o tome na koji bi se način jugoslavenska koncepcija trebala ostvariti s krajem rata i održavanjem mi-rovnih kongresa. Ćurčin je takve pojave sukoba kao zagovornik načela nar-odnog jedinstva pratio sa zabrinutošću i njegov članak u formi memorandu-ma trebao je još tijekom rata homogenizirati različite protagoniste oko jugo-slavenske ideje.

U uvodnom dijelu Ćurčinova članka donose se „osnovna načela“ u ko-jima se pokazuje da je autor nastupao u ime „mlađeg narodnog pokoljenja koje nije učestvovalo u partajskoj borbi pre Rata, ali je pažljivo pratilo do-gađaje i vodilo aktivnu narodnu politiku šireći misao o Ujedinjenju“. Dru-gim riječima, upravo je, po njemu, jugoslavenski orijentirana skupina mladih zbog svog predratnog držanja i odanosti idealima o narodnom jedinstvu tre-bala zauzeti ključno mjesto u revolucionarnom pokretu stvaranja jedinstva svih južnih Slavena. Motiv za sastavljanje članka nalazio se u bojazni da ak-tualni događaji u sklopu ratnih kretanja, ponajprije oni koji su očitovali suko-be između srpske vlade i drugih južnoslavenskih čimbenika, ugrožavaju pro-vedbu iz njegove perspektive shvaćene jugoslavenske integracije. Prepreke za ujedinjavanje Ćurčin je vidio u nedovoljnoj osviještenosti znatnog dijela političkih elita o važnosti tog problema koji je imao za posljedicu da ni od-lučujući faktori u savezničkim zemljama nisu upoznati na odgovarajući na-čin sa značajem južnoslavenskog pitanja u europskoj politici. U tom je smi-slu osobitu odgovornost stavio obostrano i na srpsku vladu i Jugoslavenski odbor za koje je tvrdio da iznose samo površne planove u „sudbonosnim trenucima“ i time nedovoljno jasno rade na afirmaciji jugoslavenske ideje uje-dinjenja. Obje strane je prozvao da ne uzimaju u obzir pripadnike mladog ju-goslavenskog pokreta, koji je naročito do izražaja došao svojom široko raz-granatom djelatnošću uoči rata na „slavenskom Jugu“ tako da oni zbog za-postavljenosti ostaju izvan aktivne politike i ne pridonose željenom cilju u pravcu ujedinjenja. Pri daljnjoj razradi problema Ćurčin je otišao korak dalje i upozorio na nužnost kompaktnog okupljanja svih dijelova južnoslavenskih prostora u čemu je vidio preduvjet uspješnog rješavanja postavljenog pitanja jer bi se na taj način suzbili separadni interesi pojedinih južnoslavenskih sa-

¹¹ Milan Ćurčin, Južnoslovenska politika u ratu, *Nova Evropa*, br. 11, 9. 12. 1920., str. 361-368.

stavница. U takvoj tvrdnji nalazila se i jedna od glavnih Ćurčinovih pogrešaka jer je on nije u obzir uzimao diskrepancije koje su postajale između njegova ideološkog diskursa i realnosti. Srbiji i njenoj vladi je odredio vodeću ulogu zbog predratne državne samostalnosti i položenih žrtava tijekom rata, istovremeno ističući da zemlje pod Austro-Ugarskom ne smiju postati drugorazredni čimbenici. Na određeni način u prilog jugoslavenske koncepcije išla je i činjenica da je Srbija još bila okupirana tako da je njeno državno vodstvo izjavilo da joj je cilj ujedinjenje svih južnih Slavena za što je zauzvrat očekivala jaču potporu saveznika prigodom svoje obnove i izgradnje novog poretka u jugoistočnoj i srednjoj Europi. Zbog toga je Ćurčin smatrao da Srbija ima pravo organizacije i upravljanja nad južnoslavenskim pokretom u inozemstvu, ukazujući osobito na primjer Dobrovoljačkih divizija (korpusa), koje su po njemu odigrale važnu ulogu u suzbijanju „svih separatističkih instinkata“.¹² Tako postavljene postavke u uvodu rasprave ukazivale su i na njegove prijeporne točke jer nije uzimao u obzir niti je proveo analizu svih sastavnica južnoslavenskog pitanja, poglavito onih koje su imale tradicionalno jaka uporišta, poput hrvatskih i slovenskih područja u Austro-Ugarskoj i Crne Gore. U tom je kontekstu uvrstio i posebnu bilješku u kojoj je naglasio da Bugari „po rasi i prirodi“ ne pripadaju u „naš jedinstveni narod“ čime je odredio odnos prema tadašnjem ratnom neprijatelju što je bilo važno i zbog međunarodnih rasprava o mogućnostima privlačenja Bugarske na stranu Antante i poratnom uređenju.

S aspekta širenja ujediniteljske agitacije u Europi Ćurčin je tvrdio da južnoslavenska ideja solidno stoji u savezničkim zemljama zbog odnosa snaga u ratu i promjene njihovih stavova prema habsburškoj dinastiji, napose otpadanja mogućnosti separatnog mira s Austro-Ugarskom, čime je dao do znanja da su unutarnji sporovi nepotrebni. Drugi dio članka posvetio je Jugoslavenskom odboru koji je po njemu imao isto tako važno, ali u suštini drugorazredno mjesto u provedbi politike ujedinjenja. Ćurčin je uočio određene etape koje su ukazivale na dinamiku razvoja odnosa između Odbora i srpske vlade. Prema njemu, službena Srbija počinje shvaćati svoj položaj u južnoslavenskom pitanju tek nakon okupacije njene zemlje i preuzima u njegovu rješavanju glavnu ulogu, što se pak u vrhu Odbora nije ispravno shvatilo. Time se Ćurčin ponovo identificirao sa izrazito jugoslavenskim stajalištem iz razdoblja svog predratnog djelovanja, koji je prije svega počivao na ideji o identičnosti Srba i Hrvata. Ćurčin je kritički analizirao iz svog motrišta sastav Odbora i zaključio da su u njemu bili zastupljeni „više manje patriot-

¹² Na taj je način Ćurčin ignorirao problem nereda u Dobrovoljačkom korpusu koji je ukazivao na ozbiljne poteškoće u odnosima između srpskog zapovjedništva i dijela dobrovoljaca iz južnoslavenskih dijelova Austro-Ugarske. O tim za njega neželjenim događajima vidi: Ante Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, Zagreb, 1956., str. 48-49.

ski elementi“, da se nije „mnogo probiralo ko će i sa kakvim će kvalifikacijama ući u Odbor“, neki su ušli u nj da bi iskoristili prigodu za svoju „rehabilitaciju“, a među njima je bilo i onih koju su bili prije „više manje povučeni“ ili „ljudi osrednjih sposobnosti“. ¹³ Na dalje je uočio da u Odboru nije bilo dovoljno predstavnika Hrvatsko-srpske koalicije koja je „jedina pre rata vodila aktivnu južnoslovensku politiku za Narodno Ujedinjenje“. Pri tome nije dovoljno razumio da je vrh Koalicije odlučio ostati u domovini i provoditi oportunu politiku koja im je omogućila položaj saborske većine tijekom „ratnog saborisanja“. Zbog čuvanja pozicije Koalicija nije bila spremna na radikalnije poteze, ali je ipak održavala tajne kontakte s političkom emigracijom, a znalo se da se na njene prvake može računati i u budućim konstelacijama jer su oni bili skloni idejama srbo-hrvatskog jedinstva. Uz to je istaknuo da u Odboru nije bilo predstavnika iz Srbije i Crne Gore što je smatrao razumljivim za početak rata jer se time zrcalio pokret koji je imao „više vid iredentistički, manifestacije solidarnosti naroda iz Austrije sa narodom u Srbiji.“ Zamjerio je posve shvatljivo iz pozicije pobornika okupljanja i sukobe unutar Odbora oko „osobnih pitanja“. ¹⁴ Međutim, s ozbirom da su se tijekom rata mijenjale prilike Ćurčin je zagovarao promjene koje bi u stvari umanjile značaj Odbora. Prema njemu bi Odbor opravdao svoju djelatnost jedino ako bi služio srpskoj vladi na način da joj „daje potrebna obaveštenja i čini predloge“ u pogledu „južnoslovenskih kolonija“, odnosno onih zemalja gdje u iseljeništvu žive pripadnici južnoslovenskih naroda. Time se približio Pašićevom gledištu o ekskluzivnom pravu Srbije da provodi ujedinjenje južnih Slavena u ime njenih zasluga i žrtava kojim se odbacivalo pravo svakog naroda na njegovo samoodređenje, ukidalo se dalje postojanje Crne Gore, a uz to se otvaralo vrata i nekim drugim zemljama poput Italije da se također pozivaju na svoje zasluge i žrtve čime bi se u tom slučaju žrtvovao znatan dio istočnojadranske obale. Drugim riječima, Ćurčin se kao i veći dio pripadnika nacionalističke omladine složio sa činjenicom da Srbija bude Pijemont koji provodi „osloboditeljsku misiju“. Razlika u odnosu na Pašićevu koncepcija bila je samo u izboru imena nove države koja je prema omladini morala odražavati unitarnu Jugoslaviju, a ne oblik proširene Srbije. Na tom je mjestu Ćurčin zapravo još više želio umanjiti ulogu Odbora kao diplomat-

¹³ Citati Ćurčinova Južnoslovenskog pitanja uzeti su prema izvornom rukopisu koji se čuva u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti (HAZU), fond Jugoslavenskog odbora, kut. 25., kao dodatak pismu upućenom Mići Mičiću, članu Jugoslavenskog odbora (9. augusta 1917.).

¹⁴ U pogledu međusobnih razilaženja unutar Jugoslavenskog odbora Ćurčinova su gledišta bila slična onima emigranta Ljube Leontića koji je predstavljao mlade jugoslavenske nacionaliste okupljane u Jugoslavenskoj ujedinjenoj omladini. Vidi: Lj. Leontić, *O Jugoslavenskom odboru u Londonu : Jugoslavenska narodna obrana u Južnoj Americi i Jugoslavensko narodno vijeće u Washingtonu*, Zagreb, 1961.

skog faktora jer je u ranijem dijelu svog članka napisao da je srpska vlada sa svojom ratnom politikom „legitimno na čelu svih južnoslovenskih kolonija po savezničkim i neutralnim zemljama“.¹⁵ Na taj je način odbacio stajalište većine članova Odbora koji su se zalagali da on mora do kraja rata ostati samostalan i nezavisni organ. Ćurčin je predvidio i drugu mogućnost po kojoj bi Odbor doživio suštinsku preobrazbu tako da bi se imao prilagoditi novim prilikama: „skinuti sa sebe karakter slučajnog skupa ljudi, pa dobiti predstavnike svih narodnih pokrajina u izvesnoj proporciji, i ući u sastav Uprave nad Narodnom predvođenim od Srpske vlade.“¹⁶ Izlaganje svoje koncepcije južnoslovenskog pitanja zaključio je iznošenjem dileme: „Ili Srpska Vlada mora podrediti sebi ‘Jugoslovenski Odbor’ kao organ koji će vršiti jedan deo pozitivnog posla koji se ima svršavati; ili se Srpska Vlada mora ujediniti s Odborom, to jest predvoditi Južne Slovene pomognuta od njih samih i u jedinstvu sa njima, u kojem slučaju ima povući sve posledice i ne praviti dalje razliku između našeg naroda u Srbiji i našeg naroda iz Austro-Ugarske.“ Tako postavljena alternativa trebala je ukazati da u slučaju nekih drugačijih ishoda mimo njegovih prijedloga o provedbi integralnog rješenja, on prepostavlja da će doći do dualizma u vođenju narodne politike i time ugrožavanja provedbe rješavanja južnoslovenskog pitanja. U tom smislu njegovo predviđanje nije imalo uporišta jer je u stvarnosti bilo provedeno ujedinjenje. S obzirom da Ćurčin nije u svom memorandumu spominjao kakvo bi bilo buduće uređenje zajedničke države može se ipak zaključiti da je u tome bio podudaran s Trumbićevim političkim razmišljanjima kojemu je bilo ključno da se uspostavi južnoslovenska država, a da se nakon toga riješavaju pitanja unutarnjih odnosa.

Ćurčinov je članak imao oznaku „povjerljiv“ („confidential“) i nije točno datiran. Međutim, iz nekih priloženih pisama iz ratnog razdoblja i samoga sadržaja teksta o južnoslovenskom pitanju može se odrediti približan vremenski okvir. Iz dijelova sačuvane korespondencije moglo bi se zaključiti da je nastao u osmom mjesecu 1917., no u jednom engleskom dopisu, odnosno pismu koje je Ćurčin uputio oxfordskom profesoru povijesti i parlamentarnom zastupniku iz konzervativnih redova Charlesu Omanu 27. 7. 1917., inače simpatizeru stvaranja jugoslavenske države, piše: „I am sending you a draft of an article – or perhaps it is better called a memorandum – if you will be so kind to go through it and let me have your suggestions and remarks (I hope it will not bother you too much).“ Iz tog podatka može se zaključiti da je već mjesec dana ranije nastao nacrt članka kojeg Ćurčin smatra da treba nazvati memorandumom kojime se analizira srž političkog problema rješavanja južnoslovenskog pitanja, a na primjerku koji je upućen na čitanje

¹⁵ M. Ćurčin, *Južnoslovensko pitanje*, str. 6.

¹⁶ M. Ćurčin, *Južnoslovensko pitanje*, str. 11.

članovima Jugoslavenskog odbora zabilježen je i termin *Apel* čime im je zapravo upućen poziv da se izravnije integriraju sa srpskom vladom u rješavanju naznačenog državotvornog pitanja.¹⁷ U tom kontekstu bi Ćurčinov memorandum mogao biti vremenski smješten u razdoblje neposredno uoči donošenja Krfske deklaracije. Na dalje, iz pisma kojemu ne možemo odgonetnuti autora s uredom u strogom londonskom središtu (Whitehall Gardens) zbog teško čitljivog potpisa dobiva se još jedan podatak. Ćurčin je očito pokušao preko utjecajnih osoba objaviti već izrađeni tekst i na engleskom jeziku u nekom britanskom časopisu.¹⁸ Jedan od utjecajnih sugovornika o članku bio je Ronald Burrows, rektor King's Collegea u Londonu i predsjednik Anglo-Hellenic Lige, koji ga je preko svog tajnika Johna Mavrogordata uputio na britansku perjanicu za analizu srednje i jugoistočne Europe Roberta W. Seton-Watsona, kao i poznati povjesničar Harold William Temperley koji je isto tako kurtoazno pozdravio primitak članka.¹⁹ U pismu od 11. 10. 1917. zamolio je predratnog zastupnika u bečkom Reichsratu (Carevinskom vijeću) Tomaša G. Masaryka, koji je tada već bio predsjednik češoslovačkog Narodnog vijeća u emigraciji, da ga primi na razgovor. Iz sadržaja pisma se vidi da je i njemu poslao članak o južnoslavenskom pitanju i da ga je pri tome opisao kao prvi korak prema osnivanju srpsko-hrvatske stranke („the first step towards the formation of a Serbo-Croatian party“). Može se pretpostaviti da je time Ćurčin podsjetio Masaryka na prijeratne čvrste veze između tog praškog profesora i Hrvatsko-srpske koalicije koje su naročito bilo produbljene tijekom Veleizdajničkog procesa u Zagrebu (1909.). Osim toga, ciljevi obaju korespondenata bili su isti: borbom uništiti Habsburšku Monarhiju, ispuniti ratne ciljeve o stvaranju novih narodnih država i zbog toga je bilo prirodno da usklade taj uzajamni interes prigodom provođenja diplomatskih manevara. Konačno, Ćurčin se obratio i francuskim prijateljima jugoslavenske ideje koji su situaciju sagledavali u okolnostima rezultata na istočnom i balkanskom bojištu, kao i pokušaja da se postigne separatan mir. Tako mu je pisao Jean Herbertte koji je radio za utjecani *Temps*, tumačeći svoje stajalište po geopolitičkom ključu u kojemu je ukazao na neizbježnost nekih procesa koji idu na ruku jugoslavenskoj koncepciji: „A mon avis (je ne sais si je vous l'ai déjà exprimé) aucune force au monde n'empêchera les Yougoslaves de former tôt ou tard un bloc national. Toute la question est de savoir si ce bloc se formera de manière a créer une solidarité d'intérêts durable entre votre race et les puissances libérales d'Occident, ou si, au contrai-

¹⁷ Na vrhu prve stranice ćirilичnog teksta upućenog Mići Mičiću nadopisano je *Apel*, a i na drugoj stranici teksta Ćurčin bilježi „mi upućujemo ovaj apel“.

¹⁸ Fond Milan Ćurčin, HR-HDA-793, kut. 1, pismo od 22. augusta 1918. Autor pisma shvatio ga je kao temelj za novi nacionalni manifest („the basis for a new National Manifesto“).

¹⁹ Isto, kut. 1, pismo od 20. augusta 1917.

re, il sera soumis à l'influence de la culture germanique et par là même, à la politique allemande. C'est pourquoi je ne parviens pas à comprendre la crainte qu'inspire à certaines nations d'Europe la formation d'une grande Serbo-Croatie. Qu'on la veuille ou non, elle est inévitable, et ceux qui la combattraient n'obtiendraient d'autre résultat que d'avoir contre eux une force qu'ils auraient pu avoir avec eux.²⁰

S druge strane, Ćurčin je uputio pisma i istaknutim zagovornicima jugoslavenske ideje, i onima koji su dolazili iz Srbije ili iz Austro-Ugarske Monarhije, zamolivši ih da pročitaju i iznesu svoje mišljenje o njegovu tekstu.²¹ U pismu upućenom Jovanu Cvijiću on bilježi: „Počeli smo da organizujemo naš raniji pokret za jedinstvo, u kojem ste nas i vi pomogli, i hteli da utičemo na naše političare da više rade i manje izjavljaju i govore.“²² Napetost u odnosu mladih i starih iznijet će i u više drugih pisama ili članaka, ukazujući time na nedovoljno odlučne istupe potonjih u prilog jugoslavenske ideje. U istome pismu Ćurčin je najavio i izradu nacrtu programa za pokret koji bi propagirao ideju narodnog jedinstva. Na to se nadovezuje pismo upućeno Milanu Grolu i preko njega Boži Markoviću, koga je Ćurčin izravno pozvao da „uzme učešća“ u tom pokretu. Na lapidaran način Ćurčin je zapisao i svoje mišljenje nositeljima izvršenja ujedinjenja i stvaranja južnoslavenske države kao i nazivu buduće države: „A sad pola ozbiljno pola u šali. Ja lično držim da treba da načinite što veći napor da se otresete vaših partajskih predrasuda, koje uostalom glavnim idejama o narodnom jedinstvu ne idu na suprot. Potrebno je partajski osećaji [da se] oljušte potpuno, pred potpuno novom situacijom, te da svi uđemo čisti i koliko je god moguće bez partajskih tradicija u novu narodnu politiku. Da nisu časovi tako kritični, izgledalo bi smešno ovako govoriti; ali držim da danas i vi morate imati osećanje da se mora početi sa nečim sasvim novim i velikim, da bi ispalo nešto dobro iz celog ovog haosa. Glavna unutrašnja taktika našeg pokreta biće uzdržavanje od svake negativne i neplodne kritike, kojoj smo svi mi više manje skloni; a ideja vodila pri tom, organizovanje cele narodne snage radi izvođenja unutrašnjeg jedinstva u najširem obimu. – Od prak-

²⁰ Isto, kut. 1, pismo iz Pariza od 5. septembra 1917.

²¹ Kad je objavio svoj tekst poslije rata u Novoj Evropi, zabilježio je da na „ovaj ‘memorandum’ nije odgovorio nijedan od zvaničnih i poluzvaničnih političara u izgnanstvu (osim G. Vesnića), ni rečju ni delom, tojest, sve je ostalo po starom, ili išlo na gore“. *Nova Evropa*, br. 11, 9. 12. 1920., str. 361. Riječ je o Vesničevu pismu od 20. augusta 1917. iz Pariza u kojemu se sa simpatijama odobrava Ćurčinov „napis“.

²² Isto, kut. 1, pisma od 21. 8. i 28. 8. 1917. U objavljenoj knjizi *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni. Korespondencija 1906-1941 I/1906-1918*, Zagreb-London 1976., nema nikakvih podataka o Ćurčinu za razdoblje do osnivanja Kraljevine SHS, za razliku od međuraća u kojemu je uspostavljena intenzivna razmjena mišljenja, poglavito stoga što Ćurčin prenosi Seton-Watsonove koncepcije iz časopisa *The New Europe*.

tičnih tačaka programa, najvažnije izgledaju zasad one koje će tražiti da se uradi ono što se govori, i da se guraju i pomognu naši političari koji zvanično vode da izvrnuju ono što deklariraju. Od načelnih tačaka, istaknućemo poglavito, da smatramo zapetu između Srba i Hrvata u zvaničnoj Deklaraciji kao korak unazad, i da tražimo da se ta zapeta ukloni te time ostavi srpskohrvatski narod jedinstven kao što je i bio /ovo je od naročite vrednosti i pred strancima, koji nikako ne razumeju naše 'jedinstvo' u kojem se uvek i svuda ističe trojstvo/.“ Pismo upućeno Milenku Vesniću, poslaniku Srbije u Parizu, također je sadržavalo poziv da se prosudi značaj njegovog teksta o južnoslavenskom pitanju, a pri tome je Ćurčin zapisao da se on zalaze za pokret koji je „napredan, pozitivan i konstruktivan, i nije naperen protiv koga“. ²³ Sačuvano je i pismo za predsjednika vlade Nikolu Pašića koje donosi dodatne podatke o tekstu: „napisan je još pre godinu dana“, a „imao ga je u rukama i g. poslanik Jovanović pre više meseci i ja nisam imao dovoljno vremena da ga pošaljem onima kojima je namenjen“. Ti podaci upućuju na hipotezu da je tekst možda izvorno nastao još u ljeto 1916. i pokazuje da unatoč raširenim poznanstvima zapravo nije bio proširen u relevantnom međunarodnom krugu. Ćurčin nadalje piše Pašiću očito u skladu sa saznanjima o Krfskoj deklaraciji: „Sad, posle jugoslovenske izjave srpske vlade, možda je dobro da se čuje i ovako jedno nezavisno i nepartajsko patriotsko mišljenje koje se potvrđuje vašim najnovijim odlukama. Pritom, držim da apel koji sadrži ovaj članak nije postao bespredmetnim ni posle vaše deklaracije, jer je težište u traženju da se ne ostane pri izjavama već da se reči privedu u delo i da se odmah organizuje u pravcu koji se objavljuje i od kojeg se ne može više odstupati. – Mi smo imali, pred ove ratove, pokret za narodno ujedinjenje, koji se među mladom generacijom i u Srbiji i u Austriji širio neobičnom brzinom, i čiji je organ bio Srpskohrvatski ili Hrvatskosrpski almanah za koji ste možda čuli. U njemu smo jasno i otvoreno ispovedali načela kojima se vi praktični političari sada polako i okolišući približujete. – Ako srpska se vlada dosledno bude držala programa koji je objavila, mi možemo korisno poslužiti kao avangarda.“²⁴

Ćurčin se u promicanju svog članka još obratio i nekim utjecajnim članovima Jugoslavenskog odbora.²⁵ U pismu koje je poslao potpredsjedniku Odbora i šefu njegove centralne kancelarije Mići Mičiću 9. augusta 1917. zamolio je tog adresata da prvo pročita članak o Južnoslavenskom pitanju i zatim ga pošalje predsjedniku Odbora Trumbiću i ostalim njegovim članovima. To kratko pismo donosi još neke dodatne podatke pa donosimo iz njega veći odlomak: „Što ćete dalje raditi s njime [člankom] i po njemu, to ostavljam

²³ Isto, kut. 1, pismo od 14. augusta 1918.

²⁴ Isto, kut. 1, pismo od 5. augusta 1918.

²⁵ Ćurčin ga naziva Južnoslovenskim odborom, a ponekad i Južnoslovenskim komitetom.

vama. Kad bude izašao program Srpskohrvatske ili Hrvatskosrpske Narodne Stranke, o kojoj je u sprovednom pismu reč, ja ću vam ga dostaviti. Članak vam šaljem u dva primerka, jedan latinicom i jedan ćirilicom. U ovom drugom članak je malo skraćen, ali je smisao ostao isti. Ako vi imate mogućnosti, i ako držite da vredi, da za svoje članove date otkucati u više primeraka bio bih vam zahvalan. Ja ću lično poslati po jedan primerak G. Hinkoviću i Meštroviću, sa kojima sam dobar prijatelj.²⁶ Uz poslani članak o južnoslavenskom pitanju Čurčin je, kao što je i citirano, pridodao i „Sprovedno pismo“. U njemu piše, kao i u pismu upućenom Pašiću, da je članak nastao još „pre godinu dana“ i nikome nije bio predan na čitanje, osim što je „pre više meseci“ uvid u njega dobio srpski poslanik Jovanović.

Sačuvano je i pismo od 9. 9. 1917. koje je Čurčin uputio Meštroviću s kojim je bio posebno vezan. Njihovo poznanstvo potječe još iz prijeratnih vremena, kad je već međunarodno poznati umjetnik posjećivao Beograd nakon Balkanskih ratova.²⁷ Tijekom Meštrovićeva ratnog boravka u Londonu Čurčin je bio neka vrsta umjetnikova tajnika i sudjelovao je u pripremi više njegovih izložaba po Velikoj Britaniji i izvan nje koje su privukle znatnu pozornost i tako pripomogle promidžbi jugoslavenskog imena i „srpske stvari“.²⁸ Čurčin je u svome pismu pozvao čuvenog umjetnika, ali i člana Jugoslavenskog odbora, da ne klone u patriotizmu, ukazujući da u ljeti 1917. dolazi do krize oko jugoslavenske koncepcije. I tu je ponovo istaknuo potrebu da „narodnu politiku“ i „našu stvar“ ne predvode „praktični političari ogrezli u pokrajinskoj i stranačkoj politici“ koji „ne mogu da se izvuku iz kućine svojih tradicija.“²⁹ Štoviše, skrenuo je pozornost svome adresatu „da se Jugoslavenski odbor bez Meštrovića ne bi mogao održati“, čime je ciljao na umjetnikov ugled u međunarodnim krugovima i važnost njegova držanja. Čurčin dalje piše: „Svaki vuče na svoju stranu, i ovi očajavaju, a glas nekoliko dobrih patriota i poštenih i pametnih ljudi okupio bi oko sebe ubrzo sve koji imaju zdrave instinkte. Tu nije reč o politici, već čisto o patriotskom pokretu koji daje veliku ideju i pokazuje širok drum kojim treba ići i na koji tre-

²⁶ HAZU, fond Jugoslavenskog odbora, Čurčinovo pismo upućeno Mičiću, zastupniku predsjednika Južnoslovenskog odbora, London, 45 Stanhope Gardens, kut. 25, 25/276. Prema Čurčinovom fondu u HDA pismo je sastavljeno četiri dana ranije, 5. augusta. 1917.

²⁷ Meštrović bilježi beogradske susrete sa svojim prijateljima Ivom Ćipikom, Markom Muratom, Milanom Čurčinom, Petrom Bajalovićem i Jovanom Skerlićem. Vidi: Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1993., str. 31.

²⁸ Prema zapisima Meštrovićeve kćerke njen je otac zahvaljujući Čurčinu pristao u Londonu da ga se predstavlja kao „srpskog umjetnika iz Dalmacije“. Maria Meštrović, *Život i djelo Ivana Meštrovića*, Zagreb, 2011., str. 96.

²⁹ U kontekstu takve tvrdnje treba istaknuti da se Meštrović na početku rata protivio da se emigrantska organizacija nazove Hrvatskim odborom „jer bi se time oslabio zajednički nastup pod snažnijom jugoslavenskom egidom“. Vidi: Vinko Srhoj, Ivan Meštrović i politika kao prostor ahistorijskog idealizma, *Ars Adriatica*, 4, Zadar, 2014., str. 372.

ba da dođu oni koji vode praktičnu politiku.³⁰ U tom je smislu Meštrović poslušao svog bliskog suradnika i ostao dosljedan protivnik rješavanja južnoslavenskog pitanja u sklopu Austro-Ugarske, odnosno zagovornik stvaranja integralne države južnih Slavena.³¹

Konačno, Ćurčin je uputio pismo i Milivoju Jambrišaku, još jednom članu Jugoslavenskog odbora koji je u to vrijeme djelovao u Rusiji pri Dobrovoljačkom korpusu Srba, Hrvata i Slovenaca. I u tom se pismu, koje je poslao preko posrednika, mogu pročitati neke dodatne pojedinosti poput one u kojoj Ćurčin izražava osobito povjerenje prema Jambrišaku jer je ovaj prije rata pripadao Hrvatsko-srpskoj koaliciji i time nije otklanjao međusobnu suradnju. Pri tome Ćurčin bilježi da je „pre rata i sam pripadao u stvari“ Koaliciji.³² On na dalje moli Jambrišaka da umnoži njegov tekst na latiničnom pismu. To je značajno jer pokazuje da pisac o južnoslovenskom pitanju nastoji proširiti svoju koncepciju i u Rusiji, poglavito među pripadnicima Dobrovoljačkog korpusa u kojima vidi iskrene patriote, a uz to izražava i već poznato stajalište ali sad uz radikalni prizvuk jer piše da će pripadnike starije generacije političara koji imaju vodeću uloga „morati gurati i miliom ili silom“ radi prihvaćanja naprednih pogleda. Svoju privrženost jugoslavenskom integralizmu Ćurčin izražava isticanjem činjenice da je prenosnik pisma kapetan Ilić kao njegov nekadašnji učenik, profesor i pripadnik napredne omladine osobito pogodan za širenje jugoslavenskog patriotizma i među „oficirima iz Srbije koji se još mogu odvratiti i izlečiti od separatizma.“ Time je ukazao i na snagu partikularizma na srpskoj strani.³³ U tom je pismu još predložio Jambrišaku da uspostavi i održava kontakte s britanskim predstavnicima koji su tada bili u Odesi, čime je naglasio da oni podržavaju jugoslavensku stvar i predstavljaju glavni oslonac na savezničkoj strani.

Na kraju ove ratne korespondencije iz Ćurčinova fonda izdvajamo i dopis Jovana M. Jovanovića upućen Lordu Plymouthu, koji donosi još jedan primjer promicanja ratne propagande. Ćurčin je sam naslovio to pismo „Serbia and Montenegro“, ukazujući time da je riječ o osjetljivom predmetu odnosa dvaju zemalja koje su za vrijeme rata bile okupirane. U njemu srpski poslanik u Londonu pobija tvrdnje pojedinih Britanaca koji su pisali u engleskim novinama o intrigama Srbije protiv Crne Gore i smatra ih pamfletima koji štete savezničkoj strani. Jovanović je napisao: „I read in the Near East a letter which you addressed to Mr. Alex. Devine in reply to his letter referring

³⁰ HDA, fond Ćurčin, kut. 1, pismo od 9. septembra 1917.

³¹ Norka Machiedo Mladinić, Prilog proučavanju djelovanja Ivana Meštrovića u Jugoslavenskom odboru, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 2007., str. 133-156.

³² HDA, fond Ćurčin, kut. 1, pismo od 8. augusta 1917.

³³ Kritiku držanja srpske ratne vlade nakon „albanske katastrofe“ iznio je Ćurčin kasnije u članku „U izgnanstvu“, *Nova Evropa* (knj. 1, br. 11, 1920., str. 353-358), smatrajući da bez pomoći prijatelja iz savezničkih zemalja ne bi bilo ni organizirane jugoslavenske akcije.

to some supposed Serbian intrigues against Montenegro here in Great Britain. As far as the Serbs in London are concerned, I am able to give you a most emphatic denial of this assertion. It is impossible for Serbs to make intrigues against Montenegro for the very reason that in Montenegro live the same people, who speak the same language, are identical in religion, tradition, and in customs, who have the same wishes as the other Serbs and especially the Serbs in Serbia. Serbia has also proclaimed - in conjunction with the Serbo-Croatian and Slovenes – the aim towards the union of our nation on the principle of self-determination, and so it goes without saying that we do not want anybody to be forced into this union. - I thought it necessary to draw your attention to these facts because, if I am not mistaken, the motive for publishing your letter in the Near East was to sow dissension between the Serbs from Serbia and those from Montenegro, a kind of propaganda which would very seriously imperil (!, imperil, op. S.M.) our good cause in this country.³⁴ Iz ovog pisma, koje Jovanović piše i u ime Srba u Londonu, postaje jasnije zašto je i Ćurčin u svom članku o Južnoslavenskom pitanju gotovo u potpunosti zaobišao crnogorski faktor. U skladu sa svojim položajem u srpskom poslanstvu slijedio je službeni politički pravac zemlje koje je zastupao, ali i svoje od ranije poznato stajalište o integralnom jugoslavenstvu.³⁵

Komparacije radi upada u oči da je tijekom 1917. u Zagrebu započeo istaknuti pisac, novinar i liječnik Milivoj Dežman (1873.-1940.) objavljujivati u nastavcima raspravu o južnoslavenskom pitanju.³⁶ Ona je pod pseudonimom Ivanov sastavljena nakon objave Svibanjske deklaracije Južnoslavenskog kluba u bečkom Carevinskom vijeću, koja je nagovijestila znatne promjene u političkom životu, kao i donošenja Krfske deklaracije. Nasuprot jednom drugom publicisti koji je pisao o južnoslavenskom pitanju iz drugačije perspektive, odnosno u želji da se ono isključivo riješi u sklopu Habsburške Monarhije, Dežman se neizravno okrenuo pretpostavci propasti Austro-Ugarske na čijim bi ruševinama mogla izniknuti jugoslavenska država.³⁷ S obzirom na mobilnost sveučilišne omladine pri kraju 19. stoljeća i nastavak održavanja međusobnih veza može se pretpostaviti da su se Dežman i Ćurčin poznavali iz vremena prije rata, a sigurno je da su surađivali u međura-

³⁴ Isto, kut. 1, pismo od 14. augusta 1918.

³⁵ Za vrijeme međuratnog uređivanja *Nove Evrope* promijenila se situacija i Ćurčin objavljuje članke koji služe reafirmaciji crnogorstva. Vidi: L., „Crna Gora – Crnogorcima!“, *Nova Evropa*, knj. 15, br. 7, 1927., str. 193-196.

³⁶ Dežman je taj serijal objavljivao pod pseudonimom Ivanov u glavnom zagrebačkom dnevniku *Obzor* kojega je tada uređivao. Serijal je na početku sljedeće 1918. objavljen kao brošura pod naslovom *Južnoslavensko pitanje*.

³⁷ Riječ je o Ivi Pilaru, isto tako nekadašnjem pripadniku aktivne skupine Mladih, koji je za rata objavio brošuru *Svjetski rat i Hrvati* pod pseudonimom Dr. Juričić, kao i voluminoznu knjigu *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*.

ću.³⁸ Premda je Dežman bio nešto mlađi i on je tijekom studija medicine u Beču i Pragu započeo prihvaćati modernističke poglede i kritički promatrati utjecaje tradicionalnih ideja u društvenom životu. Štoviše, istaknuo se kao jedan od glavnih ideologa pokreta „mladih“ naprednjačke orijentacije koja je zdušno zagovarala primjenu ideje narodnog jedinstva i sa simpatijama pratila aktivnosti skupine tzv. hrvatsko-srpske omladine na zagrebačkom Sveučilištu.³⁹ Stoga se u njegovim gledištima o južnoslavenskom pitanju mogu uočiti neka rješenja koja su načelno podudarna onima koja zagovara Ćurčin. Premda je Dežman napisao i objavio svoju analitičku studiju za vrijeme još uvijek funkcionalne Austro-Ugarske, on očito računajući na trijumf sila Antante vjeruje u rješavanje južnoslavenskog pitanja. Pri tome bilježi važnost djelovanja: „Mi moramo stvarati činjenice. Mi moramo računati sa otporom pojedinih naroda protiv preobrazbe monarhije i protiv riješenja južnoslavenskog pitanja, no mi treba da to pitanje, učinimo akutnim. Taj proces ujedinjenja prepušten je bio dosad slučajnoj agitaciji, a nije bio izljev naše narodne potrebe i naše narodne svijesti.“⁴⁰ Iako je Dežman u svom pretresanju problema smatrao glavnim zadatkom stvaranje južnoslavenske države u reformiranoj Monarhiji i njeno sporazumijevanje s obnovljenom Srbijom, njegove ključne misli dopuštale su i šire zaključke. Tvrdnja - „Slovinci, Hrvati i Srbi mogu i moraju sebi stvoriti novu domovinu za buduće slobodne naraštaje“ – mogla se shvatiti i kao mogućnost drugačije rješavanja južnoslavenskog pitanja. Nakon Prvog svjetskog rata obojica su razvili ugledne karijere u Kraljevini SHS/Jugoslaviji na području novinarstva. Kao što je već rečeno Ćurčin je pokrenuo *Novu Evropu*, a Dežman je bio vlasnik i urednik zagrebačkog dnevnika *Obzor*.⁴¹ Pravac njihova uređivanja periodike ukazivao je na promicanje liberalnih ideja, uspostavi prisnijih veza sa zapadnom Europom, nastavak privrženosti načelima moderne i težnju za mirnim rješavanjem problematičnih odnosa u monarhističkoj Jugoslaviji. Pri tome će Ćurčin pokušati na početku zadržati svoja ideološka polazišta o čemu svjedoči nastavak zagovaranja „otvorenog jugoslovenstva“, a Dežmana će označiti kao pripadnika „jugoslovenstva s primišlju“.⁴² No, situacija se nakon uvođenja dikta-

³⁸ Na primjer, Dežman je poslao dopisnicu Ćurčinu s ljetovanja na Korčuli (16. 7. 1937.), gdje je imao vilu.

³⁹ Miroslav Šicel, „Dežman, Milivoj“, *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb, 1993. Dežman je potjecao iz ugledne obitelji. Otac mu je bio liječnik Ivan Dežman, a krsni kum biskup Josip Juraj Strossmayer. Vidi: Josip Horvat, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb, 1965., str. 114.

⁴⁰ Ivanov (Milivoj Dežman), *Južnoslavensko pitanje*, Zagreb, 1918., str. 75.

⁴¹ Britanska službena izvješća navode Ćurčina i Dežmana među istaknutije pojedince u međuratnoj Jugoslaviji. Vidi: *Yugoslavia. Political Diaries 1918-1965*, vol. 3, London, 1997., str. 9 i 33. Uz to, Ćurčin je neke od knjiga u izdanju svoje *Nove Evrope* objavio tiskao u zavodu Tipografija d. d. u čijem ravnateljskom vijeću je bio i Dežman.

⁴² M. Ćurčin, Tri koncepcije jugoslovenstva, *Nova Evropa*, br. 2, knj. 10, 1924., str. 35.

ture promijenila. Upravo tijekom 1930-ih okupljaju se Ćurčin i Dežman zajedno u jednoj skupini istaknutih intelektualaca koja je prvo sastavila *Zagrebački memorandum* (1934.), a zatim u nešto manje brojnom sastavu i *Nacrt ustava* (1937.).⁴³ I tu se u stvari pojavljuje još jedna zajednička crta s Ćurčinovim člankom o Južnoslavenskom pitanju iz Prvoga svjetskog rata koji je bio zaključen rečenicom: „Onda ćemo hteti brže da sve uredimo, ali će biti dockan.“⁴⁴ Tako su i ovi pokušaji akcije spašavanja jugoslavenskog okvira bez obzira na razlike među negovim zagovornicima bili osuđeni na slom.

Na kraju ovoga članka nije na odmet naglasiti još nekoliko činjenica. Naime, u međuratnom razdoblju Ćurčin se često vraćao na ratne teme bez kojih se teško moglo tumačiti korijene promjena koje su dovele do stvaranja prve jugoslavenske države. Tako je više puta raspravljao o pitanju krivice članova srbijanske vlade za Sarajevski atentat zbog izjave Ljube Jovanovića i šutnje Nikole Pašića o njegovim saznanjima da je znao za spremanje ubojstva prestolonasljednika Franje Ferdinanda, o pitanju odgovornosti za izbijanje rata, o Serbian Relief Fund (Srpskom potpornom fondu) u Londonu, jugoslavenskim dobrovoljcima u Italji i Rusiji, o Sokolskom veleizdajničkom procesu u Zagrebu, Solunskom procesu i austrijskom nastojanju da se provede separatan mir te o držanju istaknutijih pojedinaca. U izdanju svoje *Nove Evrope* objavio je, između ostalih, knjigu Lea Pfeffera *Istraga o sarajevskom atentatu* (Zagreb 1938.) u kojoj je napisao i predgovor te sastavio iscrpnu bibliografiju o atentatu.⁴⁵ Knjiga je bila objavljena u dva izdanja na ćirilici i latinici te je popraćena solidnom reklamnom kampanjom pod sloganom „prvorazredne historijske i književne senzacije“ koju je pratio propagandni materijal na njemačkom, francuskom i njemačkom jeziku i omot knjige koju je izradio ugledni umjetnik Jozo Kljaković, još jedan pripadnik predratne jugoslavenski orijentirane omladine.⁴⁶ Pfeffer je bio bivši sudac-istražitelj u postupku protiv sarajevskih atentatora i prema vlastitom viđenju nastojao je protumačiti sporne momente i ispraviti ili dopuniti proizvoljne tvrdnje. Imao je i osobnih razloga da objavi svoje poglede jer su ga neki „domaći ljudi“ ocrnjivali zbog odnosa prema optuženicima, a poslužio se i primjenom metode vremenskog odmaka, smatrajući da bi ranija objava teksta bacila sjenu na njegovu objektivnost jer je odman nakon okončanja rata bio umirovljen u 41. godini života pa bi se njegovo pisanje moglo smatrati kao ten-

⁴³ Dežmanov memorandum, fond M. Dežmana, Arhiv Odsjeka za povijest hrvatske književnosti Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU i Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije 2*, Zagreb, 1989., str. 88-180.

⁴⁴ Južnoslovensko pitanje, HAZU, Rukopis, str. 12.

⁴⁵ Prema nekim prikazima knjige Ćurčin je u knjizi prvi pokazao da se na poznatoj fotografiji iz Sarajeva ne radi o snimku uhapšenja G. Principa, nego o odvođenju slučajnog svjedo-ka F. Bera.

⁴⁶ Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, fond Milana Ćurčina, R 7449/XII.

denciozna čin prigušivanja zlih glasova. Ćurčin je pak za pisca zabilježio da „namjerno nije htio objelodaniti podatke koje ima, a koje je sredio na temelju originalnih zapisnika i drugih dokumenata istrage, dok mu ne bude šezdeset godina, da bi što objektivnije mogao iznijeti cio tok istrage, uz svoje lične utiske i svoja neposredna opažanja.“⁴⁷ Iz dotadašnje uređivačke politike *Nova Evrope* bilo je jasno da je nova knjiga o Sarajevskom atentatu trebala biti važan doprinos bogatoj građi koja se bavila pitanjem krivnje za izbijanje Velikog rata, poznatog u svjetskoj publicistici i pod njemačkim nazivom Kriegsschuldfrage.

Međutim, Pfefferova knjiga nije naišla u Jugoslaviji na jednoglasno odobravanje i potaknula je višestране reakcije. Pfeffer je tvrdio da su iznijete činjenice potvrdile da su prikupljeni dokazi u istrazi o atentatu bili zasnovani na potpunom priznanju optuženika koja su poslije rata dodatno potvrđena novim dokazima. Takve činjenice nisu prihvatili neki promatrači, a posebno su nezadovoljstvo izrazili neki od pripadnika mladobosanskog pokreta. Za njih, prije svega, Pfeffer unatoč iznošenju mnogih činjenica nije uspio skinuti sa sebe svoju odgovornost. Supruga Veljka Čubrilovića tvrdila je da je tijekom istrage bila „izložena gonjenjima“ i da je Pfeffer bio „najnesimpatičniji austrijski činovnik koji ju je arogantno ispitivao i derao se na nju.“⁴⁸ On je za nju bio „Švabo i zato nije mogao shvatiti ni ljude ni događaje pa mu knjiga ne doprinosi istini, nego je obilazi. Ni danas nije mogao shvatiti da je Veljko Čubrilović radio iz ljubavi za slobodu i da su bez ikakvih naređenja i obavještenja i prijetnji pomogli Principu i Grabežu da ruše omrznutu Austriju u osobi njenog predstavnika koji na prvi srpski radosni Vidovdan, dolazi u Bosnu da drži manevre.“ Prema Stevanu Žakuli, koji je neposredno prije izbijanja Prvoga svjetskog rata bio direktor Trgovačke akademije i prvak srpskog sokolskog pokreta u Sarajevu, Pfeffer „nije iznio ništa nova“ i nije se zapravo mogao iskupiti u očima srpskih sokola jer im je sudio u veleizdajničkim procesima tijekom rata.⁴⁹ Zato je on za njega pripadao među ljude za koje bilježi: „Vreme ih je pregazilo jer nisu bili u stanju da predvide i predosete a najmanje da pretpostave promene.“ No, Žakula je otišao korak dalje i izjavio: „Revoltiraju ga naknadni članci u Novoj Evropi. Umjesto da se pokrio po glavi i saslušao mišljenja o svojoj knjizi od najpozvanijih, on je udario u nedolično i besprimerno drsko pisanje odgovora gotovo na svaku reč kritike. – Ćurčin nije s nama zajedno mučio iste muke.“

S druge strane, Ćurčin, kao i dio glavnih novina u Zagrebu, smatrao je da je Pfefferova knjiga ispunila svoju zadaću i nipošto nije služila razjedinja-

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ *Pregled*, broj za april-maj, Sarajevo, 1938., str. 235-239.

⁴⁹ „Istraga u Sarajevskom atentatu i sudija istražitelj g. Leo Pfefer“, *Sokolski glasnik*, 7. 4., br. 14 i 14. 4. 1939. br. 15.

vanju jugoslovenstva. U mnoštvu literature koja se bavila uzrocima i povodima za rat, često uz dnevno-političke primjese, Pfeffer je bio važan izvor za pobijanje nastalih legendi, ali još više i za raširena gledišta u zemljama vezanima uz nekadašnje Centralne sile, prema kojima je atentat bio čin službenih krugova predratne Srbije. Budući da se rasprava o krivnji u većini slučajeva vezivala uz problem atentata i njegove pozadine, piscu je prema većini prikaza uspješno argumentirati da su iza ubojstva austro-ugarskog prestolonasljednika bili isključivo pripadnici „bosanske nacionalističke omladine“. On je, piše jedan prikazivač: „rafiniranim istraživačkim metodama izvukao iskaze učesnika atentata. Oni te iskaze nisu povukli na suđenju/glavnoj raspravi i njemu je uspješno dati uvjerljive psihološke portrete optuženika.“⁵⁰ Na dalje, neki su bili uvjereni da je Pfeffer uvjerljivo pobio aktualne hipoteze iz dijela njemačke literature o zavjereničkoj ulozi masona (hipoteze iz razdoblja Weimarske republike) i Židova (hipoteze iz razdoblja nakon dolaska nacional-socijalista na vlast) u atentatu.⁵¹ Njegova je analiza „objektivna jer nije imao simpatija za okrivljene, a opet je pohvalna za sudionike.“⁵²

Tumačenjem Sarajevskog atentata uoči izbijanja Drugoga svjetskog rata zaokružen je Ćurčinov pristup južnoslavenskom pitanju. Na taj način ostao je dosljedan svojim gledištima iz razdoblja prije Prvoga svjetskog rata i ratnog boravka u Londonu, kada se otvoreno zalagao za stvaranje jugoslovenske države i smatrao da bi u tom procesu omladina morala imati ključno mjesto.

Stjepan MATKOVIĆ

MILAN ĆURČIN, THE SOUTHERN-SLAVIC QUESTION
IN THE FIRST WORLD WAR AND DISCUSSIONS ABOUT
THE SARAJEVO ASSASSINATION

Summary

The author deals with the biography of a well-known publicist Milan Ćurčin and his wide activities during the First World War, when he was in charge of or-

⁵⁰ „Knjiga o Sarajevskom atentatu“, *Jutarnji list*, Zagreb, 13. 1. 1938., str. 11.

⁵¹ Prema prikazu iz beogradskih *Vidika* (br. 1, 10. juni 1938., str. 2) Pfeffer je odbacio tvrdnje o masonskoj uroti jer je prigodom ispitivanja Ćabrinovića došlo do komičnih odgovora pa se o masoneriji više nije raspravljalo, a u vezi „jevrejstva“ Principa *Vidici* su sarkastično preporučili državnom institutu za proučavanje slobodnog zidarstva u Berlinu, koji je osnovao Friedrich Hassenbacher, da otiđe u Grahovo i uvjeri se u ispravnost svoje teze.

⁵² Bogoljub Bratić, „Istraga o sarajevskom atentatu“, *Savremenik*, br. 2, 1938., str. 188-189.

ganizing and spreading wartime propaganda through the Serbian legation in London. The article gives a survey of Ćurčin's continuity in representing specific ideology of Yugoslavism. Before the Great War young Ćurčin as a lecturer at the University of Belgrade started to edit magazines and gathered contributions of many prominent writers and artists in favour of promoting the Serbo-Croatian idea. After the Central Powers had occupied Serbia, he went to London. There he wrote in 1916 a memorandum under the title „South Slav question and Slav Slav policy in this War“ in which he advocated the realization of one variant of Yugoslav national integratism in accordance with pre-war aspirations of the Serbo-Croatian Youth groups and their tendencies in encouraging the break-up of the Austro-Hungarian Empire. In his memorandum he tried to coordinate activities of the Serbian government and the Yugoslav Committee in order to achieve some of their mutual goals. Moreover, he sought the new ways to improve working relationships between two adversaries of the Habsburg Monarchy in the context of international situation at that moment, proposing that the members of Committee had to be submitted to the government. Afterwards, author analysed the correspondence between Ćurčin and a few persons of high rank concerning the critical reviewing of his memorandum. Author also compared the views of Ćurčin and Milivoj Dežman, who was also distinguished publicist and writer of a study about the South Slav issue published in 1917 in Zagreb. Those cases confirm the Southern-Slavic question as the key problem of the organisation of Southeast Europe in the 20th century. During the interwar period both of them as the editors of eminent publications worked together in the politics showing general tendency toward liberalization and preservation of Yugoslav state framework in spite of its permanent internal crisis. In the end, author shows how Ćurčin as the editor of New Europe magazine took effective part in interpretations and fierce discussions about the Sarajevo assassination and real motives for the First world war's outbreak as well.

Миљан ГОГИЋ*

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА О ПРВОМ СВЈЕТСКОМ
РАТУ ОБЈАВЉЕНИХ У ЧАСОПИСУ ЗАПИСИ /
ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ABSTRACT: *In this work there is a list of works concerning the First World War, published in magazine Records/ Historical records*

KEY WORDS: *The First World War, Records, Historical records, Montenegro*

Први свјетски рат и догађаји који су са њим у блиској вези били су тема већег броја научних радова објављених у *Записима*, односно *Историјским записима*. Аутори који су се бавили овим периодом приступали су му са различитих аспеката. Осим доминантно политичких тема, бавили су се најчешће војном, друштвеном и другом тематиком. У зависности од основне концепције радова, неки аутори су у средиште стављали тематику из овог периода, док је код појединих аутора она представљена на маргини основне приче. Прегледом броја и назива радова о овој теми и поређењем са радовима о другим великим историјским темама, јасно је да Први свјетски рат није много био заступљен на страницама Записа / Историјских записа. Борба за стварање црногорске државе у XVIII и XIX вијеку, Други свјетски рат и револуција, изградња социјализма, у знатно већој мјери биле су обрађиване у часопису. Један од разлога за то је и осјетљивост појединих аспеката наведене теме, нарочито оних који се односе на нестанак црногорске државности 1918. године.

Највећи број радова у часопису на тему Првог светског рата бавио се проблематиком која се тиче Црне Горе, док се мањи број одно-

* Аутор је виши истраживач у Историјском институту Црне Горе и докторанд на Филозофском факултету у Београду.

сио на шири географски простор. Грађа на основу које су писани радови различите је провенијенције. Доминира она из домаћих архива, али је присутна и она која се налази у иностраним архивима.

Радове о овој теми објављивао је већи број научника, а међу њима се истиче Новица Ракочевећ. Овдје треба поменути монографију наведеног аутора под називом *Црна Гора у Првом свјетском рату*, у којој је обрађен положај Црне Горе у овој епохи.¹ Такође, мора се нагласити да је овој теми у Историјском институту Црне Горе придаван велики значај, што потврђује и одржавање округлог стола под називом *Црна Гора у Првом свјетском рату*, гдје је презентован већи број радова на ову тему.²

У часопису је објављен и већи број научних приказа и прегледних чланака дјела која су се односила на Први свјетски рат и са њим повезаним догађајима.

- Јован Јовановић, *Суђење Виљему II као кривцу за Први свјетски рат*, Записи. Год I, књ. I, 4 (1927), 226-230.

- Јован Јовановић, *Одговорност за рат*, Записи, год. IV, књ. VII, 2 (1930), 97-99.

- Саво П. Вулетић, *Демисија црногорске владе у децембру 1915*. Записи, Год. IX, XV, 4(1936), 210-215.

- Ристо Ј. Драгићевић, *Једна срачуната депеша пуковника Пешића*, Записи, Год. XI, књ. XX, 6 (1938), 379-380.

- Душан Вуксан, *Један детаљ с краја 1915. године*, Записи, Год. XIII, књ. XXIII, 1 (1940), 28-31.

- Ристо Ј. Драгићевић, *Ловћенски одред у првом свјетском рату*, ИЗ, Год III, књ. VI, 10 (1950), 394-413.

- Велимир Терзић, *Улога црногорске војске у првом свјетском рату*, ИЗ, Год. VI, књ. IX, 1(1953), 47-61.

- Игњатије Злоковић, *Из морнарске побуне у Боки Которској*, ИЗ, Год. VI, књ. IX, 1 (1953), 153-160.

- Динко Форетић, *Неколико докумената о побуни морнара у Боки Которској 1918*, ИЗ, Год. VII, књ. X, 2 (1954), 364-381.

- Игњатије Злоковић, *Потапање аустријске ратне крстарице „Зента“*, ИЗ, Год VIII, књ. XI, 1-2 (1955), 390-396.

Милан Р. Поповић, *Улога херцеговачких добровољаца у првом свјетском рату у Црној Гори*, ИЗ, Год. X, књ. XIII, 1-2 (1957), 325-328.

- Ристо Ковијанић, *Црногорци сахрањени у Мађмеђеру (1916-18)*, ИЗ, Год. XI, књ. XVI, 1-2 (1958), 380-392.

¹ Н. Ракочевећ, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914-1918*, Цетиње 1965, Подгорица 1997².

² *Црна Гора у Првом свјетском рату*, Зборник радова са Округлог стола Историјског института, Подгорица 1998.

- Хамдија Капичић, *Прилог историји морнарске побуне у Боки Которској фебруара 1918. године*, ИЗ, Год. XII, књ. XV, 1 (1959), 31-51.
- Димо Вујовић, *Ослобођење Скадра 1918. године и стање на црногорско-албанској граници*, ИЗ, Год XIII, књ XVII, 1 (1960), 93-128.
- Новица Ракочевећ, *Прилози историји аустроугарске окупације Црне Горе*, ИЗ, Год. XII, књ. XVII, 3(1960), 611-641.
- Димо Вујовић, *Рад српске владе у емиграцији на уједињењу Црне Горе и Србије*, ИЗ, Год. XII, књ. XVII, 4 (1960), 681-703.
- Ђоко Д. Пејовић, *Зашто су Његошеви посмртни остаци пренесени с Ловћена на Цетиње 1916 године*, ИЗ, Год XVI, књ. XX, 3 (1963), 498-501.
- Велимир Терзић, *Напад Аустро-Угарске на Србију и Црну Гору 1914. године*. ИЗ, Год. XVII, књ. XXI 3 (1964), 397-401.
- Урош Костић, *Операције црногорске војске 1914*. ИЗ, Год. XVII, књ. XXI, 3 (1964), 403-408.
- Митар Ђуришић, *Сремска операција српске војске 1914 године*, ИЗ, Год. XVII, књ. XXI, 3 (1964), 459-477.
- Јосип Борош, *Неке полицијске мјере аустројских власти у Боки Которској за вријеме првог свјетског рата*, ИЗ, Год. XVII, књ. XXI, 3 (1964), 551-572.
- Новица Ракочевећ, *Ловћенски одред у првом свјетском рату 1914-1916*, ИЗ, Год XIX, књ XXIII, 2 (1966), 253-319.
- Јосип Борош, *Патње народа у Боки Которској за вријеме првог свјетског рата*, ИЗ, Год XIX, књ. XXIII, 3 (1966), 522-541.
- Јуриј А. Писарев, *Неки аспекти односа Русије и са Црном Гором и Србијом почетком првог свјетског рата*. ИЗ, Год. XX, књ. XXIV, 2 (1967), 229-253.
- Бернард Стули, *Устанак морнара у Боки Которској 1-3. фебруара 1918*. ИЗ, Год. XXI, књ. XXV, 1 (1968), 1-5.
- Јован Бојовић, *Једно сјећање на устанак морнара у Боки Которској 1918*, ИЗ, Год XXI, књ. XXV, 1 (1968), 143-150.
- Милош Милошевић, *Илегално достављање поште морнара затворених због учествовања у устанку 1918. године*, ИЗ, Год XXI, књ. XXV, 1 (1968), 151-154.
- Ниша Миловановић, *Сјећање на истрајк интернираних Црногораца-подришку побуњеним морнарима у Боки Которској 1. фебруара 1918 године*, ИЗ, Год XXI, књ. XXV, 1 (1968), 155-156.
- Новица Ракочевећ, *Борбе Херцеговачког одреда црногорске војске у јануару 1916. године*, ИЗ, Год XXI, књ. XXV, 2 (1968), 223-250.
- Богумил Храбак, *Југословенско питање на седницама аустроугарског Министарског савета 1914-1918*, ИЗ, Год. XXII, књ XXVI, 4 (1969), 553-583.

- Новица Ракочевић, *Политичка активност књаза Мирка Петровића у току аустроугарске окупације Црне Горе*, ИЗ, Год. XXIII, књ. XXVII, 3-4 (1970), 251-271.

- Јуриј А. Писарјев, *Прилог изучавању политике великих сила према црногорском питању (1916-1918)*. С руског превео Радоман Јовановић, ИЗ, Год. XXIII, књ. XXVII, 3-4 (1970), 337-346.

- Љубо Полексић, *Последњи дани Ускочког батаљона јануара 1916. године*, ИЗ, Год. XXV, књ. XXX, 3-4 (1972), 493-500.

- Новица Ракочевић, *Нека новија издања о првом свјетском рату*, ИЗ, Год. XXV, књ. XXX, 3-4 (1972), 553-555.

- Новица Ракочевић, *Неки подаци о стању у српској војсци у Црној Гори крајем 1915. године*, ИЗ, Год. XXVI, књ. XXX, 1-2 (1973), 131-141.

- Јуриј А. Писарев, *Сарајево, јулска криза 1914. и руска дипломатија*. С руског превео Радоман Јовановић, ИЗ, Год. XXVII, књ. XXXI, 3-4 (1974), 347-362.

- Јован Р. Бојовић, *Забљешка игумана Леонтија Никовића о повлачењу из Црне Горе 1916. године*, . ИЗ, Год. XXXI, књ. XXXVI, 4 (1978), 91-102.

- Едоардо Векјо, *Комерцијални проблеми и перспективе Италије и Јужних Словена у току првог свјетског рата*. ИЗ, Год. XXXVI (LVI), 1-2 (1983), 53-68

- Радоје Пајовић, *Научни скуп Југословенских и италијанских историчара о првом свјетском рату*, ИЗ, Год. XXXVI (LVI), 1-2 (1983), 202-203.

- Жарко Шћепановић, *Бјелопољска бригада црногорске војске у I свјетском рату*, ИЗ, Год. LX, бр. 2-3 (1987), 5-32.

- Јован Р. Бојовић, *Неколико сјећања на учешће у Првом свјетском рату и Октобарској револуцији*, ИЗ, Год. LX, бр. 2-3 (1987), 157-182.

- Богумил Храбак, *Југословени у Швајцарској 1915-1918*, ИЗ, Год. LXI, бр 3-4 (1988), 11-127.

- Новица Ракочевић, *Опредјељивање Црногораца за уједињење у току рата 1914-1918. године*, ИЗ, Год. LXI, бр. 3-4 (1988), 129-161.

- Драгољуб Живојиновић, *Краљ Никола и територијално проширење Црне Горе 1914-1920. године*, ИЗ, Год. LXI, бр 3-4 (1988), 163-177.

- Димитрије Димо Вујовић, *Захтјеви краља Николе да се врати у Црну Гору и ставови савезника у вези са тим уочи подгоричке скупштине 1918*. ИЗ, Год. LXI, бр 3-4 (1988), 179-196.

- Гавро Перазиић, *Међународноправна основа мандата савезничких оружаних снага на територији Црне Горе 1918-1919. године*, ИЗ, Год. LXI, бр. 3-4 (1988), 197-209.

- Новица Ракочевић, *Бјекство 17 Црногораца из окупиране Црне Горе 1917. године*, ИЗ, Год. LXI, бр 3-4 (1988), 211-213.

- Смиља Аврамов, Гавро Перазић, *Нестанак црногорске државе у Првом свјетском рату*, Београд 1986, ИЗ, Год. LXII, бр 1-2 (1989), 155-160. Округли сто о књизи Гавра Перазића.

- Милан Булајић, Гавро Перазић, *Нестанак црногорске државе у Првом свјетском рату: осврт са становишта међународног права и црногорско-америчких дипломатских односа 1917-1921*, ИЗ, Год. LXII, бр 1-2 (1989), 161-198.

- Гавро Перазић, Одговор др-у Милану Булајићу на „Осврт са становишта међународног права и црногорско-америчких дипломатских односа 1917-1921 (на књигу Г. Перазића *Нестанак црногорске државе у Првом свјетском рату*)”, ИЗ, Год. LXII, бр. 1-2 (1989), 199-206.

- Новица Ракочевић, *Осамдесетогодишњица Првог свјетског рата*, ИЗ, Год. LXVII, бр. 1-2 (1994), 39-60.

- Чедомир Попов, *Европска ратишта у вријеме Мојковачке битке 1916*. ИЗ, Год. LXIX, бр. 1 (1996), 69-76.

- Михаило Војводић, *Велике силе и Црна Гора у Првом светском рату* (Поводом књиге проф. др Драгољуба Живојиновића, „Невољни савезници 1914-1918“, Београд 2000), ИЗ, Год. LXXIV, бр 1-2 (2001), 239-245.

Miljan GOGIĆ

BIBLIOGRAPHY OF THE FIRST WORLD WAR WORKS PUBLISHED IN MAGAZINE RECORDS/ HISTORICAL RECORDS

Summary

Being a significant scientific topic, the First World War was presented in numerous works on Records/ Historical records pages. Most of those works referred to Montenegro's participation in the war. Also, there were some works concerning events from the neighbourhood. The authors (local and foreign) who wrote about it, dealt with the political events in the first place, but there were some works focused on social and economy topics.

ЧЛАНЦИ

Саша БРАЈОВИЋ*

ЊЕГОШ У ВРЕМЕНУ ТЕХНИЧКИХ ДОСТИГНУЋА
И ВЕЛИКЕ СВЕТСКЕ ИЗЛОЖБЕ

ABSTRACT: *This text presents observations on Njegoš's interest in science and technical achievements within the context of his epoch. His was an age of „Romantic science“ which transformed the rationalism of Enlightenment of the previous century with visionary passion, as it also did the reception of science in the public eye. Njegoš's dedication to science and technical achievements which relied on science was an expression of the liveliness of his spirit, intellectual views and constant striving to modernise his country. Njegoš introduces new technical achievements into major state project which he initiates, into visual representation of his country, effemeral events, by which he expresses an awareness of Montenegro as an entity and of himself as its ideator and ruler. Particular attention is given to Njegoš's encounters with contemporary wonders of science and technical achievement during his travels. Special significance is assigned to Njegoš's note on the Crystal Palace, raised for the Great Exhibition in London in 1851, which offers a sublimation of the new, modern age.*

KEY WORDS: *Njegoš, science, technical achievements, visual representation of Montenegro, travelling by steamships and trains, Crystal Palace, the first Great Exhibition in London 1851.*

У Његошевој *Биљежници*, међу записима различитог карактера – од мудросних изрека и филозофских закључака до адреса и нутриционистичких информација – налази се један који изазива посебну пажњу и поштовање. То је запис: „Кристалини палац за углед у Лондону дуг је 563 метра, а широк 125 мет(а)р(а)“.¹

* Аутор је ванредни професор на Филозофском факултету у Београду.

¹ *Његошева биљежница*, уредили Ј. Јовановић, П. Шоћ, Р. Драгићевић, Ј. Миловић и М. Вушковић, Историјски институт НР Црне Горе, Цетиње 1956, 136.

Crystal Palace, Лондон

„Кристални палац“, конструкција од челика, дрвета и стакла, подигнута је за потребе Велике светске изложбе 1851. у Лондону. Ово чудо ондашње науке и технике симболизовало је Лондон као центар модерног света и капиталистичког поретка, којем је, као таквом, припадало да буде домаћин прве интернационалне смотре достигнућа науке и технике, уметности и културе, производње и конзумирања.² Том манифестацијом започела је серија *l'exposition universelle*, које су, и поред промене контекста, увек биле својеврсни форум на којем се потврђивао владајући економско-политички поредак, иницирала нова економска и социјална стремљења, склапали и расклапали међународни односи, огледали друштвени и културни феномени.

Изложба у Лондону привукла је велику пажњу светске јавности. Она је, као и изложбе које су следиле, илустровала визију света у разумљивим и мерљивим димензијама, и испуњавала разне економске и културне функције – била је место размене добара и знања, као и националне самодефиниције и компетиције. Принц Алберт описао ју је као тековину највећих људских прегнућа, круну вековне тежње ка спознаји Божијих закона. Најављивана је као „велико племенито и мирољубиво такмичење“ произвођача из свих индустријских земаља.³

² О значају прве Светске изложбе: P. Young, „Mission Impossible: Globalization and the Great Exhibition“, in *Britain, the Empire, and the World at the Great Exhibition of 1851*, eds. J. A. Auerbach, P. H. Hoffenberg, Ashgate 2008, 3-26.

³ W. Telesko, *Das 19. Jahrhundert. Eine Epoche und ihre Medien*, Böhlau Verlag Wien, Köln, Weimar 2010, 284.

Crystal Palace

Т е а т р а л н и ефекат догађаја, у којем се сажима мултимедијално искуство које је наука први пут у својој историји нудила, није промакао Његошевој будној пажњи.

Његош је живео у времену тзв. „друге научне револуције“, ширења хоризоната науке и дубоког преображења њене рецепције.

Његова епоха може се назвати и временом „романтичарске науке“, која је због интензивне посвећености, маштовитости и учењачког узбуђења својих хероја преобразила просветитељски рационализам претходног столећа у „доба чуда“.⁴ Велики песници романтизма, међу којима и Његош, били су усхићени чудима науке, управо зато што су била прожета визионарском страшћу с којом су и они стварали своје стихове.

Романтичарска наука наглашавала је световно, хуманистичко биће знања, и тежила да га представи јавном мњењу. Идеали модернизације обухватили су шире социјално поље него икада раније. Оснивањем академија наука, научних друштава и других институција које су обезбедиле акумулацију нових сазнања, стварао се нови систем употребе и перцепције науке. За разлику од претходних епоха, наука 19. века, захваљујући техничким новинама на њу ослоњеним, могла је да се прикаже широкој публици.⁵ Наука је показала да је корисна и практична, да се не бави само разумевањем и описивањем света, већ његовом изградњом, променом и побољшањем. Подржана финансијски и поли-

⁴ Иако се обично сматра да је романтизам био веома непријатељски настројен према науци, а његов идеал субјективности оштро супротстављен идеалу научне објективности, визионарски карактер укупног стваралаштва, научног и литерарног, разлози стварања, „чуђење“ као заједничка покретачка сила, термин „романтичарски научник“ скован 1833, као и многи други аргументи, дозвољавају оцену да романтичарска наука постоји, на исти начин, и из истих разлога због којих постоји и романтичарска поезија: R. Holms, *Doba čuda. Kako je pokoljenje romantičara otkrilo lepotu i užas nauke*, Beograd 2011, 14.

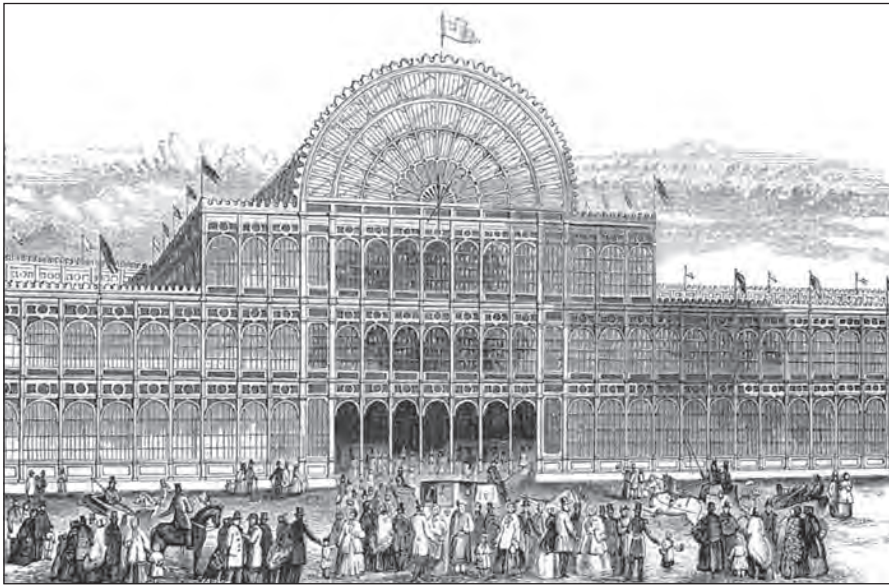
⁵ R. G. Olson, *Science and Scientism in Nineteenth-Century Europe*, 2008, 7.

тички, наука постаје основ државних система и велики бизнис. „Индустијализација науке“ допринела је њеном угледу, као и тежњи да се друштвени процеси, хуманистичке науке, вербалне и визуелне уметности саобразе њеним принципима. Интеракција науке и социјалног поља обезбедила је „популаризацију“ науке, односно њену потрошњу и конзумирање.⁶ Социјалним активностима и свим постојећим медијима – новинама, часописима, енциклопедијама и приручницима, јавним предавањима, посетама новооснованим музејима, галеријама и вртovima, публика је учествовала у њеном развоју.

Његош је, као песник, интелектуалац, владалац и велики путник, био укључен у овај процес. Живео је далеко од његових изворишта, али је био добро упознат. Његово интересовање за ову област проистиче из зрцања његовог духа, интелектуалних назора и сталног труда да осавремени своју земљу. Сазнајући новости из света науке, Његош као да је схватао да ће оне потпуно променити будући свет, те да би он, стешњен временским и просторним координатама, волео да се „доцније родио“.⁷ Његова „љубов к полезним наукама и занимањима“, односно заинтересованост за све „сувремене културне и техничке тековине ондашње

⁶ Термин „популарна наука“, нарочито примењен на епоху 19. века, с правом се изнова критички разматра, најпре због нејасних граница „експертске“ и „популарне“ науке. Међутим, пошто се у овој епохи развија култура јавног пласирања и конзумирања науке, термин „популарна наука“ донекле је оправдан. Такође, овај термин био је у употреби током 19. века, а језик „популарне науке“ развијао се већ од Наполеонових ратова. О овом проблему: A. Fyfe, B. Lightman, „Science in the Marketplace: An Introduction“, in: *Science in the Marketplace: Nineteenth-Century Sites and Experiences*, eds. A. Fyfe, B. Lightman, University of Chicago Press 2007, 1-19; J. R. Topham, „Rethinking the History of Science. Popularization/Popular Science“, in: *Popularizing Science and Technology in the European Periphery, 1800-2000*, eds. F. Papanelopoulou, A. Nieto-Galan, E. Perdiguero, Ashgate 2009, 1-21, 8-11.

⁷ Реченицу „Ја бих волији да смо се доцније родили“ Његош је упутио Шибенчанину Николи Томазеу, филологу и песнику, истакнутом представнику италијанског *Risorgimentoa*, у писму из Трста 1. марта 1847. Ово писмо, снажно филозофски интонирано, нема везе са Његошевим интересовањем за природне науке. Ипак, наведена реченица, бременита значењем, дозвољава употребу и у контексту овог текста. Писмо је објављено у: Петар II Петровић Његош, *Изабрана писма*, приредили Б. Бањевић, Ј. Миловић, Библиотека „Луча“, уредници Б. Бањевић, С. Перовић, М. Стојановић, Титоград 1967, 261-262. О Његошевом односу са Томазеом, са којим се упозао 1844, и који му је помагао приликом прикупљања грађе у Венецијанском државном архиву 1847: V. Kilibarda, „Njegoš i Venecija“, u: *Venecija i slovenske književnosti*, priredili D. Ajdačić, P. Lazarević di Đakomo, Beograd 2011, 289-302, 299; Eadem, „Italijanske teme u Njegoševom životu i djelu“, Matica crnogorska, jesen 2013, 87-106, 103-104. О овом писму, једном од „најнадахнутијих и семантички најдиспервизнијих“ Његошевих писама, као „пројекцији менталне, а не чулне перцепције стварности“, и о наведеној реченици као изразу „свеобухватне релације у равни коју обликују прошлост-садашњост-будућност“: V. Vukićević Janković, „Njegoševi susreti sa Venecijom“, u: *Venecija i slovenske književnosti*, 303-314, 309-310.

Отварање Велике светске изложбе у Лондону 1851

Европе (које је) желио да пренесе у Црну Гору“, била је препозната и поштована.⁸

*

Његош је успостављањем институција државне управе и оснивањем прве световне школе и штампарије 1833. поставио темеље модерне црногорске државе и њене културе. Изразита манифестација ових његових настојања је поручивање географске карте Црне Горе 1837, уз помоћ руског дипломате Озерецковског, у Бечу.⁹ Залагањем за стварање овог прворазредног документа државничког самодefинисања, у којем се сустичу факти и концепти, Његош је исказао свест о Црној Гори као ентитету, себи као његовом идеатору и владоцу, и картографији као науци уграђеној у темеље државности и њене презентације.¹⁰ Истовреме-

⁸ Наведени цитати (први је из пера гувернера Далмације, Јохана Августа фон Турског) су из дела Риста Драгићевића, на чија деценијска архивска истраживања је ослоњен овај рад: Р. Драгићевић, *Чланци о Његошу*, Цетиње 1949, 118-127. О овој Његошевој преданости сазнаје се, између осталог, и из *портрета* археолога и професора из Сплита, Караре (Francesco Carrara), *Il Vladica del Montenegro, ritratto da suoi colloqui*: Ф. Карара, „Црногорски владика – портрет из његових разговора“, превео Д. Берић, *Историјски записи IV*, књ. VII, св. 7-9, Цетиње 1951, 395-398.

⁹ Р. Драгићевић, *нав. дело*, 118.

¹⁰ Пуну свест о значају картографије изразила је Венецијанска република, знатно потом и остале европске државе: D. Cosgrove, „Culture and Cartography in Sixteenth-Century

но, исполио је познавање нових стандарда оновремене картографије, чију су продукцију, естетске конвенције и презентацију преобразила техничка достигнућа.¹¹

Свест о државним картама као моћном политичком, научном и визуелном облику уоквирења свог дела света била је само сегмент Његошевог разумевања значаја визуелне репрезентације своје државе и нове технологије која је подстиче. С обзиром на околности у којима је живео и прерану смрт, Његош је успео да изгради заокружену визуелну политику. У систему визуелних кодова којима је изражавао наум модернизације Црне Горе посебно важна била је трансформација Цетиња у урбану престоницу, најпре подизањем резиденције 1838. Зграда подигнута према плану Јакова Озерецковског, позната као *Биљарда*, била је, судећи према оновременим описима,¹² препозната управо као жељени амблем Његошеве државничке разборитости и ауторитета, интелектуалности и отмености, грађанске пристојности, удобности и естетског склада.

Уз помоћ руског дипломате Чевкина 1839. купио је у Трсту машину за израду медаља, која је ускоро изливала славну *Обилића медаљу*, планирао израду новца, *златног перуна*, и набавио дагеротип.¹³

Осетивши оно што данашња наука потврђује – да је изум фотографије 1839. револуционарни моменат у науци, уметности, технологији и укупној визуелној свесности – заложио се да се ово ново средство памћења и комуникације брзо донесе на Цетиње. Преко српског државника и руског дипломате у Дубровнику, Јеремије Гагића, нашао је стручњака, дубровачког апотекара Антона Дропта, који је за кратко време у децембру 1845. научио Његошевог ађутанта, секретара и биографа, Милорада Медаковића, вештини „скидања образа дагеротипом“. Из Гагићевог писма Његошу из марта 1846. види се да на Цетињу дагеротип ради.¹⁴ Технолошко чудо памћења „образа“, истовремено документ

Venice“, *Imago Mundi* 44 (1992), 65-89; о значају картографије у Његошево време: F. Driver, *Geography Militant. Cultures of Exploration and Empire*, Oxford: Blackwell 2001.

¹¹ О утицају науке и технологије на картографију 19. века: C. W. J. Withers, „Geography, Science, and the Scientific Revolution“, in: *Geography and Revolution*, D. N. Livingstone, C. W. J. Withers eds., The University of Chicago Press 2005, 75-105; K. Severud Pearson, „Mechanization and the Area Symbol. Cartographic techniques in 19th Century Geographical Journals“, *Cartographica: The International Journal for Geographic Information and Geovisualization*, University of Toronto Press 20/4 (1983), 1-34.

¹² Р. Драгићевић, *нав. дело*, 128-147; Ј. Миловић, *Његош у слици и ријечи*, Титоград 1974, 100-105.

¹³ О томе у: В. Павићевић, *Sazdanje Crnogorske nacionalne države (1796-1878)*, V dio, <http://www.montenegrina.net>

¹⁴ Р. Драгићевић, *нав. дело*, 125; Исти, „Гагићева писма Његошу“, *Стварање* 1-2, Титоград 1967, 91-124, 116.

и објекат лепоте, било је нарочито функционално средство самопрезентације и владарске презентације, о којој је Његош, као државник и самоуверен интелектуалац, веома бринуо, што потврђују бројни портрети које је поручио.¹⁵

Визионар Његош, имао је, како и сама та реч исказује, снажну визуелност, која се некад тумачила као врлина доступна само херојима, а данас као моћ обликована друштвеним и културним силама.¹⁶ Његова визуелна политика посебна је тема, која излази из оквира овог текста, па ће јој бити посвећен други. На овом месту поменуће се једна слика која је проистекла из достигнућа науке – она коју је видео микроскопом. Добивши „увеличатељно стакло“ на дар од гувернера Далмације, Јохана Августа фон Турског 1841, на којем му је био „сердечно благодаран“, Његош је описао да „чудесни предмет“ заслужује „свакојега вниманија“ јер кроз њега „људске очи јасније виде природу и чо-вјека у великој вос(х)иштеније доводе твари великога Створитеља, који је као у великијема својјема дјелима, тако у најситнијема животнијема своје совршенство показао“.¹⁷ Ово откриће науке 17. века, доступније, али још увек веома ексклузивно током 19, импресионирао је Његоша, као теолога и филозофа. Научни инструменти допуштала су откривање тајни бескраја природе и осећање да се у њима активно учествује. У Његошевим речима огледа се традиционално хришћанско дивљење према свеprisутности Божијој и, истовремено, задовољство модерног интелектуалца што има моћ да је јасније види.

Поред тога што је нова достигнућа технике упошљавао у капиталним државним пројектима, као што су изградња пута од Цетиња до Ријеке Црнојевића, фабрике барута, копање бунара, експлоатација руда, набавка и постављање млина, наоружање...,¹⁸ Његош их је користио и у ефемерним догађајима. Обезбедио је и скупо платио ватромет за народни празник 1841, највероватније Петровдан, када је пуно људи долазило на Цетињски манастир.¹⁹ Као државник, Његош је био свестан моћи ритуала као сазвучја религиозних, социјалних, културолошких чинила-

¹⁵ О Његошевим фотографским и другим портретима: М. Ђурић, „Njegoš i počeci fotografije u Crnoj Gori“, *Matica crnogorska*, jesen 2013, 315-340; Lj. Zeković, *Petar II Petrović Njegoš. Portreti*, Narodni muzej Crne Gore Cetinje 2013, 8-22.

¹⁶ Cf: Thomas Carlyle, *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History*, 1841, Project Gutenberg; N. Bryson, „The Gaze in the Expanded Field“, in: *Vision and Visuality. Discussions in Contemporary Culture*, no. 2, ed. H. Foster, Seattle: Bay Press 1988, 87-113.

¹⁷ Р. Драгићевић, *Чланци о Његошу*, 123.

¹⁸ О томе: Драгићевић, *Чланци о Његошу*, 120-123; М. М. Милић, „Jegor Petrović Kovačević i Petar II Petrović Njegoš“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, nova serija, knj. IX, Tematski broj posvećen proslavi 200 godina rođenja Petra II Petrovića Njegoša, uredili T. Jović et. al., Cetinje 2013, 61-90.

¹⁹ Р. Драгићевић, *Чланци о Његошу*, 121.

ца, који су одувек функционисали као друштвени амортизери и служили политичким циљевима.²⁰ Обликујући празник на Цетињу, Његош је упослио драматични визуелни и аудитивни потенцијал „уметности ватре“ – важног сегмента барокне *estetica della meraviglia*,²¹ односно њеног осавремењеног нововековног еквивалента, пиротехнике.

Кулминација просветитељског ентузијазма према науци и образовању, манифестована серијом научних револуција од краја 18. века и производњом и конзумирањем различитих производа, обухватила је све сегменте живота, јавног и приватног, „озбиљног“ и оног посвећеног доколици. Производња дувана, производа који је ове поларите-те обједињавао, заокупљала је и Његошеву пажњу. Његово настојање да покрене производњу цигара у Црној Гори мора се сагледати у контексту ондашње културе конзумирања дувана у Европи. У Његошево доба ова пракса је била облик културе, без негативних примисли које јој је донела друга половина 20. века. Проистицала је из континуираног економског напретка, али и из друштвених и културних феномена. Различити облици узимања дувана постали су, нарочито у доба романтизма, манифестација слободе, раскидања са традиционалним социјалним конвенцијама, израз независности духа, интелектуалности и професионалног усмерења. Његош се са овим трендом могао упознати и на западу и на истоку Европе: у Русији је био распрострањен, а литература је била примарни медијум његове репрезентације и ширења.²² Током деценија Његошеве зрелости, популарност луле, одавно присутне у Европи, постепено је замирала, јер је елита прихватила цигаре. Оне су, као најскупљи продукт дувана, означавале висок социјални статус и естетски рафинман, а њихова производња доносила значајне приходе.

Његош је уз помоћ Јеремије Гагића, тада са службом у Дубровнику, из овог града 1845. набавио мајстора који зна да „чини“ цигаре. То је био „цигародјелатељ“ Лука Џорџи, који је научио три Црногорца да „цигаре савијају посредстрвено“, како се сазнаје из Његошевог писма Гагићу.²³

²⁰ О ритуалима у оближњој Боки Которској: S. Brajović, *U Bogorodičinom vrtu. Bogorodica i Boka Kotorska – barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva*, Beograd 2006, 266-294.

²¹ О „уметности ватре“ и ефемерним спектаклима барокног доба: M. Fagiolo dell'Arco, *Bernini. Una introduzione al gran teatro del Barocco*, Roma 1967; M. Fagiolo dell'Arco, C. Còccioli, *Il 'gran teatro' del barocco*, Vol. 2, Università degli studi Roma 'La Sapienza', Dipartimento di storia dell'architettura, restauro e conservazione dei beni architettonici, Centro di studi sulla cultura e l'immagine di Roma, Roma 2007.

²² K. Klioutchkine, „I Smoke, Therefore I Think“. Tobacco as Liberation in Russian Nineteenth-Century Literature, in: *Tobacco in Russian History and Culture. From the Seventeenth Century to the Present*, eds. M. P. Romaniello, T. Starks, Routledge Studies in Cultural History 2009, 83-101.

²³ Петар II Петровић Његош, *Изабрана писма*, 239-240.

Први покушаји били су неуспешни, јер је, како Гагић пише, „лијеви духан изштећен” а цигаре „варварски учињене, да се никако не могу пушити”.²⁴ Но, конзумирање овог луксузног производа ускоро је било распрострањено у Црној Гори, како сведоче записи о кафанама и рекламе радња које су продавале луксузну робу.²⁵ Иако се дуваном одавно трговало у Црној Гори,²⁶ испуњење Његошевих напора десило се пола века касније. Почетком 20. века, италијанским капиталом, подигнута је прва фабрика дувана у Подгорици и основан италијанско-црногорски синдикат, 1905. именован као *Барско друштво*, које је, великим делом управо због трговине дуваном, предузело изградњу Барског пристаништа 1905. и пруге од Бара до Вирпазара.²⁷

Његош на Цетиње уводи *културу доколице* која је у 19. веку такође повезана са техничким иновацијама.²⁸ У главну и велику салу свога „новог двора“, како су његови савременици звали резиденцију коју је сазидао, донео је 1839. билијар, по којем је касније и добила име.²⁹ Билијар, чије је порекло, највероватније, у Француској 14. века, испуњавао је часове доколице европске господе и красио посебне собе њихових домова и клубова.³⁰ Овај објекат луксуза и манифестација статуса, постепено је, захваљујући механичким иновацијама, постао основ не само социјалне конвенције, већ и популарног спорта, са такмичењима. На Цетињу, судећи према записима, нарочито Милорада Медаковића и енглеског писца, путника и египтолога Вилкинсона (Sir John Garden Wilkinson Сир) из 1844, као и писца и српског дипломате Матије Бана из 1848, био је веома омиљен.³¹ Његош, који га је научио вероватно у Бечу 1837, волео је да га игра и посматра, радујући се испољеној вештини својих перјаника и ађутаната. Његова билијарска соба, истовремено сала за аудијенције, трпезарија и пријем гостију, била је нуклеус државног живота Црне Горе.

²⁴ Р. Драгићевић, *Чланци о Његошу*, 124-125.

²⁵ G. Stojović, „Epizoda Montana“, *Matica Crnogorska*, прољеће-лјето 2010, 267-284.

²⁶ А. Капор, „Црногорски и албански духани на дубровачком тржишту од конца XVII стољећа до почетка XIX стољећа“, *Историјски записи XXIX-XLIX*, књ. XXXIII, 1976/1, 67-87.

²⁷ S. Burzanović, „Virpazar-Bar“, u: *100 godina željeznice Crne Gore*, urednik S. Burzanović, Podgorica 2009, 23-52, 27.

²⁸ H. Cunningham, „Leisure and culture“, in: *The Cambridge Social History of Britain 1750-1950, People and their environment*, Vol. 2, ed. F. M. Thompson, Cambridge University Press 1990, 279-340.

²⁹ О билијару и Биљарди: Р. Драгићевић, *Чланци о Његошу*, 128-147; Ј. Миловић, *Његош у слици и ријечи*, 100-105.

³⁰ J. Ellen Panton, *A Gentlewoman's Home. The Whole Art of Building, Furnishing, and Beautifying the Home*, Cambridge University Press 2012, 227-248.

³¹ О томе: Р. Драгићевић, *Чланци о Његошу*, 141-143.

*

Нарочито интензивне сусрете са модерним добом Његош је имао током својих путовања. На њима се возио паробродом и железницом, великим тековинама индустријске револуције.

Ера пароброда почела је почетком 19. века, а у Боки Которској, из које је Његош кретао на путовања, они нису били новост.³² Аустрија, која је тада господарила водама Јадрана, преко своје главне бродске компаније *Lloyd*, основане у Трсту 1833, наметнула је монопол у пловидби и 1838. успоставила прву редовну линију паробродом из Трста према градовима далматинске обале и Котору. Путовање од Трста до Котора трајало је, са паузама, од пет до седам дана.³³ Средином века број редовних пловидби према градовима на источној обали Јадрана се умножава, а време пловидбе скраћује.³⁴

Већина Његошевих путовања почињала су пловидбом из Котора. Када је 1833. и 1836. путовао у Русију, кренуо је од Котора ка Трсту бокелским једрењаком, али је у септембру 1842, због састанка са

³² Наполеонови ратови, пад Венеције и увођење пароброда дубоко су уздрмали поморску привреду Боке Которске. Ипак, након економског суноврата у првим деценијама 19. века, Бокелји је обнављају, а породице које су је носиле, попут Флорио, Верона, Висин, Милин, Лазари, Милошевић, Луковић, Трипковић, биле су веома цењене у поморском свету. Ипак, мали број Бокелја имао је своје пароброде у првој половини 19. века. О поморству у Боки Которској, од обиља литературе, издајам: Н. Луковић, *Постанак и развитак трговачке морнарице у Боки Которској*, Београд 1930; Идем, *Прчањ, хисторијско-естетски приказ*, Котор 1937; Идем, „Једна занимљива галерија портрета поморских капетана“, *ГРМК XVI, Kotor* 1968, 223-233; Р. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast 1999, 57-112; А. Botrić, „Поморска привреда Прчања у прошлости (XVI-XIX stoljeće)“, у: *12 vjekova Bokeljske mornarice*, Београд 1972, 79-89; V. Berić-Đukić, R. Šević, „Prilog istoriji bokeljskog pomorstva u XIX veku“, *ГРМК XXXIII-XXXIV, Kotor*, 1985-1986, 129-145.

³³ О. Fijo, *Parobrodarstvo Dalmacije 1878-1918*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zadar 1962, 124-128.

³⁴ Јављају се и прве приватне паробродне линије, каква је била она богатог бродовласника из Трста, Спиридона Гопчевића (1807-1861). Овај потомак старе поморске породице из Ораховца био је најугледнији бродовласник у Трсту: поседовао је 22 једрењака дуге пловидбе, два мања брода, израдио пројекте за луку *Порто нуово* у Трсту, инвестирао у бродоградиле у Ријечи. Његове аспирације према пловидби Јадраном зауставили су Аустријанци. Његош је са Гопчевићем одржавао пријатељске везе, а у његовој кући је био гост приликом боравка у Трсту, новембра 1850. Гопчевићев синовац, Марко, банкар у Лондону, посредовао је у изради калуца за изливање првог црногорског новца, *златног перуна*. О Гопчевићу и његовим подухватима везаним за пловидбу Јадраном: V. Čučić, „Bokelji između Voke i Trsta“, *Naše more* 53 (1-2), Dubrovnik 2006, 77-88, 81, 84. О Његошу у Трсту и у Гопчевићевој кући: V. Kilibarda, *Njegoš i Trst, Italijanski pisci i putopisci o vladici-pjesniku (B. Bjažoleto, P. Denerini, F. Dal Ongaro)*, CID, Podgorica 2000; Eadem, „Italijanske teme u Njegoševoj Bilježnici“, *Lingua Montenegrina* V/2/10, Podgorica 2012, 159-170, 153. О посредовању Марка Гопчевића у изради Његошевог новца: B. Pavićević, op. cit, <http://www.montenegrina.net>

херцеговачким везиром Али-пашом Ризванбеговићем, пут од Котора до Дубровника прешао паробродом *Baron von Kübek*.³⁵ У јануару 1844. из Котора је пут Трста путовао паробродом *Baron Stürmer*, а њиме је, само под називом *Далмата*, прешао исти пут и у октобру 1846. и марту 1847. године, поново преко Сплита и Задра.³⁶ Оба пароброда била су власништво аустријског *Лојда*.³⁷ Његош је *Лојдовим* паробродом стигао у Трст и јуна 1850. Због изузетно лошег здравља желео је брзо да се врати у Црну Гору. Забележено је да се војни и цивилни гувернер Трста (*Statthalter in Küstenlande*), а то је тада био угледни *Feldmarschalleutnant* царске аустријске војске, Фон Вимпфен (Franz Emil Lorenz Graf von Wimpffen), заузео око његовог превоза.³⁸ Тако је Његош на војном оклопном пароброду *Seemove*, под командом капетана Литрова, прешао Јадран и 4. јула стигао у Котор.³⁹ И његово последње путовање, на које је кренуо 12. новембра 1850, а окончао га 18. августа 1851, почело је и завршило се паробродом, такође на линији Котор – Трст.

Током путовања по Италији, априла 1851, возио се паробродом из Чивита Векије у Ливорно, како се сазнаје из пера српског књижевника и путописца, Љубомира Ненадовића. На овом путовању, о којем ће касније бити још речи, Његош је патио од морске болести, али је, према Ненадовићевом запису, имао духа да се шали са сердаром Андријом Перовићем, говорећи му: „А ја једнако мислим да ми можеш помоћи и то мачито море утишати, ма не хоћеш“.⁴⁰

³⁵ О овом путовању: А. Попов, „Његошев одлазак из Дубровника 1842. године“, *Stvaranje* 10, Cetinje 1947, 649-655; В. Вујаčić, „Његош и Црна Гора у далматинској периодичи“, *Matica crnogorska*, јесен 2013, 341-438, 358-359.

³⁶ О овим путовањима: Ј. Миловић, „Један дио Његошевог пута за Беч 1844. године“, *Зборник радова о Његошу* (у спомен стодвадесетогодишњице смрти Петра Петровића Његоша), приредио С. Вукмановић, Музеји Цетиње – Његошев музеј, Цетиње 1972, 107-118, 109; В. Вујаčić, *op. cit.*, 365-366, 483-484.

³⁷ Оба брода добила су имена према аустријским државницима, истакнутим у време Наполеонових ратова, блиским сарадницима принца Метерниха (Klemens Wenzel von Metternich) и важним администраторима у италијанским провинцијама које су припадале Аустријској монархији: барону Кубеку (Karl Friedrich von Kübeck) и барону Штурмеру (Bartholomäus Baron Stürmer). *Baron Stürmer*, изграђен 1838, преименован у *Dalmata* 1845, у служби Лојда био је до 1849, а *Baron fon Kubek*, изграђен 1842, преименован у *Albania* 1852, до 1870. године. Подаци о изградњи и служби бродова дати су према: *Austrian Lloyd – The Ships List*, <http://www.theshipslist.com/ships/lines/lloydaust.shtml>

³⁸ О томе се сазнаје из писма Вука Поповића из *Рисна, на Јовандан царински, 23. септембра 1850*. Поповић, вероватно грешком, као „гувернатора Тријеста“ помиње извесног *Ниморена*: В. Поповић, *Kotorska pisma*, приредио Г. Добрашковић, Београд 1964, 39-43, 40.

³⁹ В. Вујаčić, *op. cit.*, 412, 416, 425.

⁴⁰ Љ. П. Ненадовић, „Писма из Италије, у: *Одабрана дела*, Нови Сад, Београд 1959, 51-161, 138-145.

За разлику од пароброда, железница је у Његошево доба у читавој Европи била велика новост. Његош је њом путовао по Италији 1851, у време када је у овој, тада неуједињеној земљи, постојало свега неколико пруга. Прва је била подигнута 1839, деценију након што је прорадила прва модерна међуградска железница у Енглеској. То је била пруга у Краљевини Двеју Сицилија, између Напуља и Портићија, која се ускоро спустила ка Помпеји, а потом обухватила и ширу околину Напуља. Њом је у априлу 1851. Његош путовао од Напуља ка Помпеји. Брзина путовања, ондашњим стандардима мерено, била је изузетна. Ненадовић записује: „Из Неапоља пошли смо железницом на ону страну к Резини куд се иде на Везув. Такорећи, за неколико минута дошли смо преко варошице Портичи и преко села Резине у Помпеју. До Помпеје стајао је воз на два места, али ми се нисмо задржавали.“⁴¹ Након тога, Његош је возом путовао и у Казерту, у опроштајну посету краљу Двају Сицилија, Фердинанду II Бурбонском. Ставивши на себе ордене, ленту и опасавши сабљу, у пратњи управитеља двора Ђука Срдановића и Љубомира Ненадовића, Његош је путовао „нарочитим возом“ који је из Напуља кренуо у Казерту „због Владике“, „оним истим колима (вагоном) у којима се краљ вози“, која су била изнутра „обложена свилом и позлаћена“. Путовање је било без заустављања и трајало је „само неколико сати“.⁴²

У мају 1851. Његош је возом из Ливорно стигао у Фиренцу. Ненадовић, веома добро обавештен о Италији, између осталог захваљујући бедекеру који, по сопственом признању, није испуштао из руку, записује: „То је једина железничка пруга у овом крају Италије, па и она се пређе за три сата“.⁴³ Након боравка у Фиренци, Владика се, свечано испраћен на железничкој страници, вратио у Ливорно, одакле је, преко Ђенове и Торина, поново железницом, кренуо у Венецију, па потом у Трст.⁴⁴

Путујући возом, Његош је морао размишљати о том чуду оновременог света. Те своје утиске није забележио. Њихов ехо, донекле, одзвања у Ненадовићевим записима. Да су брзина и звук воза оставили снажан утисак на Његоша, доказује запис Милорада Медаковића, који

⁴¹ Исто, 92.

⁴² „Владика је јуче пре подне ишао краљу, те се с њим опростио и рекао му збогом. Том приликом метнуо је све ордене и ленту преко прсију, и припасао је сабљу. Иначе нигда их не носи. Ја и Ђука ишли смо с њим као његови ађутанти. Краљ сада седи у Казерти. То је мала, али пријатна варош. Само је неколико сати далеко од Неапоља. Ишли смо на железници, и то у оним истим колима у којима се краљ вози. Кола су врло лепа, изнутра су обложена свилом и позлаћена. Нарочити воз кренуо се из Неапоља због Владике. Брзо смо отишли, јер се нисмо нигде путем заустављали. По жељи Владичиној, и ја сам био обучен у црногорске хаљине... У Казерти на станици дочекају Владика двоја краљева кола и ађутанти...“ Исто, 101-102.

⁴³ Исто, 53, 145.

⁴⁴ Исто, 156.

је са њим, као његов секретар, боравио у Венецији 1847. Његош се једном одвезао до железничког моста и стао испод њега „да слуша каква је тутњава кад жељезница полети“.⁴⁵ Његош је тада стајао испод великог железничког моста отвореног свега годину дана раније – 13. јануара 1846, који је повезао Местре и Венецију, као део железничке пруге Милано-Венеција. Дуг преко три километра, тада најдужи на свету, био је импресивно сведочанство нове ере, описан у ондашњим новинама као „артерија којом се живућа крв данашњице упумпава у уморну Венецију“.⁴⁶ Истовремено, овај мост, несумњиво највећи допринос аустријске управе у Венецији, који је окончао миленијумску територијалну неповезаност града и terraferma, био је израз снажног политичког притиска и тријумфа венецијанских либерала, пре свега Манина (Daniele Manin), уочи Венецијанске револуције 1848.⁴⁶

Може се претпоставити да је и Његош, као државник, размишљао о могућности и значају изградње пруге у Црној Гори. Његове наде су се оствариле за пола века: прва железница у Црној Гори подигнута је од Габеле до Зеленике 1901, у доба када је Бока Которска припадала Аустро-Угарској монархији, док је у Књажевини Црној Гори 1908. изграђена пруга од Вирпазара до Бара.⁴⁷

Своју фасцинацију путовањем паробродом забележио је у песми *Штирмер лети на колима*. Описао је како брод јури по Нептуновом царству, а „пред њим море разљућено страшно стење и ломи се а он с вала на вал скаче“, „ка с једнога те на други кад с предмета миса иде кад је ума вјетар ћера.“⁴⁸ Ови стихови као да откривају не само Његошеву ведру мисао о кретању брода, већ и о кретању уопште, о путовању као лаком и несталном промицању слика и мисли. И у песми *Три дана у Тријесту* Његош помиње исти пароброд, који „смјело гази чрез пучину стакловидну“.⁴⁹

⁴⁵ М. Medaković, *P. P. Njegoš, poslednji vladajući vladika crnogorski*, Knjigopечатnja A. Paevića, Novi Sad 1882, 133.

⁴⁶ О томе у: P. Ginsborg, *Daniele Manin and the Venetian Revolution of 1848-49*, Cambridge University Press 1979, 31, 47-53.

⁴⁷ М. Милјић, „Gabela-Zelenika“; S. Burzanović, „Virpazar-Bar“, оба у: *100 godina željeznice Crne Gore*, уредник S. Burzanović, Podgorica 2009, 7-22, 23-52.

⁴⁸ Петар Петровић Његош, *Пјесме*, приредио Р. Лалић, у: *Целокупна дела Петра Петровића Његоша* И, уредници Н. Банашевић, В. Латковић, Ј. Миловић, Београд 1967, 154. Радован Лалић (стр. 350) објашњава да је песму пронашао Душан Вуксан 1926. приликом сређивања Државног архива на Цетињу. Песма, написана на посебном листу папира, настала је у Сплиту приликом прве Његошеве посете овом граду: *У Сплиту 5/17. јануарија 1844*. Записана је Његошевом руком и потписана *Владка черногорски П. П.* О Његошевом боравку у Сплиту и овој песми: I. Вонаћи, „Njegoš u Splitu“, *Stvaranje* 11-12, Cetinje 1960, 992-995.

⁴⁹ Петар Петровић Његош, *Пјесме*, 155.

Нарочит израз Његошевог великог интересовања за достигнућа науке и индустрије била је његова посета америчком војном броду „Независност“, усидреном у напуљској луци, почетком априла 1851. Ова посета је проистекла и из Његошевих ранијих настојања да покрене изградњу црногорских ратних бродова, које је прижељкивао нарочито у бојевима с Турцима на Скадарском језеру 1843, *горећи* што нема „флотиље с топовима“, те да би, да „којом срећом имамо неколико бродича с топовима“, Турци „давно чистац с Лесендра...“.⁵⁰ Ову државничку свест, заокружену прецизном мишљу о начину изградње, допремању материјала, времену и трошковима израде бродова исказао је још 1844. када се у Дубровнику и на Корчули договарао са дубровачким градитељем Антоном Шољерићем, бродоградитељима из Груза и мајсторима са Корчуле, како се сазнаје из његових писама Јеремији Гагићу. Ова настојања зауставила је Аустрија.⁵¹

Његош је упознао вицеадмирала (комодора) америчке морнарице, Чарлса Моргана (Charles Morgan), на вечери код грофа Ротшилда у вили крај Напуља. Вицеадмирал га је потом посетио и позвао на брод, као „поглавара слободне Црне Горе“ који ће доласком почаствовати „слободну Америку“, како записује Љубомир Ненадовић, тада члан Његошеве пратње.⁵² На заставном броду америчке медитеранске ескадриле,⁵³ окићеном заставама, дочекали су га вицеадмирал, морнари у парадним униформама, војна музика. Вицеадмирал је Његошу показао све „од најдоњег бокоња лађе па до горе“. Може се претпоставити да је капетан показао „све што се имало видети“ не само због пажње према истакнутом госту и протокола, већ и подстакнут његовом заинтересованошћу и питањима. У официрској кабини, где је пригодно дариван и послужен „неким пићем налик на рум, али блажим од рума“, Његош је исказао да „истински љуби Америку“. Ненадовић записује како је Његош „са одушевљењем говорио и слушао о Америци, о њеном напретку, о њеним установама, о њеној слободи.“ Рекао је како је много пута премишљао: „...да зажмурим, па да оставим Јевропу, да дођем у Америку, и да ништа више не читам о Јевропи“. Те своје речи објаснио је љутњом

⁵⁰ Наведени цитати су из Његошевих писама Јеремији Гагићу, са Цетиња 24. октобра и 19. новембра 1843. Писма су објављена у: Петар II Петровић Његош, *Изabrana писма*, 196-202.

⁵¹ Р. Ј. Драгићевић, „Гагићева писма Његошу“, 116; Ј. Миловић, „Један дио Његошевог пута за Беч 1844. године“, 113-116.

⁵² Сви цитати о овој посети наведени су према: Љ. П. Ненадовић, *Писма из Италије*, 66-68.

⁵³ О овој посети, са подацима о чину, имену и рангу капетана и брода, у контексту односа Црне Горе и САД: S. Hadžić, „Vojni bilateralni odnosi Crne Gore i SAD“, у: *Diplomatski odnosi Crne Gore i SAD*, <http://samirhadzic.wordpress.com/2014/02/26/vojni-bilaterlani-odnosi-crne-gore-i-sad/>

што његово племе „мртвим сном спава“, док сви народи „напредују и уживају плодове слободе и просвете“. Из њих се чита Његошево поштовање према економском, индустријском и културном напретку Америке и света, који проистиче из слободе, али ту слободу и храбри. Ове идеје, које темељ имају у европском просветитељству, биле су, и поред тога што су изречене уз накнадни Ненадовић сентимент, Његошеве.

Његош је, као и приликом обиласка споменика културе у Италији, тражио од свог перјаника Вукала да измери колико је „галија“ дуга, што је овај урадио уз помоћ јатагана, тако спретно и брзо да су се официри чудили како се тог „метода“ сетио.⁵⁴ На растанку, Његошу је одата почасти оружјем и топовима, а морнари са бродова поред којих су пролазили при повратку у Напуљ, поздрављали су га повицима и песмом, док им је владика „благодарио“ подизањем своје црногорске капе.

*

Опсег Његошевог интересовања за науку, технику и начине њене употребе овим сигурно није обухваћен. Ипак, као завршница његове посвећености том пољу, овде ће бити изабрана Његошева пажња усмерена на Светску изложбу у Лондону 1851, посведочена записом о *Кристалном палацу у Биљезници*, чијим је навођењем започео овај текст.

Да се Његош веома интересовао за овај велики догађај сведочи и запис Љубомира Ненадовића о њиховој заједничкој пловидби паробродом из Чивита Векије у Ливорно, априла 1851. Истим бродом путовала је и турска војна делегација, задужена за бригу о производима из Османског царства, изабраним да га репрезентују на Великој светској изложби у Лондону. Драгоцене предмете превозио је брод који се тада већ био упутио према Гибралтару, а Турци, сви у униформама, официрским и капларским, ишли су „сувим, преким“ путем.⁵⁵ Његош је у салону пароброда разговарао са њиховим претпостављеним, „мајором“ Осман-бејом. Осман-беј је био млад, учтив, образован, течно је говорио француски и Његош је са њим радо разговарао. Иако се, како Ненадовић каже, политика избегавала, два европска интелектуалца имала су шта да размене. Разговарали су о Напуљу, Везуву и о „изложби лондонској и о производима које Турска шаље на ту изложбу“.⁵⁶

Његошево интересовање за овај догађај, који је привукао пажњу интелектуалне јавности као ретко који пре њега, вероватно је било ис-

⁵⁴ О Његошевом интересовању за мере споменика културе, са ранијом литературом: V. Kilibarda, „Италијанске теме у Његошевој *Биљезници*“, 163-165. Запис о Вукаловом мерењу брода налази се у: Љ. П. Ненадовић, *нав. дело*, 68.

⁵⁵ Љ. П. Ненадовић, *нав. дело*, 139.

⁵⁶ *Исто*, 140-142.

пољено на много начина. Тренутно, у недостатку других, посветићемо се његовом запису о Кристалној палати.

Индустријско доба у Кристалној палати нашло је, први пут, свој потпуни архитектонски израз. Она је постала изразити симбол урбаног контекста, једнак традиционалним политичким, финансијским и културним институцијама. Функционисала је као „факсимил концепта глобалног света“, који је посетиоцу нудио искуство тоталитета индустријске цивилизације.⁵⁷ Мада је, као и други архитектонски комплекси подизани за светске изложбе, пропала након догађаја, њено решење – програмски подржан нацрт пејзажног архитекте Пакстона (Joseph Paxton) – одредило је нову естетику у Европи и механизам презентације свих светских изложби током 19. века.

Због изгледа и конструкције која је манифестовала инжењерска и технолошка достигнућа, Кристална палата је била често описивана и илустрована, а њене димензије помно бележене, у новинама, часописима и другим публикацијама. Вероватно је из неке од њих Његош преписао податке у своју бележницу. О палати Његош пише слично као и о другим грађевинама које је лично видео, или о њима сазнао из књига. Бележи јој мере и кратко *описује*: „за углед“. У овим речима огледа се целокупан оновремени однос према Палати и првој Великој светској изложби. Исказује се и Његошев дух, радозналост, интересовање за светске догађаје, науку и техничка прегнућа.

The Crystal Palace је подигнута нешто пре него што се *The Great Exhibition* свечано отворила 1. маја 1851. Његош је умро 31. октобра исте године, 20 дана након што је изложба затворена. Последње године живота провео је трпећи болове, гушећи се, надајући се оздрављењу, а знајући да умире. Ипак, „Кристални палац“, у чијем се сјају оптимистички огледало ново доба модерног света, није му промакао. С обзиром на све околности, оцена коју му је Његош дао највиша је коју је добио.

*

Својеврсно испуњење овог Његошевог записа догодило се око три деценије касније, посетама књаза Николе светским изложбама у Паризу 1867. и Бечу 1873. и, нарочито, учешћем Црне Горе на Великој светској изложби у Лијежу 1905. године.⁵⁸

⁵⁷ R. Bellon, „Science at the Crystal Focus of the World“, in: *Science in the Marketplace*, 301-345.

⁵⁸ Црна Гора је учествовала на Интернационалној етнографској изложби у Москви 1867. Око избора експоната лично су се ангажовали књаз Никола и књагиња Даринка, као и архимандрит Нићифор Дучић и студент Марко Меденица. Књаз Никола је као своје изасланике на изложбу послао војводе Петра Вукотића и Илију Пламенца. О томе, као и свим активностима Црне Горе везаним за интернационалне изложбе, на основу архивске грађе и референтне литературе: Т. Koprivica, „Montenegro and

Посете књаза Николе светским изложбама биле су изразите манифестације његове тежње да Црну Гору представи као независну државу и себе као њеног суверена. Истовремено, биле су израз његовог интересовања за науку и њена достигнућа, које је наследио од свог великог претка.

Књажева посета Светској изложби у Паризу маја 1867. била је изузетно значајна за препознавање Црне Горе као сувереног ентитета,⁵⁹ као и посета истој манифестацији 1873. у Бечу.⁶⁰ Посета Бечу је визуелно документована, те ће јој се посветити више пажње.

Беч, срце Хабзбургшког царства и престоница Средње Европе, овом изложбом – петом по реду, након оних одржаних у светским метрополама Лондону (1851. и 1862) и Паризу (1855. и 1867) – добио је прилику да се искаже као модерни, глобални центар, једнак средиштва светске моћи. Мото *Weltausstellunga* био је „култура и образовање“ (*Kultur und Erziehung*).⁶¹ Изложба је имала за циљ да истакне снагу и величину Аустро-Угарске монархије и њену модернизацију (*Gründerzeit*). Светска изложба била је повод за политичке сусрете. Посетиле су је најугледније званице, цареви немачки и руски, краљеви Белгије, Италије и Шведске. Два пута, 16. и 17. августа, видео ју је и српски краљ Милан Обреновић, којему је то, након ступања на престо, била прва званична посета иностранј земљи.⁶²

International Exhibitions in the second half of the 19th and in the early 20th century“, in: *130 Years of Established Diplomatic Relations Between Montenegro and Great Powers After it Gained Independence in 1878*, eds. R. Raspopović et. al., Historical Institute of Montenegro, Podgorica 2011, 245-269. Колегиници Таџани Копривици, која ме је подстакла да истражујем ову тему, изражавам топлу захвалност.

⁵⁹ Одлазак у Париз маја 1867. била је прва књажева званична посета француској престоници, у којој је студирао. У Паризу се сусрео са француским царем Наполеоном III, од којег је добио донацију за своју земљу, погођену глађу и колером. О књажевој посети Паризу и околностима које су јој претходиле: Т. Копривица, *op. cit.*, 247-248.

⁶⁰ Уочи изложбе, 8. фебруара 1872, Мехмед-паша је послао позив Књазу, тражећи да Црна Гора на њој учествује као део Отоманског царства. Књаз је одговорио да ће Црна Гора учествовати једино ако буде представљена као независна држава. Дипломатска преписка Књаза и представника Аустрије доказује спремност да се Црној Гори осигура независно учешће. Међутим, до тога није дошло: *Ibid.*, 248.

⁶¹ Изложбу је отворио цар Фрања Јосиф I. маја 1873. Трајала је до 2. новембра. На њој је учествовало 35 земаља, 53 хиљаде излагача, а посетило ју је преко седам милиона посетилаца. Због потребе изложбе подигнуте су многе грађевине, међу којима је најпознатија била *Rotunda* у Прагеру, челична кружна конструкција, уништена у пожару 1937. Изложбу су пратиле невоље: слом Бечке берзе и избијање епидемије колере. О Бечкој светској изложби: W. Kos, R. Gleis, *Experiment Metropole – 1873: Wien und die Weltausstellung*, Wien Museum Karlsplatz (15. Mai bis 28. September 2014), Wien 2014.

⁶² Н. Макуљевић, „Путовање и култура – водич од Београда до Беча из 1873. године“, у: *Са бедекером по Југоисточној Европи*, уредио Ђ. Костић, САНУ, Балканолошки институт, Народни музеј Београд, Београд 2005, 251-269, 255.

Књаз Никола, који се уочи ове изложбе залагао да Црна Гора на њој буде представљена као независна држава, дошао је у мају 1873. у Беч и поред тога што своју мисију није успео да оствари. У Бечу је био примљен и посећиван као суверен самосталне државе. Заједно са супругом, књагињом Миленом, примио га је аустријски цар Фрања Јосиф, с којим су имали сусрет и на изложби. Књаз је посетио и белгијски краљ Леополд II и други значајни гости, а он је отишао руском цару Александру II и руском министру спољних послова, принцу Горчаковом (Александар Михаилович Горчаков). Књаз је од Аустрије добио помоћ за наставак изградње пута од Котора до Ријеке Црнојевића.⁶³ У Бечу 17. маја 1873. свечано су га дочекали представници Српске црквене општине.⁶⁴

Један од циљева његове посете Бечу била је Велика изложба. Књажево присуство на њој овековечено је у споменици која се чува у Музеју Беча (Wien Museum).⁶⁵ Литографија *Gedenkblatt an die hohen Gäste welche im Jahre 1873 die Weltausstellung in Wien besuchten* (55x70,2 цм), дело уметника Фреја и Еихорна (Johan Wilhelm Freu, Jacob Eichhorn), приказује скуп званичника који су посетили Велику изложбу. Књаз Никола је нарочито истакнут. За разлику од већине званица, чије су персоналности готово нераспознатљиве, јер су збијени, многобројни, са истим оделима и фризурама, Књаз је приказан у пуној фигури, одевен у црногорско одело. Представљен је на почетку „мушке“, односно десне стране, где су приказана господа. На супротној страни, где су даме, јасно се распознаје књагиња Милена, која стоји изнад аустријске царице Елизабете и принцеза. Књаз Никола стоји одмах поред персијског шаха, чија се посета Бечу, судећи према вербалној и визуелној документацији, веома истицала,⁶⁶ и поред наследника аустријског престола, надвојводе и принца Рудолфа, и цара Фрање Јосифа.

Истицање књаза Николе као равноправног са најзначајнима мора се сагледати у контексту ондашњих тежњи Аустро-Угарског царства. Велика изложба, која је те тежње прецизно изражавала, била је прилика да се царство представи не само као велико, просвећено и напредно, већ и глобално, оно које окупља „друге“ и прихвата их као једнаке. Док су значајни представници европских земаља безоблично приказани на споменици, са обличјима која се стапају у недефинисану гомилу, фигу-

⁶³ Т. Корривиса, *op. cit.*, 248-251.

⁶⁴ Н. Макуљевић, *нав. дело*, 255.

⁶⁵ Литографија је, као документ првог реда, добила веома значајно место на изложби која приказује Беч у доба Велике изложбе, а публикована је и у каталогу изложбе: W. Kos, R. Gleis, *op. cit.*, cat. n. 8.1.20, 439. На овој информацији, каталогу изложбе и саветима, захваљујем се колеги Игору Борозану.

⁶⁶ W. Kos, R. Gleis, *op. cit.*, 38, cat. n. 5.7.6, 38.

Плакета у спомен Велике светске изложбе у Бечу 1873.

ра књаза Николе, величајног и аутентичног „Другог“, истиче се у пуном сјају, отмености и достојанству у церемонијалном простору слике, симболичном простору царства. Она је презентација уважавања Књаза лично, али и колективног идентитета Црногораца. То поштовање, иако се мора тумачити првенствено у оквиру ондашњих политичких и територијалних претензија Монархије, припада и личним државничким способностима Књаза, као и његовим прецима који су традиционално походили Беч од 1715 (када је у њему био владика Данило), извршавајући државничке дужности и покушавајући да остваре неку добробит за своју земљу. Оно је, великим делом, проистекло и из ауторитета који је у Европи имао Његош, као владика и као песник.

Присутством књаза Николе на изложбама у Паризу и Бечу, његовим успесима у укупном осавремењивању Црне Горе, као и учешћем Књажевине Црне Горе на Великој светској изложби у Лијежу 1905. и Балканској изложби у Лондону 1907. године,⁶⁷ испуњена су Његошева

⁶⁷ На изложби у Лијежу Црна Гора је имала властити павиљон, и добила осам награда (три *grand prix*, три златне, по једну сребрну и бронзану медаљу). На *Balkan exhibition*

интересовања и надања. У њима је зрцала светлост *Кристалнога палаци* и новог модерног доба.

Saša BRAJOVIĆ

NJEGOŠ IN THE EPOCH OF TECHNICAL ACHIEVEMENTS AND THE GREAT WORLD EXHIBITION

Summary

The incentive for this observation of Njegoš's interest in science, technical achievements based on science, and their employ in Montenegro lies in one of the entries in his *Notebook* in which he writes of the Crystal Palace, raised in London to house the first Great Exhibition of 1851. The event was the sublimate sum of merits of „Romanticism science“ which through the passion of her actors transformed the rationalism of the previous Age of Enlightenment and the reception of science in public opinion. As an intellectual, a poet, a ruler and a great traveller, Njegoš was a participant in this process. His interest in the Great Exhibition which took place in the year of Njegoš's grave illness and death, is the final manifestation of his long standing dedication to this field of knowledge and activity. Such an inclination stems from his vivacity of spirit, creative passion, intellectual habitus and constant striving to modernize his country. Grounded on technical achievements, Njegoš initiates, or has a desire to initiate, capital state projects (construction of roads, factories, mines, wells, ships...), creates a strategy of visual representation of his country (commissions a map, acquires apparatuses for the production of medals and photographs...), enhances ephemeral spectacles and the culture of everyday living. In so doing, he expresses an awareness of Montenegro as an entity and of himself as its ideator and ruler. Njegoš had especially intense encounters with the modern age, that is with the technical wonders of the day – steamships and trains, in the course of his travels. His poetry, letters and notes testify of this. Many of Njegoš's strivings came to fruition at the time Montenegro became an independent state, and a sort of fulfilment of his note on the Crystal Palace, which reflected the light of the new, modern era, came through the visits Prince Nikola made to the Great Exhibitions in Paris and Vienna and the participation of the Principate of Montenegro at the Great Exhibition of Liege in 1905.

у Лондону излагала је не само етнографски и хералдички материјал, већ и дела својих савремених уметника, и такође добила престижне награде: Т. Корговица, *op. cit.*, 253-262

Марина ОДАК МИХАИЛОВИЋ*

НА ПОНОС ГРАДА: ПРЕДСТАВЕ ГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ НА НОВЦУ КОТОРА, УЛЦИЊА, СВАЧА, СКАДРА И ДРИВАСТА

ABSTRACT: *The images of urban architecture become increasingly featured on the coins and seals issued in the medieval West in the 11th and particularly in the 12th century. This iconography is featured on the coins issued by the Crusaders and the coins of the newly-formed states after the 1204 dissolution of the Byzantine Empire. Citadels also become increasingly featured on the money coined in the coastal cities of the medieval Serbian state in the 12th and subsequently in the lands ruled by the Balsic family. The paper examines the iconography of these images, the methods and versions of visual representation of medieval cities and urban communities featured on coinage and seals, as well as the messages conveyed through this iconography.*

KEYWORDS: *middle ages, the West, Crusaders, Byzantium, coastal cities, money, coinage, seals, representations of architecture, urban identity.*

Представа градске тврђаве појављује се као обележје градског новца, фолара и полуфолара које кују приморски градови у саставу српске средњовековне државе, а по њеном распаду у држави Балшића. На свом реверсу носиће је фолари и полуфолари града Котора,¹ те фолари Улциња,² Свача,³ Скадра⁴ и Дриваста,⁵ док је на аверсној страни овог

* Аутор је историчар уметности, докторанд на Филозофском факултету у Београду.

¹ В. Babić, *Numizmatika на територији Срне Gore до краја XV вијека*, *Kulturno nasljeđe* 1, 1985, 112–130, 118; М. Јовановић, *Српски средњовековни новац*, Београд, 2001, 78–80, бр. 1, 2, 3, 8 9; М. Dimnik, J. Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages in the Balkans: Numismatic History and Catalogue*, London, 2008, 208, бр. 7.1.1.1, 7.1.1.2, 7.1.2.1 (са старијом литературом).

² В. Babić, *n.d.*, 121; М. Јовановић, *n.d.*, 92, бр. 9.

³ *Исто*, 96, бр. 1; В. Babić, *n. d.*, 121; М. Dimnik, J. Dobrinić, *n.d.*, 217, бр. 12.1.1.1.

⁴ *Исто*, 95, бр. 10; В. Babić, *n.d.*, 121; М. Dimnik, J. Dobrinić, *n.d.*, 216, бр. 10.1.2.4.

⁵ *Isto*, 217, бр. 11.1.1.1; М. Јовановић, *n.d.*, 96, бр. 1.

новца најчешће представа патрона града. Представа градске тврђеве допуњена је легендом која носи име града, често уз именицу CIVITAS.

Градови у Приморју, уласком у државу Немањића освајањем дукљанских градова које је Стефан Немања (1168–96) довршио 1186. године,⁶ добијају трговачке и политичке повластице, што ће омогућити развој градских аутономија, а израз добијених привилегија било је и ковање градског новца изузетог „из владарског или државног регала“. О начинима остваривање градске аутономије сведоче градски статуту. У Статуту града Котора,⁷ једно поглавље односи се на рад градске ковнице новца, при чему се помиње избор двојице ковача чија је служба трајала само 6 месеци, а месечна плата износила 10 перпера, док је казна за одбијање службе износила 25 перпера. Кратко трајање службе, изгледа да је била санкција у случају ако би дошло до фалсификовања новца.⁸

У условима развијене робноновчане привреде у приморским градовима рано се појавила потреба за ситним градским новцем који би се користио у свакодневним трансакцијама. Зато је највероватније током XII века започело ковање фолара,⁹ а током XIV века и полуфолара, бакарног новца који је служио за сопствене потребе града, а кован је у комуналним ковницама.

⁶ Т. Smičiklas, *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II, Zagreb 1904, 198; К. Јуричек, *Историја Срба* I, Београд, 1952, 150–153; Ј. Ferluga, *Vizantijska uprava u Dalmaciji*, Београд, 1957, 148; Ј. Калић-Мијушковић, Српско византијски сукоб 1168. године, *Зборник Филозофског факултета у Београду* XI–1, 1970, 193–202; *Istorija Crne Gore*, II/1, Titograd 1970, 410 (Ј. Kovačević); М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 1989, 36–38.

⁷ *Statuta et leges civitatis Cathari*, Venetis, 1616; I. Strohal, *Statuti primorskih gradova i općina*, Zagreb, 1911, 31; S. Mijušković, *Statuta civitatis Cathari, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* III, 1955, 7–24; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од XII до краја XV столећа*, Београд, 1951, 75–76; *Историја Црне Горе*, II/1, 36, (С. Тирковић); В. Vabić, *n.d.*, 118, 120; М. Malović-Đukić, *Kotor u XIII i XIV vijeku*, Београд, 1987 (daktilografisana doktorska disertacija), 129–130, 233–245; С. Димитријевић, Датирање бакарних новчаних врста приморских градова, М. С. Димитријевић (ур.), *Новац српских средњовековних владара*, Београд 2006, 311–326, 311 (са старијом литературом).

⁸ *Statuta et leges civitatis Cathari*, 106; I. Sindik, *n.d.*, 75; А. Milošević, *Stara kovnica novca u Kotoru, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, VIII, 1959, 203–209, 204; М. Malović-Đukić, *n.d.*, 129.

⁹ Постоји мишљење, на основу сличности которских фолара са новцем краља Сицилије, Рожера I (1072–1107), да почетак њиховог ковања треба ставити на крај XI или почетак XII века. S. Stockert, *Die Vorvenezianischen Münzen der Gemeinde von Cattaro, Numismatische Zeitschrift, Neue Folge* IV, 1911, 204–205; D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820–1396*, London, 1979, 200; М. Dimnik, J. Dobrinic, *n.d.*, 98–99; Други аутори сматрају да је до ковања которских фолара дошло касније, па Димитријевић почетак њиховог ковања везује за 1272. годину, када се помињу у Дубровачком статуту, у одлуци којом се одређује њихов курс у односу на динар. С. Димитријевић, *n.d.*, 312–313.

Први бакарни новци ковани су у Котору, а у XIV веку се бакарни фолари кују и у Улцињу,¹⁰ Бару, Дривасту, Свачу и Скадру.¹¹ Полуфолари су ковани у Котору, Бару и Скадру, а појављују се у другој половини XIV века.¹² Осим бакарног новца, у време владавине цара Душана у Котору су ковани динари,¹³ а за владе цара Уроша динари и полудинари,¹⁴ док се под Балшићима динари кују у Скадру и Бару.¹⁵

За разумевање и тумачење представа које носи новац једног града треба поћи од чињенице да је ковање новца за сопствене, градске потребе било одраз аутономије и повластица које је град уживао у односу на централну власт. Тиме су представе на новцу преваходно биле у служби репрезентације градског/комуналног идентитета. Поред профита, који је увек био један од основних разлога ковања новца, а који је у овом случају био јако мали јер се радило о бакарном новцу чија је циркулација ограничена на простор града, може се рећи да је градски новац, кроз легенде и представе које је носио, служио као својеврсно сведочанство поноса града и његових житеља.¹⁶ Из тог угла је потребно и сагледати иконографска решења која су обележила новац средњовековних градова не би ли се у потпуности разумело њихово значење.

У ликовним делима, средњовековни град се готово увек представља бедемима омеђен. Такав је случај и на новцу. Утврђивање града бедемима у антици и средњем веку било је условљено политичким приликама и војним потребама, а саставни део фортификационог система биле су градске капије. Оне су биле место сусрета града са њего-

¹⁰ Одлуком дубровачког Малог вијећа од 12. VI 1386. године, допуштено је да Милче златар изреже калупе за минце града Улциња. М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, Сремски Карловци–Београд, 1924–1925, 186.

¹¹ С. Димитријевић, *н.д.*, 322–323; В. Babić, *н.д.*, 120–122; М. Јовановић, *н.д.*, 89–96; М. Dimnik, J. Dobrinić, *н.д.*, 102–113.

¹² *Isto*, 102. Због разлике у тежини и величини плочице новца, у раду се наводи да су полуфолари ковани и у Бару и Скадру, 105–106, 109; С. Димитријевић, *н.д.*, 322–323; Код осталих аутора ковање полуфолара везује се само за Котор: А. Milošević, *н.д.*, 203; В. Babić, *н.д.*, 118–121; М. Јовановић, *н.д.*, 78–96.

¹³ А. Milošević, *н.д.*, 204; В. Babić, *н.д.*, 118–119; М. Јовановић, *н.д.*, 80, бр. 11; В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд, 2001, 251, бр. 6.30; М. Dimnik, J. Dobrinić, *н.д.*, 208, бр. 7.2.1.1.

¹⁴ *Isto*, 208–209, бр. 7.3.1.1, 7.3.2.1; М. Јовановић, *н.д.*, 80, бр. 12–13; В. Иванишевић, *н.д.*, 262, бр. 9.30–9.31.

¹⁵ *Isto*, 276–278, бр. 27.1–30.1; В. Babić, *н.д.*, 123–127; М. Јовановић, *н.д.*, 93–94, бр. 2–4; М. Dimnik, J. Dobrinić, *н.д.*, 214, бр. 8.2.1.1–8.3.1.2, 216, бр. 10.2.1.1–10.4.1.1.

¹⁶ Овакву улогу градски новац имао је већ у градовима римских провинција. L. Robert, *Les monétaires et un décret hellénistique de Sestos*, *Revue numismatique*, 1973, Vol. 6, Nu. 15, 43–53; V. Heuchert, *The Chronological Development of Roman Provincial Coin Iconography*, C. Howgego, V. Heuchert (eds.), *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford, 2005, 29–57, 30, 32.

вим окружењем, место где су се наплаћивале разне таксе трговцима и селацима који су пристизали, а уједно и најосетљивије место одбрамбеног система. У једном средњовековном граду су велика пажња, новац и енергија улагани на грађење, декорацију и одржавање градских бедема и капија, као најважнијих предуслова опстанка града.¹⁷ Бедеми и капија су тиме постајали не само визуелно обележје већ и својеврсна слика градског идентитета. У идеалном смислу, град је чинио заједницу људи уједињених у једно тело, одвојену од другог света бедемима и под заштитом свеца заштитника.¹⁸ Зато, када град пројектује своју слику на новцу, он се, најчешће, представља најважнијим обележјима – представом градске тврђаве у чијем је средишту капија и представом градскога патрона.

Представе грађевина на новцу срећу се први пут у римском новчарству. Генерално гледано, последица су значаја који су архитектура и грађевинарство имали у животу Римљана и обично је њихова појава на новцу повезана са градњом или рестаурацијом одређене грађевине.¹⁹ Међутим, за нас је посебно занимљив новац који се ковао у градовима римских провинција на Истоку, а касније и на Западу, у периоду од I века п. н. е. до краја III века. Под римском провинцијском или империјалном контролом, у овим градовима је, поред малих количина сребрног, кован углавном новац од бакра, који је локално циркулисао.²⁰ Архитектура, која се појављује на овом новцу, била је ту да истакне градско наслеђе и идентитет.²¹ Међу грађевинама које доминирају, поред представа храмова локалних божанстава, јесу и представе градске тврђаве са монументалном капијом, као на новцу Никеје, Хадрианопоља (сл. 1), Маркијанопоља, Цезареје Германике итд, које су касније биле посебно популарне на новцу који кују градови у Тракији.²² Понекад се на новцу срећу и панорамски прикази читавог града какав је, рецимо, новац који кују градови Коринт, Патрас или Помпеопољ.²³

¹⁷ О которским бедемима писали су: С. Fisković, О умјетничким споменицима града Котора, *Споменик САН СШ*, 1953, 71–101, 71–73; Б. Ђуровић, О зидинама града Котора, *Споменик САН СШ*, 1956, 119–145; Ј. Ј. Мартиновић, *Сто которских драгуља*, Ријека Црнојевића, 1995, 17–40; В. Живковић, *Религиозност и уметност у Котору XIV–XV века*, Београд 2010, 28–34.

¹⁸ *Isto*, 138–139.

¹⁹ А. Burnett, Buildings and Monuments on Roman Coins, G. M. Paul, M. Ierardi (eds.) *Roman Coins and Public Life Under the Empire: E. Togo Salmon Papers II*, Ann Arbor, 1999, 137–164, 153–62; С. Howgego, Coinage and Identity in the Roman Provinces, С. Howgego, V. Heuchert (eds.), *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford, 2005, 1–19, 4–5.

²⁰ V. Heuchert, *n.d.*, 30, 55.

²¹ *Isto*, 48; С. Howgego, *n.d.*, 4–7.

²² *Isto*, 50, 51.

²³ V. Heuchert, *n.d.*, 50, Т. 3.4, br. 39, Т. 8.1.8.

Сл. 1: Новац Хадријанопоља, време владавине цара Гордијана 238–244. године.

Мотив представе града на печатима и новцу у средњем веку оживљен је од каролиншких и немачких владара када је империјални печат, а потом и новац, понео слику античког храма која је симболично представљала град Рим, мотив произашао из идеје о обнови Римског царства.²⁶

Важан аспект градског печата била је легенда у којој, поред назива града, стоји именица *communitas*, *comunia*, *cives*, *civitas* итд. којом је град дефинисан као заједница људи који у њему живе, комуна.²⁷ Та заједница могла је да буде представљена као свето место, јак религиозни центар, при чему је на печат пласирана представа катедралне цркве или друге религиозне грађевине или патрона града.²⁸ Осталим елементима архитектуре, као што су мостови, разне грађевине и градска здања,

²⁴ О развоју, концепту и уређењу европских, посебно италијанских градова у позном средњем веку, постоји обимна литература из које издвајамо: Н. Pirenne, *Medieval Cities: Their Origins and the Revival of Trade*, Princeton University Press 1969; W. Bowsky, *A Medieval Italian Commune: Siena under the Nine, 1287–1355*, Berkeley 1981; P. Jones, *The Italian City State: From Communito Signoria*, Oxford University Press 1997; D. Nicholas, *The Later Medieval City 1300–1500*, London–New York 1997; T. Dean, *The Towns of Italy in the Later Middle Ages*, Manchester University Press 2000.

²⁵ B. Bedos-Rezak, *Towns and Seals: Representation and Signification in Medieval France*, B. Pullan, S. Reynolds (eds.), *Town Life and Culture in the Middle Ages and Renaissance*, Manchester, 1990, 34–47, 37; E. New, *Seals and Status in Medieval English Towns: A Case-study of London*, Newcastle and Durham, N. Adams, J. Cherry, J. Robinson (eds.), *Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, London, 2008, 35–42, 35; H. Klackenberg, *Seals of Swedish Towns before 1350*, N. Adams, J. Cherry, J. Robinson (eds.), *Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, London, 2008, 81–85, 82.

²⁶ O. Posse, *Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 57–79/3*, repr. Leipzig, 1981; B. Bedos-Rezak, *n.d.*, 45.

²⁷ Isto, 43.

²⁸ Isto, 44, fig. 11, 12; E. New, *n.d.*, 35; H. Klackenberg, *n.d.*, 81.

На средњовековном Западу, XI и XII век представљали су важан период за формирање урбане социјалне географије, чиме је створен простор за нову улогу коју ће град имати у друштву.²⁴ Свест градске управе и грађана о сопственом значају огледа се и кроз иконографију градских печата, који се појављују од касног XI века,²⁵ и градског новца, којима ће, кроз легенде и мотиве, пласиране вербално и иконографски, бити истакнута аутономија града и локална јурисдикција. Дизајн печата и новца тиме је постајао важан доказ статуса града. Мотив

тежило се да град буде дефинисан као урбана целина.²⁹ Важан елеменат градске архитектуре јесу представе градских зидина и капија, које се на печатима представљају самостално³⁰ или у виду панорама, где се иза зидина и капије, отворене или затворене, приказује цео град са црквама, важним здањима, лукама и осталим градским обележјима (сл. 2).³¹ Често је у овакву слику града инкорпорирана представа градског патрона, као нпр. на печату Лондона, где је у срцу града представљен Свети Павле са подигнутим мачем.³² Овакве реалистичне градске минијатуре, на граници између картографије и уметности, посебно ће обележити прво новац а потом и градске печате земаља данашње Немачке, Швајцарске и Источне Европе, а свој врхунац ће доживети у периоду од XVI до XVIII столећа. Представом градске архитектуре је истицан историјски процес у којем град настаје, свест о сопственој традицији, континуитету у градском наслеђу, па и сама култура становања. Оно што се на представама запажа јесте хармоничност и тежња да се град прикаже као простор идеалног живота који је произилазио из његовог социјалног и политичког уређења.

На исти начин као на печатима, средњовековни градови су представљани и на новцу. Симболична представа града Рима, са фасадом храма са владарских печата Каролинга, убрзо се нашла и на новцу. Среће се на новцу који кују Луј Побожни (814–40) и Карло Ћелави (840–77),³³ а често ће се сретати и на оном који кују немачки владари у X веку.³⁴ Мотив каролиншког храма биће преузет и модификован у симбол опатије у XI веку, на новцу који кују бискупи Опатије Светога Мартина у Туру,³⁵ одакле ће бити преузет на сребрном новцу *gros tournois*

Сл. 2: Градски печат немачког града Вирцбурга, почетак XIV века.

²⁹ B. Bedos-Rezak, *n.d.*, 44, fig. 13.

³⁰ *Isto*, 46, fig. 13, 15, 16; H. Klackenberg, *n.d.*, 82.

³¹ B. Bedos-Rezak, *n.d.*, 46, fig. 12, 22.

³² E. New, *n.d.*, 36, fig. 2.

³³ Ph. Grierson, M. Blackburn, *Medieval European Coinage I: With a Catalogue of the Coins in the Fitzwilliam Museum, Cambridge, The Early Middle Ages (5th–10th centuries)*, Cambridge, 1986, 530–531, T. 36, 536–537, T. 38; Ph. Grierson, *Coins of Medieval Europe*, London, 1991, 41, br. 89, 90.

³⁴ *Isto*, 55, br. 115, 56, br. 116, 66, br. 131.

³⁵ *Isto*, 114, br. 256.

француског краља Луја IX (1226–70) из 1266. године.³⁶ Утицај овог новца и његове иконографије биће, у овом периоду, снажан на Западу, као и у новоствореним крсташким државама.

У XI столећу, представе градова на новцу постају иконографски сложеније, те феудални пени и немачке брактее сада носе слику градова утврђених зидинама, са звоницима и куполама, каква је, рецимо, представа Келна, коју прати легенда *IMAGO COLONIE* или *SANCTA COLONIA*.³⁷ На појединим врстама новца могу се препознати стварне грађевине, као што су Порта Нигра на новцу Тријера или катедрала на новцу Ахена.³⁸ Од XII века, представе градске архитектуре или целих градова постају чест мотив на реверсу новца који се кује широм средњовековног Запада, посебно на немачком новцу. У склопу представе града инкорпорирана је и представа градског патрона, приказаног на аверсу новца док реверс носи представу градске архитектуре или приказаног у склопу самога града, попут представе Светога Маврикија под оружјем на градској капији на новцу који кују бискупи Магдебурга (сл. 3).³⁹

Сл. 3: Новац града Магдебурга, XII век.

Једно од честих обележја града јесте управо приказ градске тврђаве са капијом која може бити представљена као архитектонски сложено здање – са отвореном широком капијом коју окружују четири високе куле, уклопљена у пејзаж, каква је рецимо приказана на новцу комуне Бергама (сл. 4),⁴⁰ затим као тврђава са два бочна кулама са урезаним заклонима за стрелце на врху, изнад које је представа крста или звезде, какву носи новац Кастиље или новац Провансе,⁴¹ или шематизована и потпуно сведена, какву срећемо на златном новцу градске комуне Ђенове, златном ђеновину (сл. 5).⁴² Све до краја средњег века, приказ градске тврђаве са капијом остаће омиљен мотив којим се, на свом новцу, средњовековни град представљао.

У посебну групу новца спадају представе градске архитектуре и градова које ће понети печати и новац кован у државама крсташа. Већ

У посебну групу новца спадају представе градске архитектуре и градова које ће понети печати и новац кован у државама крсташа. Већ

³⁶ *Isto*, 114, br. 257.

³⁷ *Isto*, 66–68, br. 132.

³⁸ *Isto*, 67, 82, br. 169.

³⁹ *Isto*, 84, br. 174.

⁴⁰ *Isto*, 107, br. 240.

⁴¹ *Isto*, 104, br. 235, 137. br. 325, 117, br. 265.

⁴² *Isto*, 110, br. 249.

Сл. 4: Новац града Бергама, средина XIII века.

Сл. 5: Новац града Ђенове, 1252–1339.

после Првог крсташког рата, на новцу крсташких држава насталих у Светој земљи, стилизованим представама Давидове куле и Цркве Христовог гроба афирмише се новостворена крсташка власт. Ове представе посебно су обележиле новац Краљевства Јерусалима, који се кује све до пада Акре,⁴³ и новац Бејрута, чији симбол постаје „Давидова кула“.⁴⁴ Због сигурности, градови крсташа били су снажно утврђени, са софистицираним фортификационим системом који се састојао од масивних зидина и великог броја кула и који се разликовао од свега што је на том

⁴³ E. Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders and the World of Islam*, Malta, 2006, 56–59, br. CC077–CC081, CC083, CC084, CC088.

⁴⁴ *Isto*, 97, br. CC185.

Сл. 6: Печат грофа Рајмунда III (1152–87), Грофовија Триполи.

простору до тада било саграђено.⁴⁵ Утврђени град – тврђава због тога постаје симбол крсташких држава који ће, поред знака крста на аверсу, као најважнијег обележја, најчешће обележавити реверс крсташког новца.

Утврђени градови – тврђаве могли су бити представљени реалистично, зидани од масивних камених блокова, као утврђени замак са високим централном кулом и двама нижим са стране, са заклонима за стрелце на врху испод којих је полукружна затворена капија, *castle tournois*, као на новцу који се кује у Кнежевини Антиохији⁴⁶ или на новцу Јафе.⁴⁷ Сличну представу града, омиљену у крсташким државама, носиће и новац крсташке Мореје и Хиоса, на којем ће утврђени град бити представљен већим бројем масивних кула.⁴⁸ Исту представу као симбол Триполија на свом реверсу носиће печат грофа Рајмунда III (1152–87), владара Грофовије Триполија (сл. 6),⁴⁹ као и новац који као владар града кује Боемунд VII (1257–87), уз легенду + CIVITAS: TRIPOLIS:SVRE (сл. 7).⁵⁰ Крсташки град је могао бити приказан и као утврђена кула са великом капијом у средишту, као на новцу градова Сидона и Бејрута.⁵¹

ни Антиохији⁴⁶ или на новцу Јафе.⁴⁷ Сличну представу града, омиљену у крсташким државама, носиће и новац крсташке Мореје и Хиоса, на којем ће утврђени град бити представљен већим бројем масивних кула.⁴⁸ Исту представу као симбол Триполија на свом реверсу носиће печат грофа Рајмунда III (1152–87), владара Грофовије Триполија (сл. 6),⁴⁹ као и новац који као владар града кује Боемунд VII (1257–87), уз легенду + CIVITAS: TRIPOLIS:SVRE (сл. 7).⁵⁰ Крсташки град је могао бити приказан и као утврђена кула са великом капијом у средишту, као на новцу градова Сидона и Бејрута.⁵¹

⁴⁵ О тврђавама насталим у време крсташких ратова и њиховом фортификационом систему: M. Barber, *Frontier Warfare in the Latin Kingdom of Jerusalem: The Campaign of Jacob's Ford, 1178–79*, J. France, W. G. Zajac (eds.), *The Crusades and Their Sources: Essays Presented to Bernard Hamilton*, Aldershot 1998, 9–22; R. Ellenblum, *Frontier Activities: the Transformation of a Muslim Sacred Site into the Frankish Castle of Vadum Iacob*, *Crusades* 2, 2003, 83–98; B. Michaudel, J. Haydar, *Le Château de Saladin (Saône/Sahyun) et son territoire (vallée du Nahr al-Kabîr al-Shamâli)*. Rapport des missions archéologiques syro-françaises effectuées en 2007 (Ifpo – CNRS – DGAMS), *Chronique archéologique en Syrie* 3, 2007, 303–317; R. Ellenblum, *Frankish Castles, Muslim Castles and the Medieval Citadel of Jerusalem*, I. Shagrîr, R. Ellenblum, J. Riley-Smith (eds.), *In Laudem Hierosolymitani: Studies in Crusades and Medieval Culture in Honour of Benjamin Z. Kedar*, Aldershot, 2007, 93–110; A. J. Boas, A. M. Maier, *Blanchegarde Castle (Tell as-Safi): A Case Study of the Effects of Castle Building on Medieval and Modern Settlement Patterns in the Southern Levant*, *Crusades* 8, 2009, 1–22.

⁴⁶ E. Azzopardi, *n.d.*, 81, br. CC149.

⁴⁷ *Isto*, 96, br. CC183

⁴⁸ *Isto*, 216, br. CC674, CC675.

⁴⁹ *Isto*, 100, br. CC195.

⁵⁰ *Isto*, 102, br. CC204.

⁵¹ *Isto*, 97, br. CC185.

Сл. 7: Новац Боемунда VII (1257–87), Грофовија Триполи.

Крсташким ратовима, који су довели до циркулације западног новца на Исток и ковањем новца у крсташким државама насталим на простору некадашњег Византијског царства, представе градова и градске архитектуре, у позновизантијском периоду, вратиле су се и на новац Византије.

Овакве представе нестају из иконографије византијског новца у петом веку, од када на новцу доминирају империјални и теолошки симболи. Поново ће се појавити на ковањима новостворених држава насталих падом Константинопоља под крсташку власт 1204. године. Латинским освајањем престонице долази до децентрализације и ослобађања провинцијских градова „сенке“ Константинопоља, који престаје да буде ексклузивни центар политичког ауторитета, што омогућава јачање урбане аутономије и свести о сопственом, независном идентитету.⁵² Тако се Никеја, Солун, Трапезунт и Арта од провинцијских градова сада претварају у главне градове новостворених држава чије ће главно обележје постати тврди бедеми који, у овом периоду, имају важну одбрамбену функцију.⁵³ Брига владара о одржавању одбрамбеног система била

⁵² A. P. Kazhdan, A. Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley, 1985, 31–56; A. E. Laiou, *Byzantium and the Neighboring Powers: Small-State Policies and Complexities*, S. T. Brooks (ed.), *Byzantium: Faith and Power (1261–1557)*, *Perspectives on Late Byzantine Art and Culture*, New York, 2006, 42–53. О разликама између византијских градова и градова на средњовековном Западу види: A. Kazhdan, *The Italian and Late Byzantine City*, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 49, Symposium on Byzantium and the Italians, 13th–15th Centuries, 1995, 1–22.

⁵³ C. Foss, *Nicaea: A Byzantine Capital and Its Praises*, Brookline, 1996, 89–96; E. Ivison, *Urban Renewal and Imperial Revival in Byzantium (730–1025)*, *Byzantinische Forschungen* 26, 2000, 1–46; C. Bakirtzis, *The Urban Continuity and Size of Late Byzantine*

је толико важна да је слављена у панегирицима као израз владарева великодушности и мудрости. У бројним градским енкомионима, који настају до XV stoleћа, лепота (то *καλος*) постаје топос који се користи управо при опису града, градске цитаделе и градских зидина.⁵⁴

Њихове представе пласиране су и на новац, симболишући не само градски идентитет већ и слободу града. Тако ће и новац Солуна, који је искован средином XIII века, под именом цара Јована III и деспота Михаила II (1248), понети представу утврђеног града са тврђавом и капијом изнад које се диже централана кула фланкирана двама нижим, која одговара типу *castle tournois*, заступљеном на крсташком новцу.⁵⁵ Представу снажних градских зидина са капијом града, на коју је, симболично, постављен крст, носио је и новац Трапезунта, који кују Алексије III (1349–90) и Манојло III (1390–1417).⁵⁶

Свест о идентитету града и његовој еманципацији ван концепта „империјалног“ присутна је и у Константинопољу средином XIV века, када се у граду, између 1340. и 1360. године, кује новац на којем ће остати уобичајена титула и представа владара. Уместо тога, новац ће на аверсу носити представу крста и једноставну легенду *POLITIKON*, а на реверсу представу утврђеног града, са бедемом зиданим од великих каменних блокова изнад којих се уздижу четири или пет масивних кула. У средишту је представа градске капије, а изнад представа крста (сл. 8).⁵⁷ Иконографија и аверсне и реверсне стране политикона очигледно је настала под утицајем новца крсташких држава, а по свом иконографском решењу најсличнија је новцу Хиоса.

Thessalonike, *Dumbarton Oaks Papers* 57, 2004, 35–64; C. Morisson, The Emperor, the Saint, and the City: Coinage and Money in Thessalonike from the Thirteenth to the Fifteenth Century, *Dumbarton Oaks Papers* No. 57, 2004, 173–203, 173–203.

⁵⁴ H. Saradi, The Kallos of the Byzantine City: The Development of a Rhetorical Topos and Historical Reality, *Gestae* 34.1, 1995, 37–56, 45, 49; *Isti*, The Monuments in the Late Byzantine Ekphraseis of Cities, *Byzantinoslavica*, 69.3, 2011, 179–192. Pohvale pisane u slavu grada bile su uobicajene još u antičkoj književnosti, a održale su se do danas. Navodimo neke od primera: D. A. Russell, N. G. Wilson (ed. and tr.), *Menander Rhetor*, Oxford, 1981; N. Loraux, *The Invention of Athens: The Funeral Oration in the Classical City*, Cambridge, 1986; C. Edwards, *Writing Rome: Textual Approaches to the City*, Cambridge, 1996; L. Bruni, *Laudatio Florentinae Urbis*, S. U. Baldassarri (ed.), Florence, 2000.

⁵⁵ M. F. Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. IV, Part 2, *The Emperors of Nicaea and Their Contemporaries (1204–1261)*, Washington, D. C., 1999, 631, T. XLVII, br. 3a, 3b; Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. V, Part 1, *Michael VIII to Constantine XI (1258–1453)*, Washington, D. C., 1999, 82.

⁵⁶ W. Wroth, *Catalogue of the Coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards, and of the Empires of Thessalonica, Nicaea and Trebizond in the British Museum*, London, 1911, 299, br. 22, 304, br. 13.

⁵⁷ Ph. Grierson, *Catalogue* V/1, 82, 194–195, br. 7, 8.

Сл. 8: Политикон, 1340–1360, Константинопољ.

Осим земаљске заштите, византијски градови су били и „Богом утврђени“ и светитељем заштићени – заштитником града који у случају опасности интервенише и спасава своју отаџбину. Зато се у представу града у Византији, као на Западу, укључује слика градског патрона, што је посебно карактеристично за новац кован у Солунском царству. На новцу цара Теодора I Комнина Дуке (1227–30), око 1227. године, модел града са трима кулама биће симболично представљен у рукама земаљског и небеског заштитника, цара и Светога Димитрија,⁵⁸ патрона града, или цара и Светога арханђела Михаила,⁵⁹ који су приказани како га држе између себе. Слика Солуна као утврђеног града са трима кулама била је први пут приказана на реверсу печата Бонифација Монфератског, под легендом CIVITAS THESSALONICARVM.⁶⁰ Представа града у рукама његових заштитника постаће обележје новца Солунског царства, а носиће је новац Манојла Комнина Дуке (1230–37),⁶¹ Јована Комнина Дуке (1237–42),⁶² Јована III Ватаца (1221–54)⁶³ и Теодора II (1254–58).⁶⁴ Исту представу понеће и новац цара Михаила VIII Палеолога (1259–82), кован у Солуну.⁶⁵ У време Палеолога, на солунском новцу се појављује представа цара који у рукама самостално држи модел града (сл. 9).⁶⁶ Интересантне представе цара као заштитника града понеће новац који кује

⁵⁸ *Isto*, 82; M. F. Hendy, *Catalogue IV/2*, 551, T. XXXVIII, br. 2a.2, 2c.

⁵⁹ *Isto*, 557, T. XXXIX, br. 7a, 7b.1, 7b.2

⁶⁰ Ph. Grierson, *Catalogue V/1*, 82.

⁶¹ M. F. Hendy, *Catalogue IV/2*, 576–577, T. XLI, br. 9.1, 9.4–9.5.

⁶² *Isto*, 592–593, T. XLIII br. 27b.2.

⁶³ *Isto*, 604, 610, T. XLV, br. 9.1, 9.4.

⁶⁴ *Isto*, 616–617, T. XLVI, br. 1.1, 1.2, 1.4, 1.5, 1.6.

⁶⁵ Ph. Grierson, *Catalogue V/1*, 122, br. 43, 44.

⁶⁶ *Isto*, 123, br. 60, 160, br. 44, 45, 171, br. 17

Сл. 9: Новац Андроника II Палеолога (1282–1328), Солун.

Јован Дука, представљен како крилима наткриљује градске зидине или стоји пред градском капијом (сл. 10).⁶⁷ Слична иконографска решења носиће и солунски новац који кују цареви Андроник II (1282–1328)⁶⁸ и Андроник III Палеолог (1328–41).⁶⁹

Осим Светог Димитрија и Светог арханђела Михаила, који се на солунском новцу појављују као заштитници града, на аверсу хиперпе-

Сл. 10: Новац Јована Комнина Дуке (1237–42), Солун.

⁶⁷ M. F. Hendy, *Catalogue* IV/2, 595, T. XLIII, br. 36.

⁶⁸ Ph. Grierson, *Catalogue* V/1, 157, br. 11.

⁶⁹ *Isto*, 171, br. 11.

Сл. 11: Новац Михаила VIII Палеолога (1259–82), Константинопољ.

рона који у Константинопољу кује Михаило VIII Палеолог приказана је Богородица, заштитница града, испред градских зидина са кулама (сл. 11).⁷⁰

Под утицајем новца Запада, на нашим просторима, прве представе архитектуре појављују се на фризашким пфенинзима који почињу да се кују у Корушкој у другој четвртини XII века.⁷¹ Због свог доброг квалитета овај новац је убрзо постао тражена валута у суседним земљама, па се његове имитације кују и у Хрватској за владавине краља Емерика (1196–1204), односно херцега Андрије (1196–1204), а као краља Андрије II (1205–35).⁷² Новац је на аверсу носио представе светаца и (над) бискупа, док су на реверсну страну стављане представе замкова, или најчешће прочеља цркава, са прекрасним примерима минијатуре романичке скулптуре. Фризатици престају да се кују у XIV веку.

За разлику од фризатика чија иконографска решења су се наслањала на новац који је кован у градовима Запада, пре свега Немачке, представе градских тврђава које ће понети градски новац Котора, Улциња, Свача, Скадра и Дриваста по свом иконографском решењу подсећали су на новац крсташких држава и Краљевине Сицилије који се кује под Рожером I, чија иконографија настаје под утицајем крсташког новца.

У раздобљу када започиње ковање новца у приморским градовима у саставу српске средњовековне државе, за разлику од градских на-

⁷⁰ Isto, 107.

⁷¹ F. F. von Schrötter, *Wörterbuch der Numismatik*, Berlin-Leipzig, 1930, 207.

⁷² I. Dolenc, *Hrvatska numizmatika od početaka do danas. Kovani novac, papirni novac, radne marke, privatna izdanja kovanog novca – žetoni*. Zagreb, 1993, 21-26; M. Dimnik, J. Dobrinić, n.d., 18–22, 153–158.

сеља у унутрашњости Србије која достижу врхунац свој развоја у првој половини XV века, приморска места, посебно Котор, до краја XII века имала су успостављену трговину копненим и морским путем.⁷³ Даљем привредном развоју приморских градова допринела је трговина сребром и златом из српских и босанских рудника, што је све подстицало њихов културни, друштвени и привредни развој. Средњовековни Котор био је главна извозна и увозна лука Србије у време владавине династије Немањића, посебно за извоз племенитих метала из српских рудника.⁷⁴ Сем велике трговачке улоге коју су имали, приморски градови су истовремено били и развијени занатски центри⁷⁵ чија производња је, у прво време, имала локални карактер, да би касније њихови производи били извожени у блиско залеђе и унутрашњост Балкана, а делимично чак и у иностранство. У таквим условима, у градовима који се убрзано развијају, ствара се посебна културна средина и свест о сопственом граду, сопственој традицији, културном наслеђу и континуитету градској развоја. И сами грађани се идентификују са својим градом, па градски идентитет и понос на свој град постају интегрални део самодетерминација у средњовековном друштву. Градска тврђава, која је споља дефинисала изглед града, делећи свет средњовековног човека на *оне унутра* и *оне споља*, пласирана је на градском новцу као персонификација самог града и његових житеља. Први су је понели фолари Котора.

Котор је исковао велик број серија градског новца на којима је градска тврђава представљена као компактно правоугаono здање зидаано од масивних каменних блокова са заклонима за стрелце на врху, тзв. „мерлетима“, и полукружном капијом у центру, изнад које се уздиже

⁷³ *Историја Црне Горе*, II/1, 28–45 (С. Ћирковић); В. Krekić, Venetian Merchants in the Balkan Hinterland in the Fourteenth Century, *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. Festschrift für Hermann Kellenbenz*, vol. I, Mittelmeer und Kontinent Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte 4, Nürnberg, 1978, 413–429; М. Malović-Đukić, *n.d.*, 12–13; С. М. Ћирковић, *Натурална привреда и тржишна производња између XIII и XV столећа*, В. Ђокић (ур.), *Работници, војници, духовници: друштва средњовековног Балкана*, Београд, 1997, 37–46, 39–40; В. Живковић, *n.d.*, 45–60.

⁷⁴ Економске односе између Венеције и Србије, у чему су нарочиту улогу имали Которани и Дубровачани, обрадила је Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд, 1986; М. Malović-Đukić, *n.d.*, 100–128; С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд 2002, 23–26; Д. Маликовић, *Дубровчани у Котору током XIII и XIV века*, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini XXXVII*, 2007, 371–404, 372–373, 378–386; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, С. Ћирковић, С. Ђокић (ур.), *Из српске историје средњег века*, Београд, 2003, 455–669, 560, 573, 597.

⁷⁵ М. Milošević, *Prilozi za istoriju zanata u Kotoru*, *Историјски записи* 1–2, 1956, 78–104; Р. Kovijanić, *Kotorski zlatari prve polovine XIV vijeka*, *Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju* 1, 1961, 23–42; Р. Ковијанић, *Которски златар Милко из Новог Брда (савременик Новака ковача)*, *Бока* 1, 1969, 81–88.

Сл. 12: Фолар града Котора, XIV век.

ниска кула, понекад са приказаном заставом (сл. 12).⁷⁶ По свом основном облику, представа которске градске тврђаве подсећа на утврђене куле, неприступачне и добро брањене, које се, као симбол града, срећу на новцу крсташких градова. На аверсној страни, градски новац Котора носио је представу заштитника града, Светога Трифуна. Идентитат градске комуне истакнут је и легендама на аверсној и реверсној страни новца. Уз представу градске тврђаве истакнута је именица CIVIT, CIVITAS CATARI, а на појединим емисијама новца и сам светитељ се наглашава као которски патрон, па уз његово име стоји S TRIFON SIKTARI, STRIFON CATARA итд.⁷⁷ Представа градске тврђаве наћи ће се и на реверсу которских полуфолара. У време млетачког протектората над Котором који започиње 1420. године, у време провидура Геронима Ориа (1492–94) на которским фоларима град ће бити приказан у рукама свога заштитника, као модел који Свети Трифун држи у левој руци, док у десној руци држи палмину грану.⁷⁸

Представа которске тврђаве је послужила као модел за представу града Дриваста, који је на свом новцу приказан као тврђава са трима кулама од којих је средња била највиша и полукружном широком капијом у чијем средишту је представа крина, симбола Богородице, заштитнице града чији лик градски фолари носе на аверсу уз легенду MA TS. Представа је допуњена легендом CIVITAS DRIVA TR или само DRIVA STI

⁷⁶ М. Јовановић, *н.д.*, 79–80, бр. 7, 9; М. Dimnik, J. Dobrinić, *н.д.*, 208, бр. 7.1.2.1.

⁷⁷ *Isto*, 208–213, бр. 7.1.1.3, 7.2.1.1, 7.3.1.1, 7.5.1.1–7.5.1.2 итд.; М. Јовановић, *н.д.*, 78–90, бр. 4, 6, 11, 12, 16–20 итд.

⁷⁸ *Isto*, 84–87, бр. 32–37, 43–48; М. Dimnik, J. Dobrinić, *н.д.*, 211–213, бр. 7.8.3.2–7.8.6.1, 7.8.7.3–7.8.7.7.

Сл. 13: Фолар града Дриваста, крај XIV века.

(сл. 13).⁷⁹ Градска тврђава са трима кулама постаће обележје и града Дубровника на емисијама минца које град кује од средине XV века (сл. 14).⁸⁰

На новцу Улциња, на представи градске тврђаве, куле су јаче истакнуте изнад градског бедема, посебно средишња, која се уздиже изнад капије. У средишту широке отворене капије представљено је дрво бујне крошње у чијем подножју су приказане две кугле. Крошња дрвета испуњава горњи део капије. Као једна од најбогатијих и најраширенијих симболичких тема, дрво је, између осталог, било симбол полиса и друштва, континуитета и организованог напретка једног града.⁸¹ Кугле или кругови, у његовом подножју, већ у архаичним културама представљају симбол савршенства, целовитости и вечности, а постављене у пару – небеско-земаљску целину.⁸² Спајањем световног карактера града, приказаног архитектуром, и сакралног у лику Богородице, која је као

Сл. 14: Дубровачка минца, XV век.

⁷⁹ *Isto*, 217, br. 11.1.1.1; М. Јовановић, *н.д.*, 96, бр.1.

⁸⁰ *Isto*, 206–207, 6.1.6–6.1.8, 6.1.10–6.3.2; М. Решетар, *н.д.*, 374; В. Mimica, *Numizmatička povijest Dubrovnika*, Rijeka, 1994, 66–97.

⁸¹ А. Gerbran, Ž. Ševalije, *Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*, Novi Sad, 2004, 176–177.

⁸² *Isto*, 455.

Сл. 15: Фолар града Улциња, крај XIV века.

пагрон града представљена на аверсу новца, Улцињ се на сопственом новцу представљао идеалним градом, градом потпуне довршености. Поруку да је град место у којем сједињењем божанског – сакралног и земаљског – цивилног долази до напретка градске комуне носила је и представа човека раширених руку и ногу која се, на једној подврсти овог новца, среће у капији града.⁸³ Раширене руке и ноге човека постављеног на градској капији формирале су представу круга – симбола божанског и квадрата – симбола земаљског у чијем средишту се налази представа човека као симбола микрокосмоса.⁸⁴ Представу градске капије допуњавала је легенда CIVITAS DULCINI (сл. 15).

Тежња да се град представи као хармоничан, идеалан простор за живот, открива складност силуете капије града којом се, на свом новцу, представља Свач, епископско средиште под заштитом Светога Јована Крститеља, чији лик је приказан на аверсу уз легенду S IOHANNES B. За разлику од которске, масивне и неприступачне, градска тврђава Свача је у свом подножју отворена са четири полукружна отвора, одељена стубовима са капителима, а колонада се наставља и на првом спрату

Сл. 16: Фолар града Свача, крај XIV века.

⁸³ B. Babić, *n.d.*, 121.

⁸⁴ A. Gerbran, Ž. Ševalije, *n.d.*, 127.

творећи два лука над којима се издижу куле са зупцима на врху. Представу прати легенда CIVITAS SOVACII (сл. 16).⁸⁵ Градска тврђава Свача, данас готово заборављеног градског насеља, несумњиво је најлепша на новцу приморских градова.

На скадарском новцу градска тврђава представљена је као тврђава – замак, масивно здање у чијем подножју су два засведена улаза изнад којих се дижу два торња које повезује грудобран украшен зупцима. Између њих приказана је шестокрака звезда и над њоме круг. Испред три темељна стуба тврђаве налазе се приказане три копче. Легенда која прати представу гласи SCVTARENSIS (сл. 17). Представа која је допуњавала визуелну презентацију града на аверсу новца на жалост није препознатљива.⁸⁶ Највероватније се ради о представи заштитника града, Светога Стефана, или представи штита које обележавају новац Скадра.⁸⁷

Сл. 17: Фолар града Скадра, крај XIV века.

Тврђаве приказане на поменутих фоларима знатно се међусобно разликују, те очигледно представљају реалне репродукције градских тврђава. На жалост, највећих број њих остао је сачуван само још у слици утиснутој у бакру новца.

Под утицајем приморског новца, представа ведуте града нашла се на динару који кује град Звечан у време цара Уроша. Новац је носио приказ шлема са челенком на аверсу под легендом IMPERATOR-VROSIVS и приказ града на реверсу којим доминира снажна градска кула кружног облика над улазном капијом са чије десне стране је представа цркве са крстом, највероватније цркве Светога Ђорђа, а са леве представа још једне грађевине, вероватно владарске резиденције.⁸⁸ Приказ града допуњује легенда ЗВЉЧАНЬ-ГРАДЬ.⁸⁹ Представа градске ведуте на новцу Звечана, смештеног поред богатог рудника Трепче, сведочи о формирању урбаних структура на простору српске средњовековне државе, градова који ће свест о сопственом идентитету истаћи

⁸⁵ М. Јовановић, *н.д.*, 96, бр. 1; М. Dimnik, J. Dobrinić, *н.д.*, 217, br. 12.1.1.1.

⁸⁶ *Isto*, 216, br. 10.1.2.4; М. Јовановић, *н.д.*, 95, бр. 10.

⁸⁷ *Isto*, 93–95; М. Dimnik, J. Dobrinić, *н.д.*, 215–216.

⁸⁸ А. Гилфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни, и Старој Србији*, Сарајево 1972, 255; М. Поповић, *Замак у српским земљама позног средњег века*, *Зборник радова Византолошког института* XLIII, 2006, 189–207, 194–195; М. Златковић, *Стари град Звечан*, Приштина, 2007, 45–53.

⁸⁹ М. Јовановић, *н.д.*, 97, бр. 1; В. Иванишевић, *н.д.*, 258, бр. 9.11.

самим именом и представом најзначајнијих градских здања на свом новцу, како је то, у истом периоду, чињено у приморским градовима и на Западу.

У средњовековном сензибилитету, град је имао богату симболичну, религиозну и есхатолошку димензију. Његови бедеми су били граница између спољашњег и унутрашњег живота, са градском капијом као споном између два света. У центру града, као најважнија грађевина, стојао је свети храм посвећен градском патрону. Оваква слика града пласирана је и на градском новцу, а њена улога била је израз престижа у афирмацији градске аутономије.

Marina ODAK MIHAILOVIĆ

FOR THE PRIDE OF THE CITY: REPRESENTATION
OF CITADELS ON THE COINAGE OF KOTOR, ULCINJ,
SVAČ, SKADAR, DRIVAST

Summary

In the Middle Ages, autonomous minting and issuing of coinage was a definite sign of the degree of independence and the economic power of the state, while in the smaller urban communities it was also an expression of status and confirmation of the city's autonomy. Issuing of autonomous coinage in the cities reflected the autonomy and the privileges the cities had in relation to the central authorities. The increased development of merchandising and crafts of the 11th and 12th centuries in the Western cities, as well as in the coastal cities on the Adriatic sea brought the need for the cities' coinage to be used in everyday transactions. As the coinage was minted to be used within the cities' walls, the money of the cities had the specific iconography that was the sign of its origin, besides the coin legend, i.e. the inscription of the city's name. The images and representations that were distributed on the money had the primary role of representing the city's or communal identity. The concept and the need to promote the city's unique identity is evident on the coinage minted in the Crusader city-states, as well as in the capital cities of the new states that emerged after the Byzantine empire fell in 1204.

Cities would define their identities based upon the chosen patron saint of the city, the defender of community whose cult was observed on the entire territory of the city, whose cathedral church was at the centre of the urban life in the Middle Ages. On the other hand, the continuity of urban tradition, preserved in the form of city's buildings, particularly castles, fortresses or citadels and the city's walls,

was an essential requirement for the subsistence of the Medieval cities. The solid citadel on the city's money was often seen as a symbol of the city's freedom. This is the reason why the patron saint of the city was most frequently represented on the obverse, while the citadel was on the reverse side of the coins. Images on the coinage were seen as testimonials of the duration and development of the cities and urban life. By merging of the secular character of the city, represented by its architecture, and its secular side, represented by the image of the city's patron saint, the medieval city was represented on its coins as the ideal city, the pride of its citizens.

ПРИЛОЗИ

Зерина ЋАТОВИЋ*

ФАСЦИНАЦИЈА ОБИЧАЈИМА ИЛИ
АУТО-ОРИЈЕНТАЛИЗАМ ЖИВКА НИКОЛИЋА

ABSTRACT: A work of Montenegrin director Zivko Nikolic is fraught with motifs from his homeland. For the reason that he represented customs of that homeland as a caricature, this article reassess possible self-stigmatism as a result of orientalist discourse. Based largely on the works of balkanism, the paper focus director's approach to the stereotype. In this manner it gets closer to Nikolic's obsession with customs or his auto-orientalism.

KEY WORDS: *orientalism, balkanism, stereotype, Nikolić, self-balkanisation, customs*

Обичај је био статив Николићеве камере. Сваки филм црногорског редитеља обилује традиционалним; тематиком, сликом и тоном. Особито занимљиви кадрови обичајног виде се под лупом Едварда Саида - аутора који је указао на постојање мреже која селективно пропушта информације, односно пропушта само стереотипе како би се одржао однос моћи Једних наспрам Других. Оријентализам, како гласи наслов његове књиге¹, значи есенцијализовање, одузимање хуманитета другој култури, подређивање од стране Запада. Саид се углавном ослања на британске и француске оријенталисте, а теоретски оквир налази у раду Мишела Фукоа. Тиме је учврстио теорију постколонијализма, која се заснива на дискурсу. Ролан Барт, један од водећих умова структурализма, инспирисан земљаком Фукоом, пише да дискурс не значи комуницирање него подређивање.² Атрибут оријенталности превасходно се

* Аутор је студент постдипломских студија Историја културе и историјска антропологија у Историјском институту Црне Горе.

¹ Edward Said, *Orijentalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.

² Roland Bart, *Lekcija, pristupno predavanje na Kolež de Fransu 1977*, Karpos, Beograd, 2009, 15.

веже за границама неутврђено подручје у Азији и Африци, али се преноси и на поднебље које зовемо Балкан. Ту су такође границе нестабилне, што је доказ да је конструисано подручје, имагинарно, како је то срчила Марија Тодорова. Она пише: „Пошто је географски неодвојив део Европе, али је културно конструисан као 'унутрашња другост', Балкан је згодно послужио да апсорбује мноштво екстернализованих, политичких, идеолошких и културних фрустрација које потичу из тензија и противречности својствених регионима и друштвима изван Балкана. Балканизам је временом постао згодна замена за емоционално пражњење које је раније пружао оријентализам(...)Балкан је послужио као складиште негативних карактеристика наспрам којих је конструисана позитивна и самохвалисава слика Европејца.“³ Баш као и оријенталисти колонизаторске свијести које спомиње Саид, и они који су “истраживали” Балкан били су преоптерећени предрасудама и често бјежали у сигурност коју оне пружају. Цртање менталних мапа Балкана лишено жеље да одговара истинитим дешавало се “захваљујући” положају Балкана на граници свјетова. И Николић је кроз свој рад морао да истрпи „усуд Балкана“, што даје мноштво нових праваца у којима се може истраживати. У овом раду треба одговорити на питање колико је балканистички дискурс утицао на ракурс његове камере. Наше истраживање ће се базирати на три остварења, хронолошким редом: *Јована Лукина*⁴, *Лепота порока*⁵ и *Искушавање ђавола*⁶. Поменути филмови врве од црногорских обичаја те ће текст, ослањајући се на њих, пробати да установи је ли Николић био обузет традицијом или традиционализмом, Балканом или балканизмом, обичајем или стереотипом?

Ове појмове дијаметрално супротног значења раздваја танка линија зато што је дискурс образац односа према Другом који временом закржља; тако да је оно што мислимо да знамо заправо имагинација - корпус вјеровања и клишеа. Живот у том симулакруму елиминише жељу да се сазна о Другоме, тако да се све нове информације симплификују кроз већ постојеће. Или, како је то казао Адорно, масе стекну општу предиспозицију према упрошћеном мишљењу.⁷ Стереотип је, сходно томе, колективна апстракција којој је подложен, како га је назвао Константиновић, паланачки дух. Једнообразје непомирљиво са било чим што га не потврђује⁸, не настаје без елита. Гордана Ђерић узроке дискурса веже за оне који доносе одлуке: “Ако постоје 'привилеговани актери' у про-

³ Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2006, 355.

⁴ *Јована Лукина*, 35мм колор, Авала филм, Београд, 1979.

⁵ *Лепота порока*, 35мм колор, Центар филм, Београд, 1986.

⁶ *Искушавање ђавола*, 35мм колор, Зета филм, Будва, 1989.

⁷ Teodor Adorno, *The Authoritarian Personality*, Harper & Row, Njujork, 1950.

⁸ Radimir Konstantinović, *Filosofija palanke*, Otkrovenje, Beograd, 2010, 30.

извођењу и дифузији квалификативних наратива и уопште стереотипних, поједностављених представа, онда су они везани за сферу јавног и политичког, односно за моћ јавног и политичког схваћену у најширем смислу.⁹ Дакле, узроци предрасуда јесу незнање и непознавање, али недостатне информације дисеминирају креатори јавног мњења. Слиједећи мисао Мана да је свако дјело политичко, па чак и ако наизглед нема таквих идеја, онда је политички конзервативно, или Грамшијеву тезу да је политичко у свакој пори живота, схватамо да је управо моћ та која управља стереотипијама. Стога Саид закључује: „Доминација визије над реалношћу није ништа више него воља за моћ.“¹⁰

Стереотипи су необично отпорни, и на вријеме и на ваљане аргументе. Лако се нацртају у когнитивној мапи, а тешко (или никако) бришу. Штавише, дјелују као каква мрежа на сагледавању свијета те спрјечавају улазак било чега иоле смисленог, сувислог и истинитог; а пропуштају оно што их подржава. Кад се матрица једном створи, живи независно и непромјенљиво. Моћ присутна у механизмима друштвене размјене је неуништива. Перзистентност стереотипа објашњава и то што нијесу саграђени само од когнитивне компоненте. Ојачани су афективним; односно присутност емоционалног набоја не дозвољава лако мијењање. Миноран значај рационалног Саид објашњава елементом несвјесног: „Језик супротности поставља као природне,(...) приписује реалност и референтност предметима које сам ствара. Митски језик је дискурс, што значи да не може бити ништа друго до системски; дискурс или искази у њему, не стварају се произвољно, а да претходно - у неким случајевима несвесно, али у сваком случају ненамерно припадају идеологији и институцијама које гарантују њено постојање.“¹¹ Фиктивна наративна која временом створи ону закржљалу мрежу и емоције које стопирају ратио заузеле су и незанемарљив сегмент Николићевог опуса. Она не дозвољава Другост, као што кажу старице у *Искушавање ђавола*; када комшије припремају славље: „Чим се они веселе, ми ћемо кукаати“¹², а када су комшије у невољи: „Богу хвала, проћи ће и њихово.“¹³ Стереотип одбија Другог, стога онај ко у свом рјечнику има предрасуду, не умије да комуницира. Катастрофална консеквенца је што ти системи менталних мапа надвладавају истину. „Оријентализам је прегазео Оријент.“¹⁴ Наметнуте представе се таложе и напакон их је немогуће от-

⁹ Гордана Ђерић, „Стереотип и студије о Балкану“ у *Антропологија* но.9, Филозофски факултет, Институт за етнологију и антропологију, Београд, 2009, 23.

¹⁰ Said, *n.d.*, 320.

¹¹ Said, *n.d.*, 427.

¹² *Искушавање ђавола*, 00:49:09.

¹³ *Исто*, 00:09:10

¹⁴ Said, *n.d.*, 130.

клонити. Створе конструкцију и временом постају „свакодневица појединца, односно колаж осјећања и схватања свијета прелази у сферу реалности.“¹⁵ Тај живот у складу с доктрином, симулакрум како би Бодријар рекао, жестоко је погађао Николићев рад. Зато је, што је теза од које крећемо, тежио да унесе свјетлост у своје филмове. Таму у којој, услијед предрасуда, Црногорци живе, приказао је као ритуално-архетипску наслагу. Тај моменат је лијепо ухваћен када Јаглики у *Леноти порока* странци отварају очи. Она схвата да не мора да живи као до тада, увиђа да смије да ужива, а на мање симболичком нивоу—жели да гледа мужа и води љубав са њим. Занимљив опозит је Жоржова жена, која остаје да живи у Међеђи и која све слабије види (и физички постаје слијепа на шта јој муж одговара „Шта ће ти очи?“¹⁶ и не увиђа мужевљево преваре). Редитељ је често обичаје свог завичаја преносио на платно, преведећи их у снажне поетске метафоре.¹⁷ Чини се да због тих метафора и непријемчивих заплета, готово морбидних, Николићев филмови нијесу доживјели већи комерцијални успјех. Црпио је садржаје из домицилне културе, али локални аудиторјум ипак није комуницирао с његовим остварењима. “Мамац преовлађујућег схватања”¹⁸ није дозволио да Николићев филм конституише нова значења користећи се стереотипом, већ га је прихватио као потврду себе, јер је на Балкану негативна карактеризација Другог доминантан језик. Различитост коју стварамо међу Нама и Њима на Балкану су вјештачке дихотомije које је неко други креирао, како би подстакао осјећај супериорности. Ријеч је о симболичком измијештању Балкана, због чега Предраг Марковић балканизам види као гори феномен од оријентализма: „Док и најзагриженији евроцентристи признају Оријенту цивилизацију, макар и егзотичну и застарелу, Балкан се доживљава само као мрачна и примитивна страна Европе, простачки мистер Хајд, кога се европски др Џекил гнуша.”¹⁹ То је баласт на који смо осуђени, да Балкан буде оправдање за све. Према фразеологији којом се служе путописци или данас страни новинари - економски, политички, културни, морални суноврат друштва узрокује “балкански менталитет”. Та испразна синтагма, тај *-изам*, даје алиби. Небалканцу даје доказ да је бољи, а Балканцу погубну опцију да се са-

¹⁵ Srđa Pavlović, *Iza ogledala - eseji*, CID, Podgorica, 2001, 42.

¹⁶ *Lenoma порока*, 00:59:22.

¹⁷ Zoran Koprivica “Структурално-дијегетичке и естетске конституте Николићеве редитељске поетике” у *Filmska umjetnost u Crnoj Gori - prošlost, sadašnjost, budućnost: problem i perspektive*, Okrugli sto Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, 17.10.2008, Naučni skupovi, knjiga 103, Podgorica, 91.

¹⁸ Đerić, *n.d.*, 19.

¹⁹ Predrag J. Marković, *Transfer etničkih stereotipa – Balkan je negde drugde*, Zaklada Fridrich Naumann, Zagreb, 2001, 205.

мо-маргинализује. Увријежено је мишљење да је Живко Николић прихватио тај алиби правећи срамне портете Једних наспрам Других. Он је прибјегао балканској реторици, јер је попримио дискурс моћи. Стога се у филмовима изнова враћао црногорским предјелима, обичајима, људима... Николићеви филмови су по локацији, продукцији, глумцима, језику балкански, али да ли прате и балкански мит – јесу ли балканског менталитета? С обзиром на, обичајним мотивима богат опус, морао је неминовно проћи кроз призму оријентализма и ауто-оријентализма. На Балкану мушкарци туку жене, људи се убијају из освете, брак није љубавни однос, црква је светиња. Црна Гора је неплодни крш на којем живе дивљаци и они се не умију понашати кад сиђу у равницу и тако редом. Је ли Николић вјеровало да тиме чува црногорски етницитет? Јер, и традиционализам је вид самоафирмације. Слике Себе кроз сочиво Других збуњивале су гледаоца, тако да је редитељева фасцинација обичајима схваћена као традиционализам. Публика није могла или није хтјела да разумије митске, архетипске структуре у његовим филмовима. Сагледала би само прву симболичку линију, само површину, не тражећи кодове за дубље разумијевање. Стога је, на оптужбе да је мизоген, да је шовиниста, молио гледаоца да сачека крај, чак и сами завршни кадар, да би се схватила цјелина и да би се све линије најзад слиле у јединствен смисао. Публика је нашла само потврду властите представе, а није у цјелости имала капацитета да пронађе метафоре које разбијају стереотипне синтагме. Филм, лакановски речено, има симболички поредак и рефлектује посматрача. Да ли је биоскопско платно подлога за слику или огледало? Концепт огледала, кроз који је и Жан-Луј Бодри апаратусом²⁰ анализирао однос посматрача и филма, значи да гледалац остварује себе поистовјећујући се са камером. Гледалац формира идеални его како би произвео субјект који погрешно препознаје себе као извор пројектованог свијета. У овом случају, редитељ је симболе црногорцизма инкорпорирао у свој филм како би их пред свима уништио, како би Балканац „у огледалу“ видио да он није заправо такав, те да су ту карикатуру насликали они који га и не познају. Иза површинских црногорских пејзажа, хумора, говора, ликова откривао је нови свијет, свијет какав би могао постојати да нијесмо оптерећени предрасудама. Кадрирао је Друге у мноштву варијетета по формули коју су задали Први, односно користио се стереотипима да нагласи антиномије људске природе. Но, слика о себи ствара се кроз такозвани “враћени поглед”, па је афирмација сопства у већини случајева само-маргинализација. Слиједећи мисао Андерсона да себе замишљамо дијелом како нас други замиш-

²⁰ Jean Louis Baudry, Ideological Effects of the Basic Cinematographic Apparatus, u *Film Quarterly* Vol. 28, No. 2, University of California Press, 1974

љају²¹, Павловић пише да је Балкан усвајао ставове Запада и некритички прихватио ставове о себи. Преузео је слику коју су кроз вјекове формирали различити путописци, филозофи, историчари...²² И Милица Бакић-Хајден закључује да су представе о Балкану интернализоване, те да је без сумње то нуспојава само-афирмације. Још једном, на хегемонистичку природу појмова као што су оријентализам, балканизам, стереотип, имплицира и то што се они који су оштећени само-оријентализују. Треба дакле имати у виду да постоје замишљене традиције које су нуспојава политике које воде моћници, постоји традиција коју је здраво очувати²³, а постоји и ауто-оријентализам који је неоправдан, јер и сам подлијеже стереотипу. Балкански филм, поготову југословенски, живио је у ауто-стигматизацији; није тежио да буде разумљив било коме ван тог поднебља. Уска тематика, референце схватљиве само онима који добро разумију прилике на Балкану, изразита ненаративност филма, општеузев - херметичност. Филмски критичар Јурица Павичић ту тенденциозну стереотипску репрезентацију Балкана назива претјераном и гротескном.²⁴ То је у бити прихватање слике коју су о нама створили негдје другдје, односно негативна само-перцепција је консеквенца потцењивачке спољне перспективе. У двоброју *Сарајевских свесака* посвећеном „разапетом Балкану“, Ксенија Шабец пише како није нужно да се стереотипи односе на друге народе, „јер саме жртве стереотипизације, или из пркоса, или из самопонижавања, често негују стереотипе о себи, и чак их и јачају.“²⁵

Неразумијевање уникатног Николићевог филмског стила је могуће управо због његовог односа према обичају/стереотипу. Он је недвојбено био фасциниран особеностима тла на којем је рођен – прасликама, како их је назвао Јунг.²⁶ Али, те праслике су нешто што доживљава

²¹ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London, 1991, 154.

²² Pavlović, *n.d.*, 54 i 55.

²³ Дуња Рихтман Аугуштин наводи да у традицији могу постојати резерве за будућност. (Dunja Rihtman Auguštin, *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb, 1984, 188.)

²⁴ Jurica Pavičić, “Cinema of normalization: changes of stylistic model in post-Yugoslav cinema after the 1990s” u *Studies in Eastern European Cinema* 1:1, 2010, 44.

²⁵ Ksenija Šabec, „Na dnu Evrope ili na vrhu Balkana“ u *Sarajevske sveske* 6/7, 2004, str. 109. Unos na: <http://sveske.ba/files/brojevi/SS%2006-07.pdf> 06.04.2014

²⁶ Карл Густав Јунг, *Психолошке расправе*, Матица српска, Нови Сад, 1984, 350. Јунг је сматрао да се стваралачки умјетнички процес састоји у оживљавању архетипова и њиховом транспоновану на језик садашњости: „Онај ко говори у прасликама говори са хиљаду гласова, он захвата дубоко и овладава, а уједно уздиже оно о чему говори из једнократности и пролазности у сферу увек постојећег, он уздиже личну судбину на ниво судбине човечанства.“

као бреме, а не идилу. Николић је опсједнут обичајима и црногорским митским наслијеђем, јер те ритуалне радње у њему изазивају метафизичку језу.²⁷ Код Николића праслике имају платоновски смисао, оне су откровење-начин да се разумије свијет. Ауто-оријентализам може бити одличан код за дешифровање поступака (праслика) као што су силовање жене ужареним колцем, убијањем прељубнице маљем или давање невјесте на чување дјеверу. Већ је речено да је оријентализам мрежа; а Николић је знао да смо ухваћени у мрежи митске свијести. Тај мотив је чест у његовим филмовима – мушкарци и жене који хватају рибу, Јелка заробљена у мрежи обичаја, Микан у мрежи лажи, снаха у спутаној сексуалности... Прве сцене које приказују нову снаху Змајевића су: дјевојка која на језеру пеца, а заправо је она жртва која ће се ускоро наћи у мрежи и дјевојка међу овцама, што је јасна алузија на обичај да невјеста мора бити дјевица, а опет ће с мужем изгубити невиност прије брака. Опасност која вријеба од предрасуда Саид је назвао имагинацијском демонологијом. То лијепо коинцидира са режисерским виђењем туробне прошлости и уопште појава које човјека муче. Назива их Бауком, Пороком, Ђаволом, Чудом, Проклетством... увијек је посриједи борба против демона. Обичајни мотиви су у Николићевом филму били заправо само пут ка универзалној истини. Сукоби два свијета, неиспуњене жеље, интриге политичких манипулатора, приче су које дијеле сви народи у прошлости. Зоран Копривица је мишљења да се такве приче рефлектују у Николићевим филмовима: “Филозофско-етичка фактура Николићевих филмова већим дијелом је прожета митологемама и традиционално-обичајним мотивима...”²⁸ По Јелушићима су ти обичајни мотиви маргинални²⁹, али неспоразум са публиком уврстио их је као манифестацију стереотипа, ругања Црној Гори, враћања окамењеним сликама завичаја итд. Као неко ко је инспирисан Црном Гором, и у естетском смислу је давао омаж свом завичају, па сликао свој камен, своје људе, озвучио свој говор, своје пјесме. У *Искушавању ђавола* је, на примјер, естетизован стереотип још од првих путописа о Црној Гори - да се Црногорци веома поносе својом неустрашивошћу и доживљавају себе као изузетне јунаке. Тако су и мушки ликови у филму наизглед храбри и јаки, с оружјем за појасом и ордењем на грудима. Али, питају жене за мишљење, оне их понекад и туку, предводе коло, пуцају из пушке... Син

²⁷ Стеван Вучинић, „Легенда о првом болу“, цитирано у Зоран Копривица, *Редитељска поетика Живка Николића*, докторска дисертација, ФДУ Универзитета уметности у Београду, 2007, 149.

²⁸ Зоран Копривица, *Редитељска поетика Живка Николића*, докторска дисертација, ФДУ Универзитета уметности у Београду, 2007, 135.

²⁹ Mato Jelušić, Božena Jelušić, *Iskušavanje filma*, Argonaut, Budva, 2006, 30.

Змајевића допушта да га жена вријеђа и туче, попут кукавице бјежи од непријатеља, мушкарци у селу му се смију јер му жена наређује, а врхунац „црногорског јунака“ је када се од страха пред непријатељем помокри у панталоне. Јованин Лука пак није у стању да сачува кућу и одбрани огњиште, мирно посматра док му силују жену и на свако њено питање одговара са „Не знам.“ Црногорци се куну у поштење, и веома држе до свог достојанства и интегритета. Николић увијек карикира ту црногорску особину, тиме што се лопови и преваранти заклињу чашћу. Поштар у *Искушавању ђавола* који краде новац, кум у *Лепоти порока* који вара ближње. Николић пародира „Бог је на небу, а кум на земљи“ у више наврата његовим бескупулосним односом према Луки, а лик Жоржа послужио је и за подсмјех „скоројевићима“ који се врате у село. Даље, „највећа амбиција и најжаркија жеља Црногораца била је да погину на бојном пољу, уз паљбу ватреног оружја, с мирисом барути и крви у ноздрвама“.³⁰ Када се Микан чуди што на његовог брата не пуцају непријатељи као на њега, стара мајка одговара: „Шта ће, сиромаша?“³¹ А на старијег унука је поносна јер „благо нама кад имамо главу око које се душмани отимају“³². И ту слику о Црногорцу Николић ће изблиједити опростом и измирењем некадашњих непријатеља. Без Другога нема ни Ега – Црногорци не могу без непријатеља, што је инспирација Николићу за легендарну сцену у којој мушкарац лелече над гробом човјека који му је убио сина. Не зна шта ће сада чинити сам, без непријатеља. У тој патријархално уређеној заједници, старији се беспоговорно слушају и поштују. Најстарија мушка глава у црногорској ношњи једина јаше на коњу. Чува образ фамилије, предводи сватове, враћа дугове... Њему љубе руке чак и непријатељи. Још један обичај старе Црне Горе, обичај договарања бракова редитељ је готово поставио као виц у *Искушавању ђавола*: при просидби дјевојке, њеној породици показују слику младожење када је био дијете. На то младин отац одговара: „Ма нећу ја питати за младожењу кад је унук Радоја Лекова. Ето то вам је ђевојка, и нек ви је срећна.“³³ Све наведене секвенце и ликови у њима су, ипак, махом карикирани. Разлог томе је скретање пажње на дубоки проблем. Николић тим феноменима које сам продуцира провоцира, изазива на реакцију. Изазива на промишљање које *де леге ференда* резултира рушењем стереотипа. Да су редитељске алузије изречене нижим тоном или да је политички коректно пренебрегнуо различитости које стварају стереотип, у филму не би биле ни примијећене.

³⁰ Božidar Jezernik, *Divlja Evropa*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2009, str. 120

³¹ *Искушавање ђавола*, 01:42:30

³² *Исто*, 01:41:30

³³ *Исто*, 00:13:56

Можда и најпознатија сцена Николићевог стваралаштва је наводни обичај суровог убиства прељубнице маљем преко хљеба на глави. Ако је и негдје постојала прича о том ритуалу (режисер је тврдио да није измишљен³⁴) мало је могуће да је икада спроведен. Ради се дакле о карикатуралном приказу који је употријебљен искључиво у циљу јачања контраста међу заточеном и ослобођеном Јагликом. Према патријархалној норми, она треба бити кажњена јер је преварила мужа, али Николић на концу убија патријархат, убијајући лик њеног мужа. Ипак, у Николићевом играном филму је на моменте било претјеривања која ремете линију филма и утолико отежавају публици повезивање са референтним тачкама. На примјер, старац који пита оца шта да ради, жена која се гола скида пред странцима, одрастао човјек којег мајка не одбија да подоји, затим содомија, варварска силовања... Копривица је мишљења да је логика картезијанске уређености код Николића „угрожена снажним присуством елемената алегоријског и митског“³⁵ Али, Николић је управо гајио картезијанску сумњу према геоегзистентима који претходе стереотипу и тим алегоријским елементом позивао на читање између редова. Користио се митским дискурсом да разбије мит. И Северин Франић је записао како је Николић комбиновао два лица обичаја, односно сликао конструкцију, па затим и деконструкцију.³⁶ (Што је јасно видљиво у *Лепоти порока* – пролог конструише стереотип, а крај деконструише.)

Етно-фактографски утицај на његову кинематографију је непобитан, чак и пренаглашен, али у служби вапаја за слободом и другачијим смислом ствари. Балкан је вјековима на вјетрометини дискурса, стога је критичко сагледавање нужно. У бившој Југославији се можда више него игдје укрштају путеви симболичке географије. Она је била мјесто сусрета царстава, азбука, религија, политика и идеологија.³⁷ Прологом *Лепоте порока* у тренутку када муж замахне маљем да убије жену, редитељ слика полове. Камен и небо, земља и вода, мушко и женско, урбано и рурално, живот и смрт. То заправо нијесу само визуелне, већ и филозофске дихотомије.³⁸ Ударцем се разлике разбијају. Према мишљењу

³⁴ Постоје мјеста Лупоглав у Никшићу, Бијелом Пољу и Истри која су наводно добила име по том обичају.

³⁵ Зоран Копривица, *Редитељска поетика Живка Николића*, докторска дисертација, ФДУ Универзитета уметности у Београду, 2007, 27.

³⁶ Severin Franić, „Podneblje kao alibi“ u *Sineast* 71/72, 1986

³⁷ Milica Bakić-Hayden, „Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia” u *Slavic Review* 54, 1995, 36.

³⁸ Гојко Кастратовић пише како је редитељ умιο и пејзаже употребљавати у наративној функцији: „Битна карактеристика Живка Николића то што не схвата пејзаж у којем се смјешта садржај филма само декоративно.“ Gojko P. Kastratović, *Istorija crnogorskog filma*, CID, Podgorica, 2006, 166.

Николе Мијовића, те различитости су кључни елемент црногорске културе, а доказ томе налази и у *Горском вијенцу*: „The world as seen through Njegos’s lyrical perspective exists in permanent disharmony, fuelled by the perpetual conflict between mutually opposed forces – between the mind and the body, sea and land, between two animals, two people, two civilisations. These crucial dialectics lie at the core of the Montenegrin national ethos.“³⁹ Слична слика овјековјечена је и у тренутку када ћерка Крстовића жели да се убије скочивши са летице. Разлике које се стварају Тамо, а погубне су Овдје, по перцепцији инфериорног су немјерљиве. Тако, у сва три филма која се овдје разматрају, странци су ти који дјелују примамљиво, боље, занимљивије, Други изазивају превирање. Неки други људи уништили су идилу Јоване и Луке, странци су Јаглику увели у свијет порока, а „странац“ Микан преокренуо је ситуацију у селу. И однос маскулинитет/феминитет завријећује посебну пажњу, јер је оријентализам Николића превасходно фокусиран на патријархат. Став редитеља према стереотипу, према *–изму*, може се разумјети у цртежима на којима је насликао женско тијело. У самом називу филма на примјер, јасно стоји да она није своја већ Лукина. Међутим, Николићев омаж спутаној Црногорки види се у вјероватно најпознатијој сцени тог филма; када Јована улази у просторију у којој Цигани играју и свирају. Иступа у средиште собе, одбацује мараму с главе, скида одјећу, и препушта се музици. За поменути филмски цитат веже се атрибуција која никако не би била прва асоцијација на жену у црногорском филму. Узаврело, страствено, ослобађајуће... Ипак, иако и овај филм одаје утисак атавизма патријархата, детерминишући Јовану кроз мушкарце, видјећемо да је заправо редитељ замислио као посебно биће, као жену која се бори против стијена. Против голети у којој живи, против камена традиције.. И ова сцена је донекле карикирана – нага жена међу мноштвом Рома, и то поред кућног огњишта. Надреална је поставка, али другачије би тешко било без ријечи објаснити њено ослобађање. Радикалности има у свим крајностима, па је пренаглашена и женина заточеност, а и ослобађање. Сличан је случај и са Јагликом, са емфатизирано дугим кадром њене еротичне игре са странцима. Јована све до плеса припада некоме и бива оно што други од ње желе. Што жели њен муж, што жели баба која је назива различитим именима...на све пристаје. Након плеса, по први пут јој каже: „Не. Ја сам Јована.“⁴⁰ Снене нити плеса руши злокоб која се изнова и изнова јавља у различитим интеракцијама Јоване и других. Традиција од које се она трза је овдје насликана мушкарцима који прекидају плес јер виде само голу жену и не разумију шта је „то“ и

³⁹ Dina Iordanova, *The Cinema of the Balkans*, Wallflower press, London, 2006, 229.

⁴⁰ *Јована Лукина*, 01:36:21

„ко јој је то дозволио“⁴¹. Мато Јелушић је сматрао да су људи који је прекидају метафора за комунизам⁴², али је реалнија опција да је посриједи заједница коју мучи прошлост, традиционализам, јер је и сам редитељ био спутан људима који су сувише гледали у прошлост. Хероине Николићевог филма често одбијају оно што обичај од њих захтијева. Јована ломи колијевку јер одбија да игра улогу које друштво намеће – улогу мајке мушког дјетета. Јелка пркосно изговара: „Никад ти нећу бити жена“⁴³, јер одбија да зависи од премишљања Других. Коначно, сагледавањем посљедње сцене *Порока* разбија се и патријархат, који је Николић често сликао. Иначе су сва три наведена филма „сахране“ патријархата. Убиство Јованиног Луке, самоубиство Јагликиног Луке и смрт Пунуше Змајевића метафоре су закопавања прошлости, традиционализма као терета. И затрпавање цркве у *Јовани Лукиној* може се посматрати у том свијетлу. Бацање камена на гомилу уз клетву био је обичај када се не може наћи кривац за неко дјело. Овдје се прећутно оптужује религија као рецидив, а и у другим фрагментима Николићевог опуса има покварених попова, перверзних монахиња и сличних „кривљења“ општеприхваћених слика.

Он одбија било какво идеолошки јединствено читање; одбија устаљене форме, а и садржаје. Ако је стереотип хегемонистички феномен, онда је Николићев филм дубоко антихегемонистички. Стереотип задаје лимите у мишљењу и дејствовању. Саид их назива интелектуално нечасним дјелима и доктринарном антитезом анализе.⁴⁴ Како савладати те препреке, те замишљене границе? Разбијање стереотипа није лако јер се „обликује, зрачи, распростире; инструменталан је, убедљив; његов положај је истакнут, па он утврђује каноне укуса и вредности; њега практично није могуће разликовати од идеја које велича као истините, и од традиција, перцепција и судова које обликује, преноси, репродукује,“ пише Саид.⁴⁵ Знање једино носи довољно луче да осветли догматски простор. И управо је то аргумент који теоретичар критике постколонијализма износи пред интелектуалце - ауторитет може и мора бити анализиран. Значај његовог животног дјела лежи у томе што наводи човјека да схвати како ментални империјализам влада читавом облашћу проучавања. У овом случају, над облашћу Балкана. „На Западу се Балкан често замишља као простор који пати од мањка културе и користи се као парадигма, као метафора тог мањка“⁴⁶, почиње Чоловић своју књи-

⁴¹ Исто, 01:31:00

⁴² Јелушић, *n.d.*, 87.

⁴³ *Искушавање ђавола*, 01:39:50

⁴⁴ Said, *n.d.*, 407, 427.

⁴⁵ Said, *n.d.*, 33.

⁴⁶ Ivan Čolović, *Balkan: teror kulture*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008, 6.

гу. Опште узев, Николић може да буде одговор на тај стереотип да нема културе на Балкану. Његова дјела су, као што неписана правила о умјетности налажу, довољно субверзивна, довољно провокативна, слиједи Доменакову мисао да је култура увијек кршење правила, рушење конвенција. Николић је био битку против доктрина, али иновативније. У прошлости је жеља да се сруши стереотип о Балкану „подстакла представнике балканских националних елита да својим земљама и народима припишу толико културе да се стиче утисак да је они имају и више него што им треба.“⁴⁷ Тај измишљени дискурс, који може бити традиционализам као што је раније поменуто, или „културализам“ како наводи Чоловић је у цјелости погрешан приступ. Николић је ишао другим путем и борио се „оруђем и терминологијом непријатеља“. То је можда и једини начин да срушите бедеме система, подривајући га изнутра. Славој Жижек у документарцу *Перверзњаков водич кроз идеологију*⁴⁸ каже да се са постојећим начином мишљења можете изборити само ако те елементе учините смијешним, односно одбаците важеће хоризонте значења и упишете своје. Николић је фасциниран обичајем, али је такође иновативан у филмском изразу. Рушио је догме и тресао обичаје из темеља што је довољан доказ да није подлегао једнообразју. Здравко Вучинић је мишљења да су „сурови камени предјели хранили његову имагинацију“, али их никада није приказивао уљепшаним као што то умјетници углавном чине сликајући завичај.⁴⁹ Он је велики дио свог стваралаштва провео откопавајући затрпане структуре културне прошлости Црногораца, радио је, како би рекао Срђа Павловић, „на пољу менталне археологије“.⁵⁰ Редитељ је био свјестан бесмисла реторике засноване на бинарним опозицијама, која, како је записала Драгана Кујовић, раздваја „наше“ и „њихове“ животе, „слично оној линији која се повуче на површини воде или пијеска (...) а за резултат има изобличавање, унакаживање, сиромашење и уништавање стварних процеса.“⁵¹ Такође, према њеним ријечима у тексту који фокусира црногорски културни стереотип, резултат је и осујећивање заједничког живота „нас“ и „њих“.⁵² Николић у једном моменту провоцира сам стереотип, указавши на управо речено. Змајевићи и Крстовићи су заслијепљени; подијељеност која

⁴⁷ *Isto*.

⁴⁸ *The Pervert's Guide to Ideology*, Sophie Fiennes, Zeitgeist films, New York, 2012, 00:53:48.

⁴⁹ Здравко Вучинић, *Slikarstvo i film*, Knjiga filma, Beograd, 2003, 97.

⁵⁰ Павловић, *n.d.*, 80.

⁵¹ Драгана Кујовић, „Неки незаобилазни елементи у разматрањима о великим промјенама у црногорском друштву (1878-1915)“ у *Историјски записи* 83/3, 2010, 135-142.

⁵² Драгана Кујовић, „Прилог проучавању нашег културног наслеђа: оријентално-исламска писменост и црногорски културни стереотип“ у *Историјски записи* 83/4, 2010, 141 – 148.

је атавизам прошлости у филму *Искушавање ђавола* онемогућава разумијевање и споразумијевање и у коначном води деструкцији. Племена се свађају око старе куле, која је, како и сами кажу, бескорисна и безвриједна, али су спремни за њу дати животе. Крстовићи чак изводе „породичну игру“ - варијацију гламочког кола у свим одсудним моментима филма, а то коло је управо симбол отпора непријатељима. Најстарији чланови породица умиру, али се њихови духови враћају. Ратови су давно завршени, али резидуми неријешених сукоба су у ваздуху. Тако отац подучава сина у *Искушавању ђавола*: „Шта би дали душмани да имају нашу кулу?“⁵³ Још једна премиса која води конклузији да је Николић могао да се обрачуна са стереотипом је и та да дискурс најлакше „зарази“ језик. Када се о нечему стекне стереотип, један вео асоцијација и конотација окружује ту ријеч. Одређени идиоми уђу у употребу и завладају дискурсом.⁵⁴ Истина, дакле, егзистира искључиво мимо људског говора ако већ све изговорено јесте сервилност или моћ. Зато је филм, поготову ауторски, изврстан медиј за преношење порука. Теоретичар Валтер Бењамин је у филму као медију видио наду да се пољуљају дискурзивне праксе⁵⁵, а Чоловић ту моћ приписује цјелокупној култури: „Отпор наметању ретроградних политичких образаца може најуспјешније доћи из културе, јер је она упућена на слободу, узајамност, толеранцију и напредовање људскога рода.“⁵⁶ Режиер је дефинитивно покушао да сруши стереотип, али није по мишљењу свих успио. Премиса која му не иде у прилог, односно поступци који се могу замјерити Николићу су кадрирања карикатура. Њих су тешко појмили и они који се баве филмом, а камо ли просјечан гледалац. До тог закључка се долази и летимичним прегледом текстова филмских критичара: „*Јована Лукина* је готово библијски ритуал у забитом митском крају.“⁵⁷ „Николићевом филму не верујемо јер је сачињен од стилистичких клишеа и приватних митологема (...) и његове склоности ка карикатуралној стилизацији гротескним преувеличавањем.“⁵⁸ „Николић припада онима који не могу да опросте пражени грешно присвајање Адамовог ребра, па је неизљечиво заражен мизогинијом.“⁵⁹ Поготову ријечи није штедио критичар који је писао о *Лепоти порока*: „Ни најсуровији барбарин или најпримитивнији троглодит не може уприличити такво убиство, повезујући са њим такве свете елементе – знакове какви су хљеб и женско тијело. Не може, јер

⁵³ *Искушавање ђавола*, 00:07:55

⁵⁴ Said, *n.d.*, 272. Због тога и Ђерић каже да је стереотип углавном вербални.

⁵⁵ Walter Benjamin, *Eseji*, Nolit, Beograd, 1974

⁵⁶ Драгољуб Мићуновић, цитирано у Čolović, *Balkan: teror kulture*, str. 104

⁵⁷ *Политика експрес*, Београд, 13.7.1985.

⁵⁸ *Књижевна реч*, Београд, 10.12.1982.

⁵⁹ *Oslobođenje*, Sarajevo, 27.3.1987.

није само нељудско већ и ван-људско. Може то само поремећени зафрант или пак крајње безбрижни југофилмација, такав који појма нема о вриједносним категоријама што их је својим знаковима упртио у игру, који не осјећа какво то естетичко и етичко злодјело почиња својом најзглед оригиналном измишљотином.⁶⁰ Да би се разумјела николићевска интертекстуална сваштара потребна је комуникација на вишем интелектуалном и емоционалном нивоу. То јест, оно што је потребно и за разбијање стереотипа - спремност да се саслуша и разумије Други. Мишљења смо да је Живко Николић деконструисао колективне апстракције неком својом апстракцијом.

Те конструисане разлике, та творба Другости је превасходно резултат доминације у сагледавању; прецизније осјећаја доминације над Другим. Интензивно бављење границама наметнуло је нездраву опседнутост разликама и другошћу.⁶¹ Снисходљив став према другима онемогућава изградњу повјерења, али омогућава премоћ. Тако је Балкан од 19. вијека на овамо Западу огледало зле маћехе које показује оно што желиш. А жели доказ да је бољи, цивилизованији, више европски. Балкан није ни сасвим источан, ни довољно европски, те му се због тога, према мишљењу Сање Лазаревић Радак, приписује лиминална позиција и даје мјесто у постколонијалним студијама.⁶² Оријенталистичка парадигма не припада само инима, већ обликује и самопоимање што смо окарактерисали као само-балканизацију. Николић пак, није био жртва само-балканизације већ је његов филм био жртва балканизма. Отрованост предрасудама није допустила читање његовог дјела до краја, већ је у његовим карикатурама стереотип нашао потврду себе. Гледајући Николићев филм, код маса се јавља феномен који је Јунг описао: "Сваки однос са архетипом било да је доживљен или само изречен, у нама изазива јачи глас него што је наш сопствени".⁶³ Стереотип је опет, попут корова, покварио оно што је Николић хтио да усади гледалишту. У основи је његов филм сатира оријентализације или њених облика – балканизма и црногорцизма. Митологизма и митургије у Николићевом опусу несумњиво има, али симболи и архетипови нијесу клишеи. Не представљају стереотип по себи, већ ауторско суочавање с том авети. Иронијом, сарказмом, парадоксом, понекад и вицеом, као када се говори о функционалном карикатуралном изразу. Послужио се митовима свог завичаја да

⁶⁰ *Око*, 23.9.1986.

⁶¹ *Todoğova, n.d.*, 20.

⁶² Сања Лазаревић Радак, „На граници оријента и окцидента: постколонијална теорија и лиминалност Балкана“, у истраживању *Дунав и Балкан: културно-историјско наслеђе*, Балканолошки институт САНУ, 2011, 1435.

⁶³ Карл Јунг, *Политичке расправе*, Матица српска, Нови Сад, 1984, 27.

ослика борбу човјека и демона. Зоран Копривица описује амбивалентну везу Николића са митском традицијом: “Иако се осјећа посвећеником црногорског простора и према њему изражава нескривено дивљење, Николић управо у њему и преко њега, разоткрива парадоксе живота.”⁶⁴ Поготову се у борби Николић користио сликом феминитета као пораза патријархата и традиције. Родне разлике у локалном миљеу послужиле су као метафора за све разлике. Конфронтирање владајућим структурама, а поготово патријархату у Југославији, Маја Богојевић налази ријетким и оригиналним филмским потезом.⁶⁵ Но, и патријархалне и балканистичке алузије само су дјелић симболима богате кинематографије. Не треба изгубити из вида вјечиту актуелност његовог филма, јер “предмет пародије у Николићевим филмовима нису само хипертрофирани и обесмишљени дјелови митова и колективних представа, већ и идеолошки мит који се остваривао у времену којем је сам припадао”.⁶⁶ Оно што се може замјерити Николићу, односно мјесто гдје се може тражити разлог неразумијевања је карикатурални приказ. Тај његов локализам се граничи са егзотиком, а нико не жели да види себе у филму као дивљака у прашуми. Николић је знао с каквим непријатељем се бори. У једном интервјуу је казао: „У Црној Гори има много митова, а свако рушење мита је болна ствар. С друге стране, људи су склони да својатају Црну Гору, да бране своју представу о њој као једину тачну и истиниту. То је једна врста патриотског догматизма. Имам разумијевања и за то.”⁶⁷ Он се усудио да пређе преко предрасуда и инхибиција, а несагледавањем његовог филма чак и данас многи доказују да то нијесу у стању.

Zerina ČATOVIĆ

FASCINATION BY CUSTOMS OR AUTO-ORIENTALISM OF ŽIVKO NIKOLIĆ

Summary

Zivko Nikolic dedicated each of his film compositions to the Montenegrin custom. Montenegro, as part of the Balkan, is a mine of stereotypes, but the director

⁶⁴ Зоран Копривица, *Редитељска поетика Живка Николића*, докторска дисертација, ФДУ Универзитета уметности у Београду, 2007, 150.

⁶⁵ Маја Богојевић, *Cinematic Gaze, Gender and Nation in Yugoslav Film*, UDG, Podgorica, 2013, 400.

⁶⁶ Jelušić, *n.d.*, 41.

⁶⁷ Intervju *Mladosti*, citirano u Jelušić, *n.d.*, str. 152

adherence to tradition is not a consequence of discourse, because he has not fallen into the trap of *crnogorcizam* (orientalism on local level). On the contrary, Nikolic observed that tradition artistically in order to reconstruct and deconstruct stereotypes. Hence, Nikolic's fascination with tradition is not auto-orientalism in the classical meaning of the word. His insistence on archetypes is not obeying to discourse, but a way of rebellion. The director accommodated his story in geographical scope of Montenegro, but at the same time opposed to symbolic geography imposed on it. It was a sarcastic attitude towards a system of stereotypes – he was using aesthetic of tradition in the fray against *traditionalism*. Right there we can find possible errors of director in relation to the mythic. The audience understood this as an imitation of stereotypes, not a persiflage of them. The most famous Montenegrin director made his peculiar poetics and aesthetics from the mentality of his country. Nevertheless, this mentality didn't „orientalised him“, but gave him the orientation in the film space.

ХРОНИКА

Научна конференција

РОМАНОВИ И ЦРНА ГОРА, ИСТОРИЈА И САВРЕМЕНОСТ (Подгорица, 7. новембар 2014)

У организацији Историјског института Универзитета Црне Горе и Уралског Федералног универзитета Јељцин из Јекатеринбурга, у новембру 2014. у Историјском институту Црне Горе одржана је научна конференција поводом обиљежавања стогодишњице Првог свјетског рата. Циљ конференције је био да укаже на значај црногорско-руских политичких, културних и економских веза у периоду од почетка владавине династије Романових за спољнополитички живот Црне Горе.

У овом концепту организатори су имали у виду потребу да укажу на значај детронизације династије Романових за даљу судбину Црне Горе.

Познато је да је Русија имала важну улогу у спољнополитичком животу Црне Горе, са становишта одржавања њене међународне и унутрашње стабилности. У основи све се то везивало за политику коју је водила династија Романових са Николајем II на челу и владајући политички кругови у Русији. Изласком Црне Горе из рата у јануару 1916. и Октобарском револуцијом у Русији 1917. Црна Гора је на међународном плану остала без значајног спољнополитичког партнера и савезника.

То се посебно осјетило при крају Првог свјетског рата када се рјешавало питање обнове црногорске државности. Ставови европских савезничких земаља били су усмјерени ка стварању југословенске државе у коју би, нарочито последице одлуке о престанку постојања Аустро-Угарске монархије, била укључена и Црна Гора.

У оквиру таквих широко назначених одредница кретао се и садржај реферата поднијетих на поменутој међународној конференцији.

Др Радослав Распоповић је обратио пажњу на питање историјских и политичких веза двије државе, у реферату под насловом: „Династија Романових и Петровића у спољнополитичком животу Црне Горе у дру-

гој половини XIX и почетком XX вијека“. У саопштењу су дошли до изражаја ставови о улози балканске политике Русије у креирању међународног положаја Црне Горе, у оквиру планова о преуређењу Балкана.

Учесник конференције са Уралског Федералног универзитета Јевгениј Алексејев обрадио је тему под насловом: „Куће Романових прије и после 1917. године“. На основу ставова аутора могле су се уочити разлике у правцима спољне политике Русије у једном и другом периоду, као и бројни узроци који су до тога довели. Такође аценат је стављен и на трагичну судбину императорског двора и његов утицај на даљи политички живот Русије.

Реферат проф. др Синише Јелушића: „Утицај династије Романових на културни живот Црне Горе“, показао је богатство веза двије земље и значај који је за културни просперитет Црне Горе имала Русија. Посебо је подвучен значај устицаја руских писаца и филозофа на интелектуалне кругове у Црној Гори. Није занемарено ни питање која се тичу просветне сфере као сегмента културног нивоа црногорског друштва.

Други учесник на конференцији, са Уралског универзитета Александар Устинов, кроз реферат под насловом: „Руско-црногорске династичке везе“, скренуо је пажњу на карактер укупних односа двије земље. Он није био заснован само на званичним политичким контактима, већ и на великој блискости и родбинским везама двије владајуће династије: руске и Црногорске. Свакако да су црногорске принцезе Стана и Милица, удате за руске кнежеве Николаја Николаевича млађег и Петра Романове, имале велики значај у одређивању карактера међудржавних односа путем међусобних контакта „породичног карактера“. Многа питања значајна за Црну Гору лакше су се рјешавала на тај начин.

Након подношења наведених реферата отворена је дискусија у којој су учествовали запослени у Историјском институту Универзитета Црне Горе, као и позвани гости. Инспиративност поднесених саопштења била је мотивишућа за дискусанте, тако да су њиховим обраћањима многа питања поменута у поднијетим рефератима потпуније обрађена.

Иницијатор скупа, господин Антон Баков, који је уједно и финансирао рад конференције, на крају овог научног састанка, у поздравној ријечи одао је признање организаторима, захвалио се на доброј организацији и посебно истакао занимљивост поднијетих реферата и дискусија којима је проширен обим знања о Романовима и Црној Гори.

Одржавање ове научне конференције са Уралским Федералним универзитетом, Историјски институт Универзитета Црне Горе не само да је направио научни искорак у обради важних питања везаних за

Први свјетски рата и историју руско-црногорских односа поводом стогодишњице од његовог почетка, него је и проширен научни круг институција из Русије са којима је Историјски институт има научну сарадњу.

Све присутне је обрадовала наговијештена даља институционализација међусобне сарадње, потписивањем одговарајућих протокола, као и размјена научних искустава на друге у пракси познате начине: размјена публикација, гостовање професора, организовање сличних научних скупова итд.

Др Радослав Распоновић

Изложба

ПИСАНИ ТРАГОВИ ИСЛАМСКОГ ОРИЈЕНТА У АРХИВСКИМ И МУЗЕЈСКИМ ФОНДОВИМА ЦРНЕ ГОРЕ – ОГЛЕД ИЗ ИСТОРИЈЕ КУЛТУРЕ

Историјски институт Универзитета Црне Горе и ЈУ Музеји и галерије Подгорице били су организатори изложбе под насловом *Писани трагови исламског оријента у архивским и музејским фондовима Црне Горе – оглед из историје културе*. Изложба је одржана у периоду од 18.-22.12.2014. године у Музеју

града Подгорице. Концепт изложбе осмислила је др Драгана Кујовић, научни савјетник у Историјском институту Универзитета Црне Горе. Изложба је дио истраживачког резултата рада на истоименом пројекту, одобреном и финансираном од стране Министарства културе Црне Горе.

На изложби је представљено осам панова са преко седамдесет фотографија предмета који су изабрани на основу присуства арапског харфа као везивне нити која спаја и оживљава оријентално-исламски идентитет артефаката. Публика је могла да види и сабљу војводе Илије Пламенца коју је добио као поклон црногорске војске након битке на Мартинићима 1877. године. У оквиру поставке ова сабља заузима посебно мјесто и према изложбеном концепту она је изложена као својеврсна изложбена провокација за комуникацију са посјетиоцима. Изложбу је отворио директор Историјског института Универзитета Црне Горе др Радослав Распоповић и том приликом истакао да “изложба представља сегмент вишедимензионалног пројектног задатка. Ауторка је на са-

времен начин, осим писања стиудијског текста публикованог као посебно издање, ради потпуније елаборације теме уприличила изложбу као визуелизацију основног садржаја пројекта и могућност за бољу перцепцију пројектних идеја. Овом изложбом Драгана Кујовић је на један нов начин отворила путеве научно-истраживачког рада Историјског института и једно ново поље у раду Института у које до сада нијесмо залазили”. Премаријечима ауторке, направљен је оглед из историје културе у намјери да буде указано на могуће путеве окупљања и излагања артефакта оријентално исламске материјалне културе, похрањених у архивским и музејским фондовима Црне Горе. Наиме, посебно-мјесто у оријентално-исламској култури има писмо - слово. Једанод могућих, али сигурних, критерија и водича у препознавању свега онога што свједочи о културном додиру са исламским оријентом или животу према оријентално-исламском обрасцу требало би да представља арапски харф, који потписује основну дефиницију предмета чвршће и вјеродостојније од било које музејске забиљешке у инвентарним књигама. Ако знамо да је уједначени и очекивани стил занатског или умјетничког производа у оквирима оријентално-исламског обрасца наизглед обесмислио трагање за значајем ауторског имена, урезани, уткани, пером отиснути испис је у нашем случају стварни и сигурни траг препознавања и именовања музејалије. У музејским фондовима и приватним збиркама Црне Горе издвојени су метални, керамички и текстилни предмети са арапским исписом, исписи на стаклу, зидовима и камену, и на крају, изворна средина харфа – рукописи, илуминирани или значајни због своје вишевјековне старости и љепоте исписа.

др Драгана Кујовић

IN MEMORIAM

ОДЛАЗАК ЗНАЧАЈНОГ ИСТОРИЧАРА - Др ЗВЕЗДАН ФОЛИЋ (1963-2014) -

У Подгорици је 12. јула 2014. године преминуо др Звездан Фолић, један од најзначајнијих савремених црногорских историчара, научни сарадник Историјског института и професор Филозофског факултета у Никшићу. Његов прерани одлазак, велики је губитак за црногорску историографију. Но, иако је његов животни и стваралачки пут окончан прерано и прије времена, он је, без сумње, током бављења историјском науком успио да створи вриједно научно дјело. Његов научни развој започео је након завршетка студија Историје на Филозофском факултету у Никшићу. Убрзо након стицања факултетске дипломе, уписао је постдипломске студије, које је успјешно окончао 1998. године, одбраном магистарске тезе “Аграрна реформа у Црној Гори 1945-1947. године”. Након магистрирања, примљен је 1999. године у Историјски институт Црне Горе као асистент. С једним краћим прекидом, у Историјском институту се током петнаестак година формирао као научник и историчар.

Већ крајем деведесетих година XX вијека др Звездан Фолић започиње са истраживањем вјерских заједница у Црној Гори у XX вијека, што ће бити научна област у којој ће направити најзначајније домете, и коју ће својим радовима фактички утемељити у црногорској историографији. Резултат ових истраживања биће низ научних радова, који су 2001. године сабрани у књигу “Вјерске заједнице у Црној Гори 1918-1953. године”. Ову књигу чини осам радова, који обрађују неки од сегмената дјеловања вјерских заједница у Црној Гори, али и вјерског живота у цјелини. По први пут указано је на неколико значајних научних питања: на став Которске бискупије према стварању југословенске државе, на рад Богословије св. Петар Цетињски од 1921. до 1926. године, на положај и дјеловање Црногорско-приморске митрополије у току Другог свјетског рата, на аграрну политику државе према црквеним посједима у Црној Гори од 1945. до 1947. године, на положај Исламске заједнице у социјалистичкој Црној Гори...

Послије ове књиге, услиједила су нова архивска истраживања и нови историографски радови, као и учешће у писању првих црногорских уџбеника историје на основу новог програма. Упоредо с научним радовима и уџбеницима, настајала је и његова докторска дисертације “Држава и вјерске заједнице у Црној Гори 1945-1965. године”, која је била резултат вишегодишњих истраживања и свеобухватног занимања за живот и дјеловање вјерских заједница на простору Црне Горе. Иако првобитно пријављена на Филозофском факултету у Београду, јер све до 2005. године није било могуће у Црној Гори стећи звање доктора историјских наука, процедура одбране његове докторске дисертације није могла бити спроведена до краја. Разлози за то имају више упоришта у личним него научним ставовима. Али, на срећу, већ 2005. године стварају се услови да се докторске дисертације из историје могу бранити и на Универзитету Црне Горе. Користећи ту могућности, др Звездан Фолић је након спровођења уобичајене процедуре, јуна 2006. године одбранио докторску дисертацију на Филозофском факултету Универзитета Црне Горе. Тиме је постао први доктор историјских наука који је ово звање стекао у Црној Гори.

Његова докторска дисертација “Држава и вјерске заједнице у Црној Гори 1945-1965”, објављена је 2006. године. Ријеч је о волуминозном истраживачком дјелу, у коме се по први пут обрађује комплексна проблематика односа између вјерских заједница и државе. До појаве ове књиге ми нијесмо знали какав је уистину био положај православне, католичке и исламске вјерске заједнице у социјалистичкој Црној Гори, нити какав је био њихов однос према државној власти, као и државне власти према њима. Између дотадашњих званичних ставова државе о поступању према вјерским институцијама у духу највиших међународних стандарда, и клерикалних тирада о прогонима и страдању у вријеме комунизма, стајала је књига др Звездана Фолића. Стручна и лаичка јавност, па чак и онај дио који своју идеологију држи за једину истину, дочекао је књигу с уважавањем и пажњом.

Након објављивања књиге о односу државе и вјерских заједница у Црној Гори, др Звездан Фолић је своје истраживачко занимање усмјерио на неколико важних тема из црногорске историје. Један тематски круг чинили су његови већи радови о историји појединих црногорских области. За монографије о прошлости Црмнице и Беранског краја, он је написао преглед историје ових крајева од 1700. до 1941. године. У овим обимним прегледима он је синтетизовао војно-политичку, вјерску и дјелимично друштвену историју Црмнице и Беранског краја, приказујући главне токове њихове национално-ослободилачке акције и друштвеног живота, као и њихов положај и развој у црногорској и југословенској држави.

У изучавању историје Црне Горе, посебан тематски круг чине радови др Звездана Фолића о утицају религијских увјерења на политичко мишљење, као радови о учешћу вјерских заједница у политичком животу. Његовој пажњи није промакла чињеница да утицај вјерских заједница у друштву Црне Горе, а посебно једне од њих, зависи од степена њеног ангажовања у политици. То значи да се и у Црној Гори, религиозност доминантно темељи на политичким вјеровањима и ставовима, односно, да у дјеловању вјерских заједница има политичког колико и духовничког. Др Звездан Фолић је међу првима указао и на политичку употребу историјских митова од стране једне утицајне вјерске институције у Црној Гори, истражујући симболичку валоризацију различитих митова и легенди. За изучавање политичког аспекта дјеловања вјерских заједница у Црној Гори посебно је важна његова студија о изградњи Маузолеја на Ловћену и конфликту који је у односима између Цркве и државе овај подухват изазвао.

У научном опусу др Звездана Фолића важно мјесто припада његовим радовима из историје црногорске електропривреде од 1945. го 1965. године. Поред неколико истраживачких чланака, он је написао и други дио научне монографије “100 година црногорске електропривреде”, која се појавила 2010. године. У овој књизи, која је настала као коауторско дјело, др Звездан Фолић је обрадио период великих подухвата у изградњи електроенергетских постројења у Црној Гори, када се постављају темељи овог система, формирају институције и кадрови, али и када се праве планови о новим великим подухватима. Тиме је наставио да надограђује знања о економској историји Црне Горе, која се као научна област утемељила почетком XX вијека.

Недуго након књиге о црногорској електропривреди, појавило се ново дјело Звездана Фолића – “Историја муслимана Црне Горе 1455-1918. године” (2013), које представља највећи домет његовог бављења историјским синтезама. Писана с намјером да прикаже формирање и живот једног од народа у Црној Гори, књига је показала његов дар за историју дугог трајања, као и изучавање друштвене историје. Посветивши се захтијевном послу писања историје муслиманског народа у Црној Гори, он је морао да обради многе процесе, прикаже различите епохе и догађаје, укаже на бројне политичке, социјалне и културолошке феномене. Свако занимање за овакве процесе, а посебно процесе националног конституисања, изазива у нашем друштву посебну осјетљивост. Обично се јављају критичари и тумачи, увијек припадници нације о којој се пише, који историчару проналазе тенденциозност и проблематичну идејност. У овом случају, таквих примједба није било, што свједочи о објективности и неспорној вриједности Фолићевог дјела.

Поред истраживања и писања научних радова, Звездан Фолић је имао и запажену наставничку дјелатност. Од 2009. године на Филозофском факултету у Никшићу предавао је Историју Балкана у средњем вијеку и Методику наставе историје. Као све друго што је радио у историјској науци, и овај задатак је обављао предано и савјесно, уносећи бројне новине у изучавање историјских феномена средњовјековне историје Балкана и изучавање наставе историје. Поред Филозофског факултета, Звездан Фолић је предавао и Историју религије и на Постдипломским студијама Историјског института Црне Горе, гдје је такође својим наставним и стручним радом дао допринос афирмацији овог студијског програма, исто као што је својим свеукупним истраживачким и научним радом афирмисао Историјски институт Црне Горе, доприносећи тако да се очува већ традиционално значење ове институције у научном животу Црне Горе.

Као историчар, научник и интелектуалац, Звездан Фолић је постао и препознатљива јавна личност. То је неминовно слиједило на основу квалитета његовог научног рада и ауторитета који је као историчар испољавао. Велики је број телевизијских емисија у којима је учествовао, као и објављених новинских текстова, фељтона и интервјуа. Углавном су то били медијски наступи у којима је говорио о вјерским заједницама у Црној Гори, традиционалном положају Православне цркве, антифашистичком наслеђу Црне Горе, идентитетским темама... Иако се радило о актуелним и контраверзним темама, он је у овим медијским наступима увијек имао став који је формирао на основу научних сазнања и чињеница, став који је саопштавао научник Звездан Фолић, а не пристрасни припадник или навијач ове или оне групације.

Цијенећи све оно што је Звездан Фолић успио да уради у црногорској историографији, несумњиво да је наша струка остала без историчара који је требало да јој подари још много вриједних дјела. Знамо да су његове наредне теме требало да буду: историја Албанаца у Црној Гори и однос Црногорске цркве и Цариградске патријаршије. Али, и оно што је до сада објавио, значајно је за нашу историографију, и у много чему представља пионирски подухват. Убијеђен сам да ће његово дјело користити будућим истраживачима, не само као ризница знања и чињеница, већ и као тематски путоказ и методолошки узор. Разумије се, вријеме ће му дати одговарајуће мјесто у црногорској историографији, као што то чини са свим резултатима наших претходника. Имајући у виду изворну утемељеност и квалитет његовог научног дјела, не треба имати сумње да ће у црногорској историографији добити запажено мјесто.

Живко Андријашевић

ЧЕДОМИР М. ЛУЧИЋ (1940 - 2014)

Чедомир М. Лучић рођен је 25. октобра 1940. године у Бањанима - Никшић, а упокојио се 7. августа 2014. године. Основно образовање стекао је у мјесту рођења. Вишу педагошку школу завршио је на Цетињу 1961. године. На Природно-математичком факултету у Београду дипломирао је 1971. године. Четири године касније завршио је Правни факултет, а, 1982. године и Филолошки факултет. Током 1976. године боравио је на стручном усавршавању у Француској као стипендиста француске владе (*boursier de gouvernement Francais*). У Клермону је стекао и диплому познаваоца француског језика. Стручно се усавршавао и у Београду. Интеруниверзитетске постдипломске студије историја и теорија књижевности завршио је на Филозофском факултету у Загребу (брањена је мултидисциплинарно, са историјског, правног и књижевног становишта). Магистрирао је из хуманистичких знаности – подручје филологије. Магистарски рад „Етичка снага ријечи владике Петра I Петровића – Његоша као владоца и пјесника Црне Горе“, одбранио је 1989. године на Филозофском факултету Свеучилишта у Загребу. На истом факултету одбранио је докторску дисертацију „Петар I Петровић – Његош у своме времену“ (1989). Другу докторску дисертацију (подручје књижевних наука) „Живот и дјела Риста Ратковића“, одбранио је на Филозофском факултету у Београду 16. октобра 1993. године, пред Комисијом коју су сачињавали: др Слободан Ж. Марковић, ред. проф., др Јован Деретић, ред. проф. и др Љубиша Јерemiћ, ванр. проф.

Чедомир Лучић службовао је у више мјеста у Црној Гори, осам година је био директор школе. Радио је у Историјском институту Црне Горе. Прошао је сва научна звања до научног савјетника. Био је професор и шеф одсјека за историју на Филозофском факултету Универзитета у Српском Сарајеву, гдје је предавао српску и општу историју. Био

је више година шеф Одсјека за историју на Филозофском факултету у Српском Сарајеву. Такође је био професор на Филозофском факултету у Никшићу, гдје је предавао предмете: историја на студију за образовање учитеља и Општу историју средњег вијека на одсјеку за историју и географију.

Изучавао је правни систем Црне Горе.

Објављивао је научне и литерарне чланке и прилоге по разним часописима и листовима у земљи, а и неким иностраним (*Dialog-France; Liberty-Chicago; Гласник српског историјског друштва Његош у Америци*). Био је члан више стучних и научних удружења и органа, а сарађивао је и са неким научним институцијама у иностранству (Centre des hautes etudes touristiques – Universite de Droit, dEconomie et des Sciences DAIX- MAESEILLE- France, Институт за туризам Akademii Wychowania Fizycznego – KRAKOW и SIKD Elmhurst, Illinois – USA).

Као члан Црногорско – руске редакције учествовао је у раду на едицији „Црногорско-руски односи“ (I књ. Подгорица – Москва, 1991. године).

Био је члан и секретар редакције за Историју Црне Горе и члан редакције „Историјских записа“. Био је члан редакције „Радови“ часописа Филозофског факултета у Српском Сарајеву, гдје је учествовао у организовању научних скупова и трибине „Округли сто“. Поред рада у Наставно-научном вијећу био је и члан Савјета Филозофског факултета у Српском Сарајеву.

Учествовао је на домаћим и међународним научним скуповима, научним трибинама итд. Уз више од двјеста педесет запаженијих научних радова (и знатан број мањих) написао је двадесетак књига и научних пројеката са разном тематиком (историјско-географском, етичком, правном, књижевно-историјском и сл.). То су: „Моћ ријечи Петра Првог – етичкоестетски аспекти“; „Митрополит Петар Први Петровић“; „Црна Гора – географско историјске основе туризма“; „Правни систем у Црној Гори до средине 19. вијека“; „Правни систем у Црној Гори од средине 19. вијека до 1918. године“; „Власт и спољни утицаји у Црној Гори 1499-1851“, Српско Сарајево-Подгорица 2002; „Власт и спољни утицаји у Црној Гори 1851-1918“, Српско Сарајево- Подгорица, 2004; „Сенат Црне Горе и Брда“; „Правно-етичка мисао о правном систему у Црној Гори“; „Доајен апсурда Ристо Ратковић – живот и дјела“, Београд-Бијело Поље, 1996.

Написао је 24 јединице за Енциклопедију ЦАНУ.

Сем научног бави се и књижевним радом: „Страдалиште“ – роман; „Трагање“ – поезија; „Задужили смо Небо“ – поезија; „Још га не знам“ – поема; „Каменгора“ – поема; „Видовданци“ – поезија.

Био је члан удружења књижевника.

Није био члан ни једне политичке партије, странке или групације.

У монографској публикацији „Моћ ријечи Петра I – етичко естетски аспекти“ Лучић наводи да се Петар I Петровић Његош узима за најкомплетнију личност овога народа и његове историје и да се сфере његовог дјеловања посматрају из више аспеката, посебно са књижевно – филозофске стране. Лучић је у књизи представио Петра I као владоаца и законодавца Црне Горе. Описао је етичку снагу ријечи Петра I као владоаца и дао представу Петра I као духовног вође. Проучио је и анализирао посланице Петра I указујући на њихову вриједност и истичући да су примјер за ширење књижевне ријечи у Црној Гори. Лучић истиче да је Петар I први творац писане пјесничке ријечи у Црној Гори.

Монографска публикација „Доајен апсурда Ристо Ратковић, живот и дјела“ садржи цјеловит монографски приказ овог нашег врло значајног писца који је своју књижевну дјелатност развио у периоду између два рата и у десетак година послје другог свјетског рата. Највећи дио монографије чине интерпретације, анализе и оцјене књижевних радова Риста Ратковића. Разврставање дјела извршено је по књижевним врстама у којима је Ратковић стварао, највише његова поезија. Лучић је следећи нит тематско – мотивског развоја пјесама односно сижешно – фабуларног развоја приповједака, давао живе, проицљиве и често надахнуте анализе и коментаре. Успут је износио критичке судове и оцјене како књижевних остварења Ратковићевих тако и његових идејних погледа и схватања.

Монографска публикација „Власт и спољни утицаји у Црној Гори 1499-1851“ је научно дјело у коме је Лућић са више страна и зналачки сагледао и пратио правноисторијски развој Црне Горе која се стицајем историјских околности изграђивала од територије обласних господара у организовану државу, како каже рецезент књиге „Пијемонт Српства“ или „Српску Спарту“, како је поред осталих и Његош називао. Иако писаних примарних извора има мало за XVI и XVII вијек и гдје се упада у искушење да се употреби народно предање, Лучић тој опасности није подлегао, те је, штавише, критиковао традиционализам. Лучић се није држао само политичке историје, него је настојао да правну историју уклопи у друштвену повијест. Лучућ је поштовао начело историзма и у обим Црне Горе у одређеним историјским условима није искључивао области данашње Црне Горе, прије краја XVIII вијека. Лучић је налазио да је традиционализам глани порок црногорске историографије па и заповлађања појединих периода или тематика и грана историје. На крају Лучић закључује да је Црна Гора најприје успоставила државни оквир, а да је затим и то доста споро, изграђивала правну монолитност.

Монографска публикација „Власт и спољни утицаји у Црној Гори 1851-1918“ је наставак предходне књиге (под истим насловом) која прати правно – историјски развитак Црне Горе од успостављања свјетовне власти (1851) до њеног укључивања у Краљевину СХС (1918).

мр Васиљ Јововић
Филозофски факултет Никшић

ПРИКАЗИ

Јелена Ивановић, Милица Костић, БРАТСТВО ПЕЈОВИЋ СА
ЊЕГУША, Огранак протојереја Сава Пејовића,
Државни архив Црне Горе, Цетиње, 2013

Крајем 2013. године у издању Државног архива Црне Горе штампана је двотомна публикација: „Братство Пејовић са Његуша, огранак протојереја Сава Пејовића“. Аутори ове двотомне публикације су Јелена Ивановић и Милица Костић, које су се упустиле у обраду значајне теме из завичајне историје Црне Горе. Иако по обрадовању нијесу професионални историчари, вођене разлозима емотивно-породичног карактера, ауторке су се упустиле у обраду врло значајне теме и дале допринос савременој историографији. Ово посебно важи ако појаву публикације посматрамо из угла анализе једног сегмента прошлости Његуша, нарочито везано за улогу коју је у њој имало братство Пејовића.

По садржају, ова двотомна публикација је реално блиска издањима карактеристичним за издавачку праксу у Црној Гори која се нарочито развила посљедњих година, усмјерену на објављивање родослова породица, обраду историје братстава, или укупне историје племена у друштвеном животу Црне Горе. Књиге овога типа настају на бази породичних архива али и вишегодишњих архивских истраживања, и садрже податке на које

професионални историчари обично не обрађају такву врсту пажње. У том смислу појава овог издања представља драгоцену помоћ свима онима који се баве, или ће тек истраживати историју Његуша и појединих братстава у њима и Црној Гори.

Аутори су издавањем једне и друге књиге били руковођени идејом да дају допринос обиљежавању великог јубилеја – 200 година од рођења Петра II Петровића Његоша.

Прва књига овог издања има карактер монографије, али садржи и бројна документа која поткрепљују казивање аутора о огранку братства Пејовића, почев од рођења протојереја Сава Пејовића. У наставку су обрађене и бројне друге личности овог огранка Пејовића, преко Милице Пејовић Дедовић, прве барске учитељице, Крста Пејовића, првог црногорског ботаничара, Сава и Ђура Пејовића угледних свештеника, све до значајних личности овог огранка братства у савременом периоду.

Прва књига је подијељена у четири дијела у којима је обрађен и илустрацијама пропраћен историјат братства Пејовића. Поглавља носе наслов Братство Пејовића са Његуша и у њему су обрађена питања како о

самим Његушима тако и о братству Пејовића и најзначајнијим интелектуалцима из братства са сликама и записима.

У овину истог поглавља: „Портрети - албум у слици и ријечи“, 13 знаменитих предака у којем су садржани биографски подаци о њима. У истом дијелу на сличан начин, у одјељку под насловом: „Четири Маркове и Марине кћери“, наводе се мало познати подаци о једном дијелу женског потомства братства.

Други дио садржи документе из архива Митрополије црногорско-приморске на Цетињу, као и избор докумената из Државног архива Црне Горе.

Трећи дио књиге ауторке Ивановић и Костић посветиле су чувању лика и дјела предака. То су учиниле приказивањем сјећања и признања о појединим од њих кроз омаж, говоре, медијско представљање.

Чувању лика и дјела породице Пејовић посвећена је и идеја о заједничком пројекту обнове куће протерејера Сава Пејовића, отварању спомен-дома и постављању спомен-обилежја.

У четвртој дијелу књиге дата су документа у виду прилога о братству Пејовића и значајним личностима тога братства које су претходно у виду портрета обрађене.

Друга књига садржи велики број докумената датих у факсимилу и транскрибованој верзији и представљају складну допуну прве књиге.

Садржај овога тома подијељен је на два дијела. У првом су дати документи из Архива православне митрополије црногорско-приморске за период 1873-1904, а у другом, из истог архива документи који потичу из времена послје оснивања конзисторије (1904-1925). У другом дијелу истог тома дата су документа из Државног архива Црне Горе.

И једна и друга књига овог двотомног издања су богато илустроване фотографијама, писмима и другим занимљивим архивским материјалима који их додатно чине занимљивим за читаоце.

Бројност илустрација и бројност архивских докумената који су публиковани у овом двотомном издању представљају драгоцене материјале за све истраживаче братстава са Његуша, а посебно братство Пејовића тј. огранка протојереја Сава Пејовића. Осим што од заборавља чува и његује културу сјећања на један огранак братства Пејовић са Његуша, ова двотомна публикација истовремено нуди драгоцене податке о значају мисије и дубоком трагу који су припадници овог братства оставили и остављају у друштвеном животу Црне Горе.

У израду ове публикације, вриједне сваке похвале, ауторке су уложиле велики труд. Но, њихов напор је резултирао незаобилазним издањем које ће бити од користи свима онима који се буду бавили овом или другим темама из историје братстава и племена у Црној Гори.

Др Радослав Распоповић

Академик Зоран Лакић, ИЗ ДАНА У ДАН ГОДИНА,
Подгорица, 2013, 380 стр.

Ријеч је о новој теми и новом начину њене елаборације. Аутор је у књизи презентирао свој једногодишњи рад који је обавио 2012. године. У Годишњаку за ту годину Црногорске академије наука и умјетности наведени су детаљни подаци о његовом научном раду у тој години: Објавио је три посебна издања, 26 саопштења на научним скуповима или објављених у периодици, 16 рецензија и промоција на којима је јасно наступао, око 20 осталих јавних трибина и шест интервјуа – све укупно 76 нових библиографских јединица, па њихов број сада премашује цифру од 1.200 јединица.

Ова књига, међутим, превазилази све то и на одређен начин може се тумачити и као нека врста радне свеске једног академика ЦАНУ. Ови подаци изазивају дивљење и наговјештавају значај научно-историографског рада у области друштвених наука и посебно историјске науке. Елабориране су значајне историографске теме.

Нова књига академика Зорана Лакића по много чему је одиста нова у нашој историографији. Само тај податак изазива знатижељу не само научне јавности. Пођимо од наслова – „Из дана у дан – година“. У овакав наслов упакована је права историограф-

ска студија са најразноврснијим питањима савремене историографије Црне Горе, на заиста необичан и сасвим оригиналан начин. У ствари ријеч је о синтетичком тексту о свим темама којима се аутор бавио за само једну годину дана. Још када се томе дода детаљан извјештај о личном годишњем раду академика – ето и право одговора за злурадо и нихилистичко питање „Што то раде ЦАНУ и њени чланови“ на које аутор одговара овом књигом обима преко 350 страна.

„Из дана у дан-година“ понекад личи и на дневник, а уствари је темељна студија о најделикатнијим питањима историографије Црне Горе, заборављеним, па чак и спорним: Царевом Лазу, првим државним везама Црне Горе и Русије прије 300 година, филозофија рата и мира Светог Петра Цетињскога, контроверзама везаним за свјетски дисконтинуитет Милована Ђиласа и да не набрајамо даље. Аутор нас на прави начин упознаје и са активностима ЦАНУ на плану издавачке дјелатности.

Елабориране су још значајне историографске теме из богате прошлости Црне Горе. Ради примјера навешћемо само неке од њих: Балкански ратови и Црна Гора, Црногорска историографија о Балканским ратовима 1912-

1913, Зборник радова о осамдесетогодишњици ослобађања Пријепоља, Пријепоље 1993, Босна и Херцеговина о односима Србије и Хрватске, Уставно-правни положај српског народа у Црној Гори, Ослобађање Косова и Метохије у Балканским ратовима, Идентитет Црногораца кроз историју, Аутономија Санцака у југословенској федерацији у оснивању, итд.

Иако смо под финансијском блокадом скоро три године, импонује и начин како је организован рад у таквим условима. Многима ће се допасти одабрани текстови „које смо читали као колумне у дневним новинама „Дан“. То је она савремена историја која корача у нашем времену заједно са нама који често ћутимо. Академик Зоран Лакић се, рецимо, јавно пита да ли Црна Гора може да улази у НАТО, нарочито без да било кога пита, као што је НАТО на сличан начин бомбардовао нашу земљу 1999. године.

Аутор надаље јасно и гласно упозорава да и данас „са Ловћена кличе вила, ој Русијо мајко мила“, а званична Црна Гора уводи некакве санкције тој истој Русији...

Посебно указујемо на документациони цио књиге. Дат је извод из бо-

гате комуникације академика Лекића са пријатељима „из читавог свијета“.

Неке колеге су му замјериле да је то приватна активност, а он им академски одговара кратким текстом са почетка књиге да је активност сваког академика увијек ширег значаја. Није приватна ствар што је академик Лакић држао предавања на париској Сорбони и био члан комисије за одбрану доктората на Сорбони, или што је бесједио у Руској академији у Москви, али што има своје докторанте у Грчкој и далекој Аустралији, да не помињемо оне у претходној Југославији. То је афирмација и аутора, и ЦАНУ и Црне Горе. Сложиће се сви који прочитају тај дио текста и књиге „Из дана у дан – година“.

Увјерени смо да ће нова књига Зорана Лакића заузети високо мјесто у нашој новијој историографији и да ће је слиједити покољења, нарочито млађих историчара.

„Из дана у дан – година“ је заиста књига за допадање. Овај осврт ћу завршити цитатом са стране 305. у коме се одаје велика почаст аутору предлогом да буде један од пет замјеника генералног директора Библиографског института у Њујорку и молим „да прихватите ову престижну почаст“.

Др Владимир Јовићевић

Вукајло - Мишо Глушчевић, Зоран Раонић: ТАРА И ТАРАНИ,
Историјски институт Црне Горе, Подгорица, 2014, стр. 563

Рецензент књиге Тара и Тарани, књижевник Исак Калпачина каже: „Ријека Тара са својим кањоном, као особени драгуљ природе, не оставља равнодушним ниједног посјетиоца, магијском снагом своје љепоте она привлачи људске погледе, задржава их и призива да јој се поново врате“, и закључује „социолог Вукајло Глушчевић и пјесник Зоран Раонић, који су од рођења упијали красоту тарских крајолика, слушали симфонију рјечних таласа и планинских вјетрова у кањону, те одрастали уз приповједања о драми живљења у том мјесту, успјели су да створе особено дјело у којем је све то вјеродостојно одражено и чији су садржаји обликовани у једну кохерентну цјелину“.

Тема је врло занимљива и до сада најпотпуније обрађена. У питању је општи приказ Таре и Тарана – почев од географског простора, богатства флоре и фауне, климатских прилика, поријекла становништва и његовог хода кроз сложене историјске процесе. Аутори су заљубљеници у историјску прошлост свога краја, баве се и темама из историје ширег региона, али оним које су имале одраза на Тару и тако дају помак у сазнањима о богатој историји овога краја. Књига, у сваком случају, представља дје-

ло из области завичајне историографије, веома карактеристичне и значајне за Црну Гору. Завичај је код аутора провоцирао стваралачку инспирацију, коју су носили кроз читав живот.

Монографија аутора Миша Глушчевића и Зорана Раонића није написана само са претензијом да представља научну историјско-географску публикацију. Она је добрим дијелом надахнута и књижевним мислима, којима аутори зналачки сликају и црте менталитета људи овог краја.

Бавећи се портретисањем историјских личности, али и савременика, они обрађују и њихов стваралачки учинак, анализирају њихов свеукупан научни рад и неспоран допринос науци, умјетности, привредном животу. Зато се у студији појављује много знаменитих људи, сјајних интелектуалаца, друштвено-политичких радника, патриота који су својим дјелом оставили трајан печат у животу Таре. Јер, улога личности, како у историји тако и у садашњости, велика је. Људи су носиоци процеса. И заиста, ова књига читаоцу продубљење и јасније представља на само бројне ликове, већ кроз њих и збивања у Тари и истиче њихов значај у историји и савременом добу.

Поред ријечи на почетку, обје рецензије – мр Исака Калпачине и та-

лентованог научника др Бранка Бановића и Увода, студија о Тари и Таранима се састоји из седам поглавља и то: 1) Ђурђевића Тара, у оквиру кога су обрађени етимолошко значење назива села, положај и географске карактеристике, климатске одлике, хидролошке карактеристике, флора и фауна. 2) Историчке карактеристике, од илирских племена па до истакнутих учесника НОР-а из Таре. 3) Знаменитости Ђурђевића Таре, у ком поглављу су посебно обрађени манастир Св. Арханђела Михаила, Основна школа у Тари, Мост на Тари и Спомен кућа на Раонића Луци. 4) Архитектура 5) Привредне одлике 6) Етнолошке карактеристике гдје се акценат ставља и на становништво Таре – поријекло, миграције и статистичке податке кроз историју, као и на породице – братства, затим истакнуте личности – ратнике са посебним освртом на младе ратнике који су своје животе дали за слободу, официре, привреднике, функционере, истакнуте лекаре, научне раднике, умјетнике, књижевнике, новинаре, спортисте. 7) Прилози обухватају стручне и научне радове стваралаца из Таре и оне везане за Тару, фрагменте и одломке из романа, прича и приповједака, есеје објављене у дневној штампи, дијелове излагања о ријечи Тари, пјесме, поеме, одломке из усмене књижевности Таре, изворне пјесме, народне изреке и пословице, као и слике и фотографије из умјетничких збирки аутора који су поријеклом из овога краја. Прилози својим квалитетом и садржајем знатно обогаћују ову монографију.

Књига је опремљена регистром личних имена и презимена, посједује попис извора, архивске грађе, карти, периодике, новина, литературе (књига

и чланака), што заокружује њену успјешно остварену цјеловитост.

Проблеми о којима се расправља у овој књизи су бројни и разноврсни, тако да ће и сам читалац бити подстакнут на размишљање и даље тражење одговора на питања на која сматра да их није добио. Поглавља, иако свако представља цјелину за себе, већином су временски тематски и садржајно чврсто везана једно за друго, тако да концепцијски и методолошки чине сасвим оригиналну историографско – географско – етнолошку цјелину.

Аутори су успјели да проуче и научно објасне друштвено стање, односе међу људима, организовање живота и рада, социјалне прилике и друге друштвене проблеме, значајно обогаћујући и освјетљавајући догађаје и појаве у Тари, уносећи ново свијетло и, у анализи духовног живота, уводећи у научно разматрање нека питања и проблеме о којима до сада није било ријечи. Књига доприноси не само бољем познавању Таре и Тарана већ нуди и неке нове методолошке приступе, значајне за будућа истраживања.

Монографија *Тара и Тарани*, наслоњена на савремена сазнања, аргументовано говори да се сјеверни простор Црне Горе неоправдано третирао као њена периферија, јер је на овом простору текао динамичан историјски развој још од предримског доба. Дат је историјски пресјек како најзначајнијих догађаја тако и културног развоја у овом крају од времена Илира до савременог доба. О културној прошлости свједоче бројни духовни, градитељски, умјетнички и други споменици који ове просторе чине јединственим културним феноменом. Објашњене су и друштвено –

економске прилике и положај народа под турском влашћу, који је био сличан с оновременим положајем словенског хришћанског становништва на Балкану.

Посебна пажња је посвећена свакодневном животу становништва и народним обичајима. Књига је, може се с правом констатовати, по садржини врло занимљива а по структури врло интересантна, она је и хроника једног краја, везана за одређене временске периоде и догађања у њему. Свако поглавље, везано за историјске карактеристике, обилује мноштвом историјских чињеница и непристрасно и објективно говори о догађајима који су снажно обиљежили једно вријеме и један простор. Цјеловита слика о свим димензијама Таре постаје потпуна и јасна тек када читалац прочита Глушчевићево и Раонићево дјело које је и нека врста водича – географског, историјског, етнолошког. Користећи ову монографију читалац ће доћи до бројних нових сазнања, а занимљиво штиво стилски дотјерано даће му упечатљиву слику живота у Тари.

Богата фактографија заснована на историјским изворима и чињеницама, бројни фотоси и илустрације доприносе не само расвјетљавању догађаја који су се збили на подручју Таре, већ и бољем разумијевању историје сјеверне Црне Горе. О томе колико илустрације обогаћују ово дјело, рјечито говоре 332 фотографије а затим и бројне карте, факсимили докумената, скице, шеме, табеле, умјетничке слике, које ће представљати драгоцен извор за нека каснија многострука истраживања. Нарочиту вриједност имају фотографије које говоре о народном животу, обичајима

и култури овога краја. Издвојио бих само неке од фотографија које су, по мом суду, праве драгоцености и раритети од непроцјениве вриједности: фотографије Јована Глушчевића и Окице Глушчевића као петровградског студента 1884. године, фотографија Великог моста у изградњи, преноса рањеника преко Таре 1941. године, моста у тренутку рушења, фотографија порушеног моста, стријеланог Лазара Јауковића на одсјечини моста 2. августа 1942. године, висеће корпе на одсјеченом дијелу моста за превозење људи и материјала (фотографија је из ратних дана), последње воденице на Љутици – најкраћој притоци Таре, савардака, разних типова кућа, патријарха Павла у посјети манастиру Св. Аранђела 1998. године.

Доносећи добро одабране списе и илустрације књига истиче свој научни карактер у модерном значењу ријечи. Она мора постати полазна тачка новим генерацијама истраживача који желе да погледају у прошлост свога краја, да открију нове детаље везане за свој крај и људе који су везани за њега и да у њој потраже путоказ и инспирацију за будућа прегнућа. Заправо, ова књига је конципирана и урађена на начин да не представља само дуг према свом завичају, већ је сакупљена и обрађена грађа драгоцене нарочито за будуће истраживаче.

Монографија о Тари и Таранима нам указује и на потребу за истраживањем и освјетљавањем историјских, географских, етнолошких и других специфичности Црне Горе, посебно њених недовољно проучених области, јер без проучавања специфичних појава и догађаја у појединим њеним дјеловима није могуће написати ни потпуну синтезу историје Црне Горе.

Укупан утисак о стручној и научној вриједности књиге која је синтеза досадашњих сазнања других аутора различитог профила и знања и спознаја аутора књиге о Тари и Таранима, чији и сами наслов реално изражава њен садржај, више је него повољан. Настала из чињеница и пажљиво провјерених података и из-

вора који су били доступни књига је испунила задатак ради кога је написана. Она садржи чињенице и научне судове који својим значајем превазилазе границе не само Дурмиторског краја већ и Црне Горе и значајни су за шире просторе Европе. Читаоцу је остављено да из свега изложеног прави закључке по свом нахођењу.

Др Жарко Лековић

САДРЖАЈ

ЛУБИЛЕЈИ

Сто година од почетка првог свјетског рата

Радослав РАСПОПОВИЋ, <i>Први свјетски рат у историјској науци на крају XX и почетком XXI вијека - О појавама ревизија историје или погледима на прошлост из „нове историјске перспективе“</i>	7
Владимир Ј. ГРОСУЈИ, <i>Приближение большой войны в общественном мнении России конца XIX в.</i>	29
Елена И. САМАРЦЕВА, <i>Военный 1914-й год в контексте поэтических строк российского журнала „Нива“</i>	43
Massimo BUCARELLI, <i>Mussolini e la questione jugoslava durante la prima guerra mondiale</i>	55
Виктор И. КОСИК, <i>Балканы, В. Н. Штрандман и Первая мировая война</i>	81
Boško I. VOJOVIĆ, <i>Guerres balkaniques, les grandes puissances et la Grande guerre</i>	91
Михаил В. ШКАРОВСКИЙ, <i>Святыня Черногории - Филермская икона Божией Матери</i>	105
Stjepan MATKOVIĆ, <i>Milan Ćurčin, južnoslavensko pitanje u Prvome svjetskom ratu i rasprave o Sarajevskom atentatu</i>	115
Миљан ГОГИЋ, <i>Библиографија радова о Првом свјетском рату објављених у часопису Записи / Историјски записи</i>	135

ЧЛАНЦИ

Саша БРАЈОВИЋ, <i>Његош у времену техничких достигнућа и Велике светске изложбе</i>	141
Марина ОДАК МИХАИЛОВИЋ, <i>На понос града: представе градске тврђаве на новцу Котора, Улицња, Свача, Скадра и Дриваста</i>	161

ПРИЛОЗИ

- Зерина ЋАТОВИЋ, *Фасцинација обичајима или ауто-оријентализам Живка Николића* 183

ХРОНИКА

- Радослав РАСПОПОВИЋ, *Научна конференција, Романови и Црна Гора, историја и савременост (Подгорица, 7. новембар 2014)* 199
- Драгана КУЈОВИЋ, *Изложба, Писани трагови исламског оријента у архивским и музејским фондовима Црне Горе – оглед из историје културе* 203

IN MEMORIAM

- Одлазак значајног историчара, Др Звездан Фолић 1963-2014, (Живко Андријашевић)* 205
- Чедомир М. Лучић 1940 - 2014, (Васиљ Јововић)* 209

ПРИКАЗИ

- Радослав РАСПОПОВИЋ, *Јелена Ивановић, Милица Костић, Братство Пејовић са Његуша, Огранак протојереја Сава Пејовића, Државни архив Црне Горе, Подгорица 2013.* 213
- Владимир ЈОВИЋЕВИЋ, *Зоран Лакић, Из дана у дан-година, Подгорица 2014, 450 стр.* 215
- Жарко ЛЕКОВИЋ, *Вукајло - Мишо Глушчевић, Зоран Раонић: Тара и Тарани, Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2014, 563 стр.* 217

СОДЕРЖАНИЕ

ЮБИЛЕИ

Сто лет со времени первой мировой войны

Радослав РАСПОПОВИЧ, <i>Первая мировая война в исторической науке конца 20 в. и начала 21 в. - о возникновении пересмотра истории или взгляд в прошлое с „новой исторической точки зрения“</i>	7
Владимир Я. ГРОСУЛ, <i>Приближение большой войны в общественном мнении России конца 19. в.</i>	29
Елена И. САМАРЦЕВА, <i>Военный 1914-й год в контексте поэтических строк российского журнала „нива“</i>	43
Массимо БУКАРЕЛЛИ, <i>Муссоллини и югославский вопрос в Первой мировой войне</i>	55
Виктор И. КОСИК, <i>Балканы, В.Н. Штрэндман и Первая мировая война</i>	81
Бошко БОЙОВИЧ, <i>Балканская война, Великие силы и Великая война</i>	91
Михаил В. ШКАРОВСКИЙ, <i>Святыня Черногории - Филермская икона Божией Матери</i>	105
Степан МАТКОВИЧ, <i>Милан Чурчин, южнославянский вопрос Первой мировой войны и обсуждения о сараевском покушении</i>	115
Милян ГОГИЧ, <i>Библиография трудов о Первой мировой войне, объявленных в журнале Записи/Исторические записи</i>	135

СТАТЬИ

Саша БРАЙОВИЧ, <i>Негош в периоде технических достижений и Великой мировой выставке</i>	141
Марина ОДАК МИХАИЛОВИЧ, <i>Гордость города: изображения городской крепости на монетах Котора, Улциня, Свача, Скадра и Дриваста</i>	161

ПРИЛОЖЕНИЯ

- Зерина ЧАТОВИЧ, *Очарование обычаями или авто-ориентализм Живка Николича* 183

ХРОНИКА

- Радослав РАСПОПОВИЧ, *Научная конференция, Романовы и Черногория. История и современность (Подгорица, 7. ноября 2014.)* 199
- Драгана КУЙОВИЧ, *Письменные следы исламского ориента в архивных и музейных фондах Черногории — опыт из истории культуры (Музей города Подгорица, 18-22.12.2014.)* 203

ИН МЕМОРИАМ

- Уход знаменитого историка, др Звездан Фолич 1963-2014, (Живко Андрияшевич)* 205
- Чедомир М. Лучич 1940 - 2014, (Василь Йовович)* 209

ОБЗОРЫ

- Радослав РАСПОПОВИЧ, *Елена Иванович Милица Костич, Братство Пейович из Негуша, родословная ветвь протойерея Сава Пейовича, Государственный архив Черногории, Подгорица 2013.* 213
- Владимир ЙОВИЧЕВИЧ, *З.Лакич, День за днём — год, Подгорица 2014., 450 стр.* 215
- Жарко ЛЕКОВИЧ, *Вукайло - Мишо Глушчевич, Зоран Раонич: Тара и Тараны, Исторический институт Черногории, Подгорица 2014, 563 стр.* 217

CONTENTS

ANNIVERSARIES

Centennial of the beginning of the First World War

Radoslav RASPOOVIĆ, <i>The World War I in historical science at the end of 20th and the beginning of 21st century – About the appearances of revisions or the view on the past from “new historical perspective”</i>	7
Vladimir Ya. GROSUL, <i>The nearing of Great War in the public opinion of Russia at the end of 19th century</i>	29
Elena I. SAMARTSEVA, <i>Military 1914, in the context poetic lines of the russian magazine „Niva”</i>	43
Massimo BUCARELLI, <i>Mussolini and the Yugoslav Question during the World War I</i>	55
Victor I .KOSIK, <i>The Balkans, V.N. Strandman and World War I</i>	81
Boško BOJOVIĆ, <i>Great powers and the Balkan wars as a prelude to the Great War</i>	91
Mikhail V. SHKAROVKIY, <i>The Montenegrin sanctity – A Filermosa icon of the Mother of God</i>	105
Stjepan MATKOVIĆ, <i>Milan Ćurčin, the Southern-Slavic Question in the First World War and Discussions about the Sarajevo Assassination</i>	115
Miljan GOGIĆ, <i>Bibliography of the First World War works published in magazine Records/ Historical records</i>	135

ARTICLES

Saša BRAJOVIĆ, <i>Njegoš in the epoch of technical achievements and the Great World Exhibition</i>	141
Marina ODAK MIHAILOVIĆ, <i>For the Pride of the City: Representation of Citadels on the Coinage of Kotor, Ulcinj, Svač, Skadar, Drivast</i>	161

CONTRIBUTIONS

- Zerina ĆATOVIĆ, *Fascination by customs or auto-orientalism of Živko Nikolić* 183

CHRONICLES

- Radoslav RASPOPOVIĆ, *A scientific conference, Romanoffs and Montenegro, history and contemporaneity* 199
- Dragana KUJOVIĆ, *Written traces of the Islamic Orient in the archival and museums' collections in Montenegro – an essay from the history of culture (Museum of Podgorica, December 18-22. 2014)* 203

IN MEMORIAM

- A departure of significant historian, Zvezdan Folic, PhD 1963-2014, (Živko Andrijašević)* 205
- Čedomir M. Lučić 1940 - 2014, (Vasilj Jovović)* 209

PRESENTATIONS

- Radoslav RASPOPOVIĆ, *Jelena Ivanović, Milica Kostić, The Pejović clan from Njeguši, a branch of archpriest Savo Pejović, The State Archive of Montenegro, Podgorica 2013* 213
- Vladimir JOVIĆEVIĆ, *Z.Lakić, A Year from day-to-day, Podgorica 2014, 450 pgs.* 215
- Žarko LEKOVIĆ, *Vukajlo-Mišo, Gluščević, Zoran Raonić, Tara and the Taranians, Historical institute of Montenegro, Podgorica 2014, 563 pgs.* 217

SOMMAIRE

JUBILÉS:

Centenaire depuis le début de la Première Guerre mondiale

Radoslav RASPOPOVIĆ, <i>Première Guerre mondiale dans la science historique à la fin du XXe et au début du XXIe siècle – À propos de l'histoire des événements de révision ou de regarder le passé de la „nouvelle perspective historique”</i>	7
Vladimir Y. GROSUL, <i>Rapprochement d'une guerre majeure dans l'opinion publique en Russie à la fin du XIX siècle.</i>	29
Elena I. SAMARCEVA, <i>La guerre en 1914, dans le contexte de lignes poétiques du magazine russe „Niva”</i>	43
Massimo BUCARELLI, <i>Mussolini et question yougoslave pendant la Première Guerre mondiale</i>	55
Viktor I. KOSIK, <i>Balkans, V.N. Schtrandman et la Première Guerre mondiale</i>	81
Boško BOJOVIĆ, <i>Guerres balkaniques, les grandes puissances et la Grande guerre</i>	91
Mihail V. ŠVARKOVSKI, <i>Sanctuaire du Monténégro – Theotokos Filermos</i>	105
Stjepan MATKOVIĆ, <i>Milan Ćurčin, question des Slaves du Sud dans la Première Guerre mondiale et les débats sur l'attentat de Sarajevo</i>	115
Miljan GOGIĆ, <i>Bibliographie sur la Première Guerre mondiale, publiée dans la revue Ecrits/L'écrits historiques</i>	135

ARTICLES

Saša BRAJOVIĆ, <i>Njegoš et de temps des réalisations techniques et Grande Exposition mondiales</i>	141
Marina ODAK MIHAILOVIĆ, <i>La fierté de la ville: représentation la ville forteresse sur l'argent de Kotor, Ulcinj, Svač, Skadar et Drivast</i>	161

PIECES JOINTES

- Zerina ĆATOVIĆ, *Fascination des coutumes ou auto-orientalisme de Živko Nikolić* 183

CHRONIQUE

- Radoslav RASPOPOVIĆ, *Conférence scientifique, Romanoffs et Monténégro, l'histoire et la modernité (Podgorica, 7eme novembre 2014.)* 199
- Dragana KUJOVIĆ, *Trace écrite de Orient islamique dans les fonds des l'archives et les musées du Monténégro - essai de l'histoire de la culture (Musée de la ville Podgorica, 18.-22.12.2014.)* 203

MEMOIRE

- Départ d'un historien important, dr Zvezdan Folić 1963-2014 (Živko Andrijašević)* 205
- Čedomir M. Lučić 1940 - 2014 (Vasilj Jovović)* 209

PRESENTATIONS

- Radoslav RASPOPOVIĆ, *Jelena Ivanović, Milica Kostić, Fraternité Pejović à Njeguši, La branche de Savo Pejović archiprêtre, Archives nationales du Monténégro, Podgorica 2013.* 213
- Vladimir JOVIĆEVIĆ, *Zoran Lakić, Jour après jour-année, Подзорица 2014, p. 450.* 215
- Žarko LEKOVIĆ, *Vukajlo – Mišo Gluščević, Zoran Raonić: Tara et les personnes de Tara, Institut historique du Monténégro, Podgorica 2014, p. 563.* 217

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проред. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историјском институту Црне Горе, са назнаком „за *Историјске Записе*“, или послати поштом на адресу:

Историјски институт Црне Горе
Булевар Революције 5
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за *Историјске записе***

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO - Historical abstracts with full text

И С Т О Р И Ј С К И З А П И С И
Година LXXXVII
Бр. 3-4/2014.

Издавач
ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 5

За издавача
Радослав Распоповић, директор

Припрема
Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица
Вјекослав Бојат

Лектура и коректура
ИК Глигорије Дијак

Садржај превели
Драгана Радоњић, руски
Иван Лаковић, енглески
Олга Пелцер-Вујачић, француски

Тираж:
300

Штампа
Artgrafika

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Радослав Распоповић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 5) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица :
Побједа). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807